

SZABAD ISKOLA

SZERKESZTI: DR. CZAKÓ AMBRÓ.
VI.

DR. ZOVÁNYI JENŐ

A felvilágosodás története

DR. ZOVÁNYI JENŐ

**A FELVILÁGOSODÁS
TÖRTÉNETE**

**G E N I U S K Ö N Y V K I A D Ó R. T.
BUDAPEST.**

„Jókai“ nyomda rt. Budapest

A felvilágosodás a nagy francia forradalom előtt.

1. A felvilágosodás fogalma. A scholasticismus kifejlődése.

A felvilágosodás tágabb és valódi értelemben véve az a folyamat, mellyel az emberiség a szellemi szolgásgárból és sötétségből eljut abba az állapotba, ahol minden egyesnek joga, módja és alkalma van arra, hogy a saját szemével lássa és a saját eszével ítélye meg a körülötte levőket és történőket, meg, hogy személyes képességeit egész teljességgökkben kifejthesse magának és embertársainak javára. Az e felé való törekvés, vagyis ez a folyamat egy olyan, részint békességes, részint küzdelmes munkásság, melyet az emberiség jobbjai a társadalom különféle térein s az egyesek lelkei világában a szellemi sötétség és szolgáság előidézőinek, okainak és tényezőinek: az előítéleteknek, babonáknak, hagyományoknak, dogmáknak, tekintélyi érveknek a megdöntésére gyakran legalább is érzelmeik vagy érdekeik ellenére, de igen sokszor testi szabadságuk, sőt életük kockáztatásával és feláldozásával fejtettek ki.

Minthogy ezek az oly sokszor megismétlődő küzdelmek közvetlenül vagy közvetve majdnem kizárálag az egyházaknak legtöbbször sötétséget terjesztő és pártoló irányával, valamint a közélet és művelő-

dés valamennyi ágára kiterjesztett és kiterjeszteni próbált gyámkodásával, tehát hatalmi törekvésével szemben folytatódtek, ennél fogva a felvilágosodás története a legtöbbször szoros érintkezésben áll az összes vallásalakoknak és kivált az azokat hivatalosan képviselő testületeknek, vagyis épen a különféle egyházaknak a történetével, tárgya azonban természetesen hol szűkebb, hol tágabb körre terjed ki, mint emezéké, még az érintkezések alkalmával is.

A keresztyénsgen kívüli vallásalakok és a terjesztésükre szervezkedett egyházak a földön lakó népek általános műveltségére távolról sem gyakorolván olyan befolyást, mint a keresztyén vallás és illetőleg egyház, a felvilágosodás történetében annyira alsórangú szerepet játszanak, hogy annak elbeszéléseben való mellőzésük egészen érhető és minden bővebb indokolás nélkül is megokolt. Csupán a keresztyén vallás és a keresztyén egyház jöhét tehát itt számításba, még pedig a keresztyén vallás (de csupán eredeti, krisztusi alakjában), miként egyéb tekintetekben, úgy ebben is jótékonyan ható erő minőségeben, a keresztyén hivatalos egyház (illetőleg az ily egyházak bármelyike) pedig mint csupán a legeslegritkább esetben elősegítője és támogatója^ néhanapján legfeljebb türelmes szemlélője, a legtöbbször pedig gátja, akadálya és hátráltatója a világosodásért és előhaladásért vívott küzdelmeknek.

Annyira, hogy a felvilágosodás legtöbbször épen annak az útnak és iránynak mutatkozik, mely a hivatalosan kialakult keresztyénsgértól el, s a hamisítatlan jézusi szellem felé törekszik és még a hivatalos egyházi tan a Jézus istenségének és harmadnapi *testi* feltámadásának *hitét* hirdeti a vallás leglényegesebb kelléke gyanánt: addig a felvilágosodás a *lelkekben* igyekszik jézust, a szabadság, igazság és szeretet e legmagasztosabb példányképét örökké élővé és hatová tenni. Azt a Jézust, kinek vallásában nem

szövevényes okoskodások-alkotta *hittételek* tömkelege, hanem, a *szeretet*, a mindenjáunk közös édesatyjában egybeforrott testvéri érzés foglalja el a legfőbb, a központi helyet. A vallás és erkölcs terén vörös fonálként húzódik végig egész fejlődésök folyamán az alapvonások ez ellentéte, sőt mivel a felvilágosodás munkája és hatása a lelki élet más tényezőire is nagyban kiterjed, ezekről szintén rendszerint azokat a bilincseket tördelei le, amelyeket az egyházak raktak rajok s végső eredményben és tulajdonképen az országoknak és közintézményeknek, az állami, társadalmi és egyéni létnek az egyház hatalma és befolyása alól felszabadításában áll.

Hiszen még azok az eretnekségek is, amelyek időnként szembekerültek a szervezett egyházi testületek uralkodó felfogásával, egy régebbi jeles német egyháztörténész szerint igazában mind közelebb állottak magához a Jézus egyszerű tanításához, mint az attól szakadatlanul távolodó hivatalos egyház. AÜ ez többnyire már azokra is, amelyek a keresztyén-ség első ezer évében keletkeztek volt, de amelyek az egyház által lassanként vagy elnyomattak, vagy kiirtattak. Ám még inkább áll az azóta kifejlődött eretnekségek legtöbbjére, amelyek egyre jogosultabbnak tűntek fel az emberiség folytonos haladásától mindenki által elmaradó és e haladásnak elleneszügűlő egyházzal szemben. Az egyház ezt a természetét az ókor elmúlásával, egy újabb kor megnyíltával öltötte föl teljes egészében. Ez pedig, t. i. a régi világ összeomlása és romjain egy újnak a keletkezése a IX. század végére következett el, midőn nagyjában már mai képét öltötte fel Európa; Nemcsak a frank birodalom helyén létrejött Francia-, Német- és Olaszország, hanem Angol-, Skót-, Spanyol- és Magyarország is etájban indult kialakulásá elé. Az addigi kultúrának csaknem tökéletes megsemmisülésével együtt a szellemi élet a minden ellen-

kező bizonyítgatás dacára saeculum obscurumnak méltán mondható X. században csupa parlagnak mutatkozott; a kolostori iskolák szétzüllésével együttesen a szerzetesi életre is a teljes elaljasodás időszaka állott be. És ugyanekkor kezdődött kelet és nyugat keresztyén egyházainak véglegesen külön fejlődése, ami Photiusnak 879.-iki zsinata és ennek Róma átkával való sujtása után feltartóztathatatlantá lett. A keleti egyház által is érvényeseknek elismert egyetemes zsinatok utolsója szintén e korszakba esik. A római császári cím tekintélyvesztése és a pápaság erkölcsi sülyedésének netovábbja ugyancsak ekkor következett be. Úgy, hogy valósággal új életre kellett ébrednie a nyugati keresztyénségnek, még pedig egy új pogányágnak levetkezésével.

Új életre e keresztyénség theologiájának is, amint az tényleg be is következett. Az egyházi atyák korát követő, u. n. hagyományszerű, kizárolag az amazok gondolatain és tételein kérődzésből álló *theologia* helyét egy szintén a IX. század végén kezdődő és meglehetősen hosszura nyúlt intervallumnak ebből a szellemtelent foglalkozásból is kikopott teljes meddősége után végre a scholasticismus, t. i. az egyházi bölcsésszet s az ebben concentrált *theologia* váltotta fel. Ennek szintén a közszükség élénk érzete adott létet, azé a közszükségé, mely az eretnekségek elméleti leküzdésére az egyetlen módszernek látszott, hogy igazolást nyerjen az egyház által elfoglalt álláspont, még pedig természetesen a kellő módon, azaz vagy a szentírásból, vagy az ész segítségével. „*Ad dialecticam configere!*“ — ezt a jelszót adta ki a XI. század derekán Tours-i Berengar (\dagger 1088.), nyilvánvalóan a dialektika nagymesterének, a még akkor különben meglehetős hézagosan ismert Aristotelesnek a hatása alatt. Minél általánosabbá vált az említett szükségérzet s minél általánosabbá az ennél fogva minden behatóbb tanulmányozás tárgyává tett

Aristoteles megismerése: annál inkább uralkodóvá lett egész rendszerének uralma a theologiai gondolkozásban. És hogy mindenmellett a scholasticismusban nem a theologia szegődött ancillájává a philosophiának, hanem épen megfordítva a philosophy a theologiának: az egyszerűen az egyház hatalmának még önkéntelenül is érzett, alkalmilag pedig meg is nyilatkozó kényszere alatt történt.

Ez a kellő alkalom-adtán soha el nem hallgatott hatalmi szó vetett véget p. o. a scholasticismus kezdő korszakában elterjedni indult, de veszedelmes útra terelődni készülő nominalismusnak s juttatta uralomra helyette csakhamar a realismust. A nominalismus ugyanis, minthogy csak az egyedeknek ismerte el az önálló létét, a fajokét ellenben tagadta, a szentháromság tanának fejtegetésében egész logikusan eretnek nézetekre jutott, amit az egyház elgondolhatólag nem türt s mindenjárt gondoskodott is „rólá, hogy a bajnak gyökerére vesse a fejszét. Ám a realismus uralma idején is elhangzott az Abaelard Péter ([†] 1142) jelmondata: „Semmit se kell hinni, még meg nem értettük“. Ez szemben Canterbury-i Anselmusnak ([†] 1109) addig uralkodó jelszavával („Hiszem, hogy megértem“) egy óriási fejlődést, valóságos forradalmi lépést jelentett — elméletileg. De csakis elméletileg, mivel gyakorlati eredményekben sem Abaelardnál, sem másoknál nem nyilvánult meg. Igaz, hogy az értelembírálata alá vetették a hittételeket, miként már a scholasticismus felszínre kerülte óta majdnem mindannyian — de a kifacsart, soha egyenes útra nem tévedő értelemeknek, nem pedig a tiszta, józan értelemeknek a bírálata alá. Fejtegetéseik előre kitűzött célt szolgáltak, még mielőtt egyetlen gondolat, egyetlen sor ésszen lett volna belölök — és azt szolgálták az első betűtől az utolsóig: az egyház, a hivatalos tan, a dogma igazságának igazolását.

Hogy mennyire métyelezőleg hatott az ilyen szellemű theologus-philosophusoknak vagy philosophus-theologusoknak a működése a közgondolkozásra, mutatja az a visszafejlődés, ami p. o. a boszorkányhit tekintetében következett be az ők révökön. Míg ugyanis a XII. századig maga a hivatalos egyház századokon át ismételten állást foglalt a boszorkányhit ellen és p. o. Kálmán magyar király a XI. század végén törvénybe iktatá, hogy „boszorkányok felöl, melyek nincsenek, semmi nyomozás ne történjék“: addig Aquinoi Tamás ismét érvényre emelte az ókorai daemonologia összes elveit, talán hogy az 1215. évi lateranumi zsinaton egyházi intézménnyé avatott s az ő idejében már saját rendje, a dominikánusok által végzett inquisíciónak elegendő dolga akadjon. Tényleg a gyakorlatban is irtózatos jeleniségei mutatkoztak a boszorkányhit újra elterjedésének a légió-számra előforduló boszorkány-égetésekben és kínvallatásokban.

A scholasticismus uralomra jutásával egy időre esett az egyetemek kifejlődése azokból az iskolák-ból, melyek a kolostori és káptalanai iskolák elhanyatlása után egyes nagyhírű tudósok környezetében alakultak a hírnevök által messze földről is oda vonzott tanulók seregeből, eleinte személyök-höz kötve, később azonban a mellettük megnövő segéderők után állandóságra szert téve. Ezeket a tanintézeteket azután megfelelő kiváltságokkal és kellő anyagi erővel is ellátták, részint az illető államfők, részint nemely pápák, kik ebben a tekintetben kiváló érdemeket szereztek. Magától érthető, hogy ezek az intézetek, amennyiben theologiával is foglalkoztak, semmi egyebet, mint az egyház által jóváhagyott theologiát, nem terjeszthettek. S ha akadt véletlenül egy Bacon Roger († 1294), aki a tudományos kutatást a tapasztalat alapjára fektette s elvetette a tekintélyi elvet, az még bámulatra-

méltónak elismert tudományossága mellett is elvesztette tanári állását és sok évig tartó fogásogot volt kénytelen szenvedni. így aztán különleges ápolásban részesült minden egyetemen a scholasticismus s ennek igen nevezetes munkásai működtek valamennyin.

Ám akármennyire is az egyház és a dogmatismus érdekeit szolgáló theologia volt az egész scholasticismus, ennél is csak bekövetkezett az az egyetemes történeti igazság, hogy a tetőpontra emelkedést nem az azon való állandó vagy legalább is tartós megmaradás, hanem a mindenkor meginduló hanyatlás követi. Mikor Aquinoi Tamás (†1274) a scholasticismusnak az egyház által ma is legelső helyen dicsített munkása megalkotá a maga theologiai rendszerét, egyenesen ezzel magával, ennek az egészre kiható kiindulási pontjával és legfontosabb alapeszméjével megnyitotta a kaput a kérelmek előtt. A hittételeknek két csoportba: egyfelől a theologia naturális (természeti), másfelől a theologia revelata (kijelentett) körébe való beosztása, a szellemi tornának ez az elsőrendű productiója már égy jótora lépés volt az eretnekségre vezető utón.

A következő lépést Skót Duns († 1308) tette meg, aki a theologia revelata, tehát az ésszel be nem bizonyítható, csupán isteni kijelentésen alapuló dogmák csoportjába jóval többet sorozott be, mint Aquinoi Tamás, kinél a theologia naturális, vagyis az ésszel felfogható dogmák csoportja jelentékenyen bővebb, mint az ő elhalálozásakor még csak gyemekjátékainak élő Dunsnál. Azért még Duns sem tévedt eretnekségbe, — általában véve ez olyan kockázatos vállalkozás lett volna, melytől a velejáró beláthatatlan veszedelmek miatt a legtöbben visszariadtak, még olyanok is, akik máskülönben híresekkel váltak volna talán kérelkedésökről, vagy eretnek nézeteikről.

Nem tévedt eretnekségbe tulajdonképén még Occam Vilmos († 1347) sem, aki pedig már hivatalos kárhoztatásokon is átesett egy párszor. Az Ő nevéhez fűződik a hit és tudás éles elhatárolása s ezzel együtt a scholasticismusban egygyé olvadt *theologia* és *philosophia* dualismusa, úgyszintén annak kifejtése, hogy a hitet nem lehet az értelemből levezetni, hanem az tisztán az egyház tekintélyén alapul és pusztán ennek a tetszés-szerinti elhatározásából ered. Mindezekből a tételekből önként folyt a dogmáknak a bölcsészet útján sokszor messzenemű bírálat alá vétele, annak egyszersmindenkorra való fentartásával persze, hogy ez a bírálat az őket illető hitre egyáltalában nem terjed ki, minél fogva nem is veszélyezteti azt. Ugyanő volt a realismus egyeduralmának megtörője is, és ha ennek folytán lassanként újból a nominalismus terjedt el mindenfelé a scholasticismusban, ez szintén azt bizonyítá, hogy a lelkek minden módon és minden utón menekülni vágytak a rajok kényszerített békóktól s világosság után áhitoztak az évezredes sötétségből.

Valamennyire csökkentette az egyházi tanrendszer és az egyház tekintélyét a mysticismus is, mely bár-mennyire távol tartotta magát legfőbb képviselőiben bármely eretnekségtől, mindamellett az Istenkel való személyes egyesülésre törekvés által háttérbe szorította egyfelől az üdvösség közvetítésére magát egendül jogosító egyházat, másfelől az üdvösség megnyerésének emez által megszabott fő kellékét: az egyház parancsainak teljesítését.

2. Renaissance és humanismus.

A bölcsészetnek az egyház uralma alóli felszabadulása természetesen csak a kezdő lépést tette volt a theologiától való elkülönítésével, s egyelőre felette szűk körben érvényesülhetett. Nem csoda.

hiszen ekkor még a természettudományok is csupán az egyház által felállított keretek között műveitettek s a legkiválóbb természettudósok sokáig épen theologusok közül kerültek ki. És hogy menyire a dogmák uralkodtak az egész tudományos életen, már az maga is mutatja, hogy a kor leghevesebb szellemi tusai még csak nem is a régi dogmák egyikének vagy másikának igazsága felől folytak, hanem egy tervbe vett új dogma megállapításának helyessége felől: a szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról szólóénak, melyet sokan tévesen a Jézus szüztől születése tanának gondolnak, ami pedig az egyháznak az evangéliumokból merített hitelvi megállapítása folytán vitán felül állott, hanem igenis ez a sokat vitatott tan amabból folytatálagosan kiokoskodva, már Máriának is szüztől születését tanítja.

Azonban ha egyszer megindult a felszabadulási folyamat, azután legfeljebb csak ideig-óráig lehetett hátráltaatni. Évszázadokra kihatóig erős lökést adott neki a humanismus, mely a scholasticismust hanyatlása idején az emberi szellem feletti uralomban felváltotta. A történelemben rendszeresen ismétlődő hullámzatosság a mély pontból a legvérmesebbeknek is a reménye feletti magasságba juttatta az emberi szellemet ezzel az új iránynyal, mely karoltve és több tekintetben egygyéolvadva az oly sok értelmű és tárgyú, oly sokfelé való működésű és hatású renaissance-szal, új életet igyekezett teremteni a nyugati keresztyénség részére. Midőn a scholasticismus Aristotelesnek mind mélyebbre ható tanulmányozása fölé oly hatalmas épületet emelt, a klasszikus irodalomnak egyéb fenmaradt termékei iránt is érdeklődést keltett. A velük való megismerkedés egy egészen más, ismeretlen világot tárta az illetők elé, olyat, amely mindenkre nézve kellemesebbnek, az emberi méltósághoz illőbbnek tűnt

fel, mint a saját korukbeli. Az érdeklődés egyre melegebb, a megismerkedés egyre bensőbb és tágább körű lett, az elmúlt világ egyre vonzóbb alakot öltött, újból elővarázslására mind élénkebb vágy keletkezett. Ezzel szemben saját koruk hova-tovább ellenszenvesebé vált ama műveltek előtt, kik ilyen formán összehasonlíthatták ama rég elmúltak ember-voltának (humanitás) sokkal magasabb mértékével a magokét. Ennek újraélesztése, egy jobb, derültebb, kellemesebb új életnek a sínlődő emberiség javára előkészítése és előteremtése egy lelkes csoportnak, a kor valamennyi értelmesebb gondolkozójának minden felett való óhajává vált.

Valamit sikerült is elérniök, némi új életet teremtettek is, de egyelőre csak szűk körben: a műveltek között. Ennek az új életnek legfőbb és legáldásosabb jellemvonása az volt, hogy az egyház érdekei jócskán háttérbe szorultak mind a közélet, mind a szellemi élet terén, és előtérbe jutott amazokkal szemben mindenik téren a tekintélytői és hagyománytól független egyéniség érvényesülésére való törekvés, az egyéniség jogának, az előhaladás eme legfőbb emeltyűjének és biztosítékának, az emberiség eme legnagyobb szerencséjének elsőrendű és óriási jelentőségű érdeke.

Így aztán a világ örömeiről való lemondás kezdett nem menni többé erény- és érdem-számba. Amit az élet nyújtott, azt, ha nem volt ártalmára magának az életnek, nem vonakodtak elfogadni. Az egyén vágyainak, tehetségeinek, törekvéseinek „szent” megölése helyett az egyéni erő kifejtése, kiművelése, gyarapítása lett az egyesek emberi hivatása, s az egyetemes érdeket épenugy szolgáló célja. Az emberi élet az egyesre nézve hovatovább mindinkább abban az esetben nyertbecset, ha mások jogainak sérelme nélkül ugyan, de a saját ízlése és tetszése szerint rendezhette be valaki, nem

pedig az előírt és megunt schemák szerint, — az egész embervilágra nézve pedig az által nyert érteket, ha a lelki és testi szemeivel meglátottakat, a lelkében alakot öltött eszméket senki nem rejtí gondosan véka alá, hanem közkincsé iparkodik tenni, még ha az addigi világnezet megváltoztatásával jár is. És ezzel megindult az a folyamat, mely már nemcsak egyes országokat, hanem egyes egyéneket is szembeállított az egyháznak addig ellenmondás nélküli tiszteletben tartott követelményeivel. Az egyháznak magát mindenbe beleártani, minden elnyelni, mindennek föléje kerekedni, egyszóval világuralomra igyekvő céljaival szemben ugyanis eleddig csak az államhatalom, az is csak némelyik mert szembeszállni. Azok az eretnekek, mind az elszigetelten harcolók, mind a csoportokba verődötték, akik időnként ismét meg ismét sikra keltek az egyházi visszaélések, elfajulások és erkölcsstelenségek ellen, végeredményben mind az egyház megjavítását tüzték ki céljukul, nem pedig az egyház hatalma alóli emancipációt, az egyház uralmától való függés megszüntetését, a leleknek, az intézményeknek, a tudományoknak, az emberi életnek stb. az egyház markából való kiszabadítását. Az emilyen cél, vagyis önkéntelenül és öntudatlanul is a felvilágosodás felé való törekvés egészen a humanizmus koráig — mint említém — csupán egyes államok, illetőleg uralkodóik részéről nyilvánult ugyan meg, de az illető országok kebelében nem keveset ártott is az egyház tekintélyének. A nemzeti egyházak megalapítására, tehát a pápától való önállóságra törekvés, valamint a curialismus elle nében az episcopalismus elveinek széleskörű elterjedése és az egyháznak nemcsak in membris, hanem in capite is megjavítására célzó tusakodások aztán erősen kikezdték a pápa tekintélyét s vele együtt magáét az egyházét is mindenhol.

Egyébként is számosan voltak az egész keresztyén világban, akik titkolt ellenszenvvel szemlélték az egyház működését, mely mindenre inkább irányult, mint a jézusi vallás és jézusi erkölcs terjesztésére. A művelt osztályok tagjainak belsejükben ápolt eszmeköre és az egyház által körülhatárolt gondolatvilág között az egyházi élet visszatasítóbb árnyoldalain túl is többé-kevésbé meglazult már különben is az összetartozóság. Midőn aztán az egyéniség jogá az ilyen magvakból előbb a legmagasabb műveltegű éknél csirába szökkent, napvilágra kelt és fejlődésnek indult, lassanként mind többen siettek ápolására s mint közös kincsöket őrizgették és gyarapították.

Az egyéniség érvényesítése, az egyháztól való függetlenítése, az életnek egyéni szemmirétek szerinti felfogása és méltánylása legelőször még a renaissance földerülté előtt az irodalom terén mutatkozott. Ennek a nyilvánulása volt, hogy a latin nyelv kizárogosságával szemben, különösen a XIII. századtól fogva tért hódított-a nemzeti nyelv, még pedig leginkább az irodalom legkedveltebb, legnépszerűbb ágában: a költészetben. Ezt aztán *legtöbbször nem* is a papság művelte már, mely addig monopolisálta volt az egész írói munkálkodást. Ennek a költészetnek tárgya és tartalma a világi elem kezében már tekintélyes tért engedett az egyházon kívüli anyagnak is. A hit és askesis ömlengő dicsőítése helyett sokszor lehetett már találkozni a papság és a pápaság éles bírálatával, sőt merész kigúnyolásával is vagy pedig vallási közönyösséggel. Épen az irodalom művelői közül kerültek ki a renaissance első tipikus képviselői: egy Petrarca (\dagger 1374), a scholastismusnak, a babonáknak, a pápai udvar és a papság bűneinek heves ostorozója, és egy Boccaccio (\dagger 1375), akinek műve, ha bírt egyházi vonatkozással, az a papság erkölceinek pellengérre állítása volt

Az egyéniség joga azonban mégis legfényesebben érvényesült, — ha valamivel később is — a művészletek terén. A kizárolag az egyház szolgálatában álló festészet, plasztika és építészet más szempon-tokat is kezdett egymásután ismergetni, minden egyes művésznek a saját lelki világához képest. Az ókori művészettel való megismerkedés a való élet és a természet tanulmányozásához, ezeknek egyéni meglátásához és bennök is az egyéninek, a jellem-zönek megtalálásához vezeté a művészeket, és ha egy Leonardo da Vinci († 1519), az emberiség ez egyik legnagyobb disze a maga bármely hagyománytól és előítélettől függetlenített gondolkozá-sával a természetet többre becsülte a művésztnél, ezzel minden idők művészei számára utat mutatott. A művészi ihletést ezentúl nem az egyháztól, hanem a természettől nyerték, s a valószerűséget elébe helyezték a megállapodott sablonnak, még ha — mint e tájt még a legtöbbben — meg is őrizték az egyházzal való külső összeköttetést és kidolgo-zott tárgyok többnyire egyházi jellegű volt is. Ezért mutatott oly bámulatos föllendülést a renaissance korának művészete a megelőző korokéhoz képest.

Hogy a tudományok föllendülésére minő befolyást gyakorolt a humanismus, arról képet nyújt már csak az egyetemeknek az ő munkássága következetében bekövetkezett átalakulása is. A középkori egyetemi rendszer teljesen megbukott, midőn a bölcsészeti tudományok a klasszikus latinak, a görögnek, sőt a hébernek a philologiájával gazdagodtak s ebből természetesen a theologia is megfelelő anyagot nyert. A jogi karon a római jog bevonulása, az orvosi karon a tapasztalati-kísérleti módszer felkarolása mind egyidejűleg történt, még pedig kivétel nélkül a humanismus hatására.

A lelki életnek az egyháztól való függetlenítése Vallási téren különböző hatással járt az egyesek

lelki hajlandóságai és alakulatai szerint. Sokan az egyház gondolatvilágában maradva abba a tévedésbe estek, hogy a vallást az egyházzal vagy legalább is az ez által megállapított hitrendszerrel azonosították, s midőn az egyháztól egész belső világukkal elszakadtak, a hitrendszer pedig szellemi színvonalukon már valami alantas doognak tartották, magát a vallást is fölösleges, értéktelen sallangnak kezdték tekinteni. Mások, a tisztábban látók és különböztetők t. i., viszont nem öntötték ki a fürösztő vizzel együtt a gyermeket, s csupán addig mentek, hogy magának a vallásnak a terén is önállókká tettek magokat az egyház irányában s az egyházéival szemben magok alkották meg vallási elveiket, némelyek a saját kutatásaik alapján megismert krisztusi elvekből, némelyek azonban a klaszikus irodalom hatása alatt pogány világnézzel és életiránynyal. A legtöbben nem is mentek tovább, a nyílt szakítástól óvatosan tartózkodtak. Voltak aztán olyanok is, akik tudományos képzettség és írói képesség birtokában nem néztek haszontalan időtörlesnek bírálat alá venni némely hittételeket vagy hagyományos nézeteket. Nagyban előkészítette ezt a *theologia naturálisnak* a *theologia revelata* rovására jóformán önálló művelése, sőt emennek majdnem amabba olvasztása (Sabundei Raimund), másoknál pedig mind szélesebb térrre terjesztése, valamint a hit és tudás közti különbségtétel. Mindez azonban akár a scotisták korában, akár az Occam követőinél, sőt az occamismus reactiójának: egy a régi útra visszatérni igyekvő, de a schoiasticismustól a humánismushoz mégis egyik átmenetet képező iránynak a munkásai között is még jóformán csak arra való volt, hogy foglalkozást adjon az észnek, nehéz munkát róva reá. Amaz illető humanisták már arra használták fel eszöket, hogy sok minden iránt kifejezézék és tudományosan megalapozzák kétségeiket.

Ilyenek voltak p. o. általában a német humanisták közül azok, akik azután a reformációhoz csatlakoztak. Tölök eltérően nem épen hittételek ellen támadott jóval előbb az olasz Valla Lörinc, aki mégis érzékeny oldalán kezdte ki az egyházi hagyományt, amennyiben a Donatio Constantini történeti valóságát és nemely apróbb szerű hagyomány hitelességét épenügy kétségbe vonta, mint az apostoli hitvalásnak az apostoloktól való származását s a mellett a Vulgatát is szigorú bírálat alá vette.

Legmaradandóbb és legkiterjedtebb volt e tekintetben a humanismus páratlan kiválóságu reprezentansának, Rotterdami Erasmus Dezsőnek a munkássága. A klasszikus görög és latin irodalmon át eljutva a görög és latin egyházi atyáknak, nem-különben az újszövetség eredeti szövegének buvárlásához, ezekre támaszkodva túltette magát a scholastikának egész dogmatikai készletén és az egyháznak összes szenteskedő gyakorlatain, s a mindenféle pogány babonák által tulajdonképen való valójából kiforgatott korabeli egyházzal szemben nagyrabecsülté az ősi egyház tisztságát. Vallási felfogása egészben véve egy egyetemes theismus volt erkölcsi szempontokkal; ennek tanítóját és példaadóját láta Jézusban, kinek hegyi beszéde és példázatai alkották szerinte a keresztyén vallás magvát. Állandóan hangsúlyozta ennél fogva az egyházi reformok szükségességét, nem mulasztván el éles gúnnal illetni a papok és barátok korlátoltságát és erkölcs-telenségét, a számtalan egyházi babonát, a szentek tiszteletét és a scholasticismust. Ő adott először ki-fejezést annak a kívánlomnak, hogy az újszövetség megfelelő fordításokban mindenkinél hozzáférhetővé té tessék, még pedig az egyéni tanulmányozás és meggyőződés érdekében. A bibliai kritika, a dogmatikus célú exegesisnek a philologai jellegűvel fel-váltása, a dogmák és szentségek tudományos bírálat

alá vétele minden rá vezethető vissza. Tőle ered az egyéniség elvéről egyébiránt önként folyó türelmeség elve is, melyre ennek későbbi követelői úgyszólva nemzedékről nemzedékre átörökölve minden tőle kapottak az impulsust, közvetve vagy közvetlenül.

Hogy már életében kárhoztatta némely állításait a párisi Sorbonne, — hogy az általa keményen elítélt Vulgatát kanonikus tekintélyre emelte s az általa elvetett hagyományt a szentírással egyenlőrangúnak jelentette ki a tridenti zsinat — hogy összes munkáit rendszeres üldözés és pusztítás tárgyává tették a jezsuiták és hogy a javarészben általa tört úton elinduló reformáció előtt is elveszítette népszerűségét, ez minden semmisíthette meg azokat a még eddig felül nem múlt érdemeket, melyeket a felvilágosodás érdekében épen a lelkeknél az %gyház jármáo! való felszabadítása körül egész halommal szerzett.

Ebben a tekintetben nagy szerencse volt az, hogy a könyvnyomtatás feltalálása megelőzte a humanismusnak Erasmusnál bekövetkezett tetőpontra jutását, minél fogva ennek művei már közkézen forogtak a tudósok között, amikor megkezdték ellenök a pusztítás munkáját. Mire pedig arra a gondolatra rájöttek a hatalmasok, hogy censurát léptessenek életbe a nekik kellemetlen szellemi termékek megjelenésének megakadályozására: addig már újabb és újabb kiadásokat értek minden az Erasmus művei, minden pedig azok, amelyek a tudomány mezején általa előkészített új egyházi szakadásnak az eszméit terjesztették világszerte.

3. A reformáció és az újraéledt scholasticismus.

Az új egyházi szakadásnak, t. i. a reformációnak a nagy közönség körében való elterjedését megkönnyítette egy kevessel előbb történt, minden

tekintetben nagyfontosságú esemény. Ez Amerika felfedezése volt, mi újabb alkalmat szolgáltatott annak tapasztalására, amiről már a szentföldre vezetett keresztes hadjáratok is bőséges tanúságot tettek, hogy t. i. nem kizárolag a keresztyén vallás az, mely olyan hatást gyakorol híveire, hogy érdemesnek tartják állhatatosan ragaszkodni hozzá s nemcsak a megnyugvást és földi boldogságukat találják meg benne, hanem túlvilági üdvösségeket is tőle várják. Ez meglehetősen ártalmára vált az „egyedül üdvözítő“ jelző hitének s mikor az emberek legnagyobb része azt látta, hogy ez az „egyedül üdvözítő“ egyház minden jót a túlvilág számlájára utalt át, a jelenselvű életben pedig még a kínálkozó öröömöktől és a meglevő előnyöktől is megfosztani igyekszik őket részint senkinek, részint egyes osztályoknak, kivált a papoknak a hasznára, bizony megrendült bennök az u. n. „hithűségnek“ egyházi körökben mindig annyira magasztalt erénye.

így érkezett el a reformáció számára az „időnek teljessége“. Az emberiség tökéletesen elő volt már készítve befogadására, szinte óhajtva várta már a nyomasztó, tikkasztó légkörben a vihar kirobbanását. A közvélemény úgyis régóta sürgette az egyház javítását „in capite et membris“. Csak egy erős, a következményektől sem logikailag, sem physikailag vissza nem rettenő egyéniség kellett hozzá, aki minden kockára téve, cserben ne hagyja — mint annyi más — az elégületlenek és botránkozók rengeteg tömegét. Meg aztán kellett hozzá egy Bölcs Frigyes is, aki nélkül alkalmassáint az új mozgalom is a Huszénak a sorsára jutott volna. Luther Márton volt ez a várva várt, ez a régóta szükségessé vált erős egyéniség. Ő ugyan szintén azok közé tartozott, kik nem arra törekedtek, hogy szabaddá tegyék magokat és szabaddá tegyenek másokat az egyházzal szemben, hanem csupán arra,

hogy megjavítsák az egyházat. De ezen a bármily tágának látszó, mégis szűkös határon belül egyelőre áldásosnak indult tevékenységet fejtett ki, amennyiben az egyéniség elvének volt bátor harcosa, minthogy a lelkismeretszabadságot védelmezte az egyház és a pápa tekintélyével szemben, az egyéni hitet az egyház hitével szemben.

Ebben az irányban indult útnak az egész reformáció, ebben a szellemben kezdte meg munkáját a protestantismus. Ennek értelmében fejtette ki Luther 1520-ban, hogy a keresztyén a hit dolgában a maga ura, ennek értelmében követelték azt és fáradoztak azon, hogy a nép nyelvére fordítva adják kezébe mindenkinél a szentírást, ennek értelmében állott meg meggyőződése mellett híven és szilárdan a worms-i 1521.-iki birodalmi gyűlésen, — ennek értelmében protestáltak a reformpárti rendek az 1529.-iki speieri birodalmi gyűlés végzése ellen, épen a lelkismeret szabadságára való hivatkozással. A reformáció is, Luther is mindezekben hű maradt az egyéniség jogához, jóllehet Luther már tett olyan nyilatkozatokat, melyek arra mutattak, hogy még követeli ezt magának, addig viszont nem hajlandó megadni másoknak. Vége is szakadt egészen a német reformáció műve meg az egyéniség elve közötti összefüggésnek, mihelyt megkezdődött a hivatalos és testületi hitvallások készítése.

Ettől fogva már élesen előtérbe lépett az a különben elejétől meglevő kiindulási pont, mely szerint a biblia és kizártlag a biblia (tehát nem az egyházi tekintély, de nem is az egyéni felfogás) a keresztyének *vallásának*, azaz az ezzel rendszeresen összetévesztett, jogosulatlanul és a Jézus ellenére helyébe csúsztatott *hitnek* egyetlen forrása. Természetesen a bibliai kritika még csak csirájában levén, a bibliai elbeszélések eredeti alakjokban voltak vendők. A biblia egyéni magyarázata még lehetséges

lett volna ugyan és elvileg némi mértékben fenn is volt tartva az arra való jogosultság, csak hogy az új szervezkedésű egyház hivatalosan elfogadott tana eredeti rendeltetése ellenére örök érvénnyel kötelezővé tétetvén az egyháztákokra nézve, a hivatalos egyházon belül nem nyílt alkalom és mód a jogosultság eltérő felhasználására.

A másképen gondolkozók részint egyes apróbb felekezetek körében, részint üldözött elszigeteltségben, főleg pedig, egy ideig legalább, a helvét reformáció kebelében gyakorolták az egyéniség eme jogát. Az utóbbitan is csak egy ideig, addig, míg a Zwingli Ulrik († 1531) szabadelvűségtől áthatott, de azért egyszer-másszor, ha ritkán is szintén kisiklott szelleme uralkodott. Megmerezettség tanok feltétlen uralma állott be azonban itt is a Calvinus János († 1564) rendszerének humanista szíklákon kezdett, de azután a scholasticismus vályogjából felépített épületével. Annyira megmerezettség tanoké, amelyekkel még a lutheri egyházai is csak attól fogva versenyezhettek, amikor a Formula Concordiae minden jobb- és baloldali kilengésnek véget vetett.

El is halványult ezeknél egészen az a szép elv, mely oly vonzónak tünteti fel a reformáció kezdőkorát még messze távolból is, az a különbségtétel t. i. a látható és láthatatlan egyház között, melynél fogva sem nem a külsőségekben fitogtatott vagy a világ előtt hangoztatott hit, sem nem az egyik vagy másik egyházhöz való tartozás szerzi meg az Isten országának tagságát, hanem az ember egész lelke világát átható és egész élete folytatásával megpecsételt, Istennek tetsző érzület, mely Zwinglinél még csak ahhoz sem volt kötve, hogy valaki keresztyén legyen.

Sőt az egyéniség érvényesülése egy tekintetben még hátrányosabb helyzetbe jutott a protestáns egyházakban, mint a katholikusban. Míg ugyanis a katho-

likus a hiten kívül a jótselekedetektől is függővé tette az üdvösséget megnyerését, amelyeknek elvégzése természetesen egyénenként különféle módon volt gondolható, valamint egyénenként volt ellenőrizendő is: addig a protestáns egyházak a jótselekedeteket erősen háttérbe szorították, midőn kizárólag a hitnél, vagyis az egyház által megállapított tanrendszer elhívésénél hagyták meg ezt az üdvöztő képességet, s hosszas tanítvány után is (melyek folyamán Amsdorf épen károsaknak nyilvánítá a jótselekedeteket az üdvösségre) csak annyi engedményt tettek, hogy hiszen az igaz hitból úgy is önként következnek a jótselekedetek.

A Formula Concordiae merevségére még némileg enyhítő körülményül szolgált az a helyzet, mely a tridenti zsinat (1545—7, 1551 — 2, 1562—3.) után a katholicizmus részére a lehető legréactíosabb szellemben és alakban megalkotott hitrendszer kötelezővé tétele által állott elő. Azonban Calvinus már ezt megelőzöleg sem türte el és nézte el az egyéniségnak legparányibb megnyilvánulását sem, még pedig akkor még egyedül önmaga által törvénnyé és dogmává emelt egyéni felfogásának az előnyére. Hiszen még abban is eltávolodott Zwinglitől, hogy míg emez az egyháznak az állam alá rendeltségét hangoztatta, addig ő már az egyház számára teljes függetlenséget követelt, elgondolhatólag tisztán-pusztán a saját egyháza számára. Hozzájárult mindehhez az az ő korabeli, teljesen inquisitio-szerű genevai berendezkedés, mely sem az eretnekek, sem a boszorkányok elleni szigorú eljárás szempontjából egy cseppet sem állott hátrább az eredetijénél.

Egyébiránt a reformációnak mindenáron főtípusa: az említett kettőn, a németen és helvéten kívül az angol is, valamennyi egyiránt fentartotta a többi egyházakhoz tartozók kegyetlen üldözésének és elnyomásának a papismustól átvett rendszerét, egé-

szén a vérontásig és kivégzésekig élmenően. így aztán a reformációnak, mely már eredetében is bírt bizonyos reactíós jelleggel, t. i. abban a részben, hogy a szellemi, sőt anyagi életnek is minden ágát felölő, az emberiség egyetemes nagy céljait munkáló humanismus és renaissance egyetemes érdekű, az egyháztól függetlenített törekvéseiről elterelte a közfigyelmet kizárálag az egyháznak és a hitelvnek, szertartásoknak javítását célzó mozgalomra, egyáltalán nem lett egyéb eredménye szellemi téren, mint az, hogy a reformátorok többször kijelentett elve és iránya ellenére az epigonok kezében újraélessze a scholasticismust, vagyis a theologiának és philosophiának azt az összekeveredését, minek egyedüli célja az egyházi tannak mindenáron való igazolása, üs mikor még vallási téren is csupán annyi eredménnyel járt, hogy itt-ott némely hittételek elvettettek, de viszont vagy olyan lépett némelyiknek a helyébe, mely épen annyira hadilábon állott a természeti lehetőséggel, vagy egyenesen olyan jutott előtérbe, mely — miként a hit egyedül üdvözítő voltának declarálásával — mint mondám — a jócslekedeteknek az üdvösség megnyerését szolgáló eszközök közül való kihagyása, nemkülönben a praedestinatio — niég kevésbbé elégíthette ki a Jézus igazi vallása és az igaz istenismert felé törekvő lelkeket: a reformáció szervezett egyházai a magok lényegi mivoltukban nem tekinthetők egyébként, mint egy deutero-katholicismus egymással is súrlódó kiágazásainak és végképen nem tarthatnak igényt díszhelyre a felvilágosodás történetében.

Egyszerűen hasonlóképen egy-egy hatalmi érdekszövetkezeté válta mindegyik, mely nemhogy a felvilágosodás felé tört volna, de ugyancsak elsajátított tekintély-elvével és dogmatismusával még akkor is a maradiság érdekeit szolgálta volna, ha a hivatalos tanoktól való eltérést, sőt még az egyházi

hatalmasságok más téren megnyilvánuló állásfoglalásától valót is nem nyomta volna el rendszeresen, számtalanszor tapodva e közben lábbal jogot, törvényt, igazságot, tehát az erkölcsi lazaság, sőt erkölcs-telenség tünetei között ujítva fel ismét, meg ismét egy újabb reformáció vágyát.

A maradiság iránti előszeretete legjellemzőbben a naptár-kérdésben nyilvánult meg. Midőn XIII. Gergely pápa 1582-ben meghajolván a tudomány és a tapasztalat bizonyiségei előtt, javított naptárt léptetett életbe, a protestánsoknál süket fülekre talált minden érvelés. Makacsul ellenszegültek elfogadásának, még pedig oly huzamosan, hogy Németalföld, Németország és Dánia egész 1700-ig, Anglia 1752-ig, Svédország 1753-ig, Svájcnak egy pár kantonja 1798-ig vonakodott az időszámítás alapjává tenni, mind csupa felekezeti elfogultságból. Es hogy a felvilágosodás igazi lényege felé, vagyis a hivatalos egyház bilincseitől való szabadulás felé mennyire nem vitte közelebb a reformáció a keresztyén világot, annál kevésbbé az egész emberiséget, bizonyítja az, hogy amit Luther (és utána több más is) úgy-szólva egyetlenegy gyakorlati irányú ilyen eszme-ként pengetett, t. i. a házasságnak polgári szerződés-szerű természetét, azt sem sikerült az életbe átvinni felettesebb sokáig s akkor sem egyházi hatásra.

Imigyen minden oldalról reactíós irányba terelődött az egész szellemi élet. Az elhanyatlónak és elmulónak látszó, de tényleg csak hamu alatt lappongó humanismus helyett új fényt, új világosságot nem tudott termelni a reformáció.

Nem is derengett egyelőre sehol ilyen. Vaksötétség uralkodott á lelkeken. A scholasticismus kioltotta még az itt-ott felcsillanni igyekvő sugarakat is.

Az ekként újból uralomhoz jutott scholasticismust a katholikus egyházban az ellenreformáció typikus szerzete: a jezsuita-rend művelte leginkább és pedig

a helyzethez képest egyideig főként polemikus irányban, később pedig a casuistikus erkölcstan szempontjából, különleges sikereket érve el minden igazi erkölcsiséget és becsületességet megcsúfoló elméletekkel és fejtegetéseikkel. A protestáns egyházban a szellemi megkötöttség viszont azzal az eredménynyel járt, hogy a felekezeti tantételek igazolásának kísérletein s e közben a bibliának is a dogmák rámájára való ráeröltetésén, meg az itt is épen olyan gyakori polemikus fejtegetéseken kívül érdemesebb kérdések hiányában, a veszedelmes tárgyakat meszsíról elkerülni törekedvén, olyanokat voltak kénytelenek tolluk hegycére venni, mint p. o. hogy a világosság anyag-e vagy csupán szín, — voltak-e felhök a teremtés második napján, és hogy vannak-e az ég felett vizek? A legfontosabb kérdés pedig, melyről a lutheránus egyházban egy nagy ellentétet szülő vita dült, az volt, hogy Jézus emberkorában kiüresítette-e avagy elrejtette-e isteni természetét? Ugyanígy a calvinusi elvűek között sok eszmecsere után is függőben maradt az a kérdés (egyik részről Calvinusszal ellentében), ha vájjon öröktől fogva vagy csak az első emberpár bűnesete után rendelkezett-e Isten minden egyes emberre nézve az iránt, hogy örök üdvösségre vagy örök kárhozatra jusson.

4. Antischolasticismus az egyházakon kívül.

Már a humanismusnak minden fejlődést az egyéniségre alapító álláspontjából, azután meg a reformációnak a lelkismereti szabadság iránt eleinte támasztott követelményéből önként következett nemcsak a különböző vallások szabadsága, hanem az egyéni vallási felfogások jogosultsága is. Persze midőn a reformáció más útra tért, a köztudatból idővel kiveszett az utóbbira váló vágyakozás.

Csak akkor ébredt fel aztán sokak lelkében, mikor a református egyházban nagynehezen kitörésre jutott az a lényegbeli ellentét, melynél fogva találkoztak kebelében olyanok, akik a Calvinus tekin télyére sem voltak hajlandók elhinni sem egyik, sem másik szóbanforgó, már említett határidő sereinti praedestinatiót. Ez aztán az illetőknek nemcsak általános üldözésére, némelyikök kivégzésére, hanem ezenkívül az egyházból való kizáráskra vezetett. . . egészen a katholikus egyház mintájára. A theologiai gondolkozás egyéni szabadságára azonban ez rendkívül jótékony hatásúvá vált, mivel az ekként önállóan szervezkedni kényszerült remonstráns egyház szervezett egyház létere is talizmánként őrizte azt nemzedékeken keresztül mindaddig, ameddig egyetemes érdekké nem lett, de persze akkor is az illető hivatalos egyházak ellenére. Részt vett az egyéniség elvéért, a subjectiv vallási meggyőződés jogáért folytatott eme küzdelemben a remonstránsokat megelőzve az a francia Bodin János († 1596), aki az államot souverainnek, souverainitását pedig demokratian alapulónak kívánta, — aki az összes positiv vallások közös kiindulási pontjává egy természletes vallást tett, ilyenül pedig a zsidóság tiszparancsát tartotta, — és aki e positiv vallások tételeinek illetékes megbírájául az értelmet fogadá el, de mint kivétel nélkül csupán relatíve igazakat, mindenjáukat teljes türelmességen óhajtotta részesítetni, a rólok szóló nézetekkel együtt, — nemkülönben az a holland Coornheert Dirck († 1590), aki nem szűnt meg elitő véleményét hangoztatni az eretnek-üldözésekéről és a hit kérdéseiben való erőszakról, — aki a református hitvallások némely tételei, p. o. a praedestinatio ellen gyakran kikelt, — és aki a Jézus tanítására vitte vissza az összes keresztyén vallásokat, szoros különbséget tevén a biblia Krisztusa és a dogma Krisztusa között. És

részt vett az angol independentismus néhány üldözött előharcosán és az antitrinitarismus egy pár jelentékenyebb képviselőjén (Servet Mihály, Dávid Ferenc) kívül néhány úgynevezett spiritualista szekta és egyén is, amelyek és akik különben épen mély-séges vallásosságukról ismeretesek.

Az antitrinitarismus befolyása alatt jöttek létre az erdélyi országgyűlés 1568.-iki és 1571.-iki ama törvényei, melyekkel kimondatott, hogy „az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint“, illetőleg hogy „az confessioért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók“. Ilyen, abban az időben páratlanul álló, általános valásszabadságért harcolt volna — ha lett volna terök hozzá — bizonyára Franck Sebestyén, Schwenkfeld Gáspár s többé-kevésbé a többi spiritualista is, mint mindenki az egyéniség jogának sürgetője és aki mysticismusa dacára mind közelebb állott a modern szellemhez a reformátorok bármelyikénél.

Az ök spiritualista-mystikus szellemök felélesztése és következetes kifejlesztése történt meg a 17. században, midőn a magokat „baráti társaság“-nak nevező quakerek felekezete sok szenvédés árán megalakult. A hivatalos hitvallás készítésének melőzése, a másképen vélekedők iránti türelmesség, a szertartásokkal és hittételekkel szemben való közönyösség csak gyűlöletet keltett ellenök a többi egyházaknál, ellenben a Jézus vallása és az újkornak ezzel annyira megegyező szellemre sokat köszönhet e felekezet minden egyes tagjának, legkivált pedig nemely vezető emberének, élükön az egyetemes jelentőséggel biró Penn Vilmosnak († 1718).

Eszakamerikában ugyanis ő volt a legközelebbi és legnevezetesebb követője az először Williams Roger által hangoztatott nagyelvnek, melynek „szabad egyház szabad államban“ a követelménye és törekvése. Minélként Williams a puritanus „zarándok-atyák“ általa

valódi calvinusi rideg türelmetlenség alapján szervezett új államoktól eltérőleg 1636-ban a teljes valásszabadság államát alapította meg a kis Rhode-Islandban: épenügy Penn Vilmos szintén az összes keresztyén egyházak részére biztosította a tökéletes szabadságot az általa 1682-ben alapított, sokkal jelentékenyebb Pennsylvaniában és amellett igaz emberszeretet vezette az indiánokkal szemben való bánásmódjában s már a rabszolgaság ellen is küzdelmet folytatott.

Messze maradt ettől az állapottól Európa, ahol a felekezetek közti gyűlölködés eme kiaszikus korában az is szép eredmény volt, hogy viszonylagos vallás-szabadság élvezetébe jutottak némelyik országnak nem az uralkodó egyházhoz tartozó polgárai. A legtöbb érdemet az ilyen engedménynek részint megadásával, részint ápolásával természetesen az olyan uralkodók szerezték, akik felekezeti türelmes-ségről egyénileg is emlékezetesek. így Bethlen Gábor, Erdély fejedelme († 1629), Frigyes Henrik, Németalföld helytartója (†1647), Károly Lajos pfalzi választófejedelem († 1682), aki még Spinozát is meg merte hivni professzomak a heidelbergi egyetemre, és Frigyes Vilmos, Brandenburg „nagy“ választófejedelme († 1688). Midőn az ők ily irányú intézkedésekénnél még később is Franciaországban (1685) és Magyarországon (1688) a protestáns egyházak mindegyike, Angliában viszont (1689) a katholikus és socinianus egyház törvényen és jogon kívül helyeztetett, ez utóbbi egy olyan törvénnyel, mely megcsúfolja „türelmességi-akta“ nevét, amelyen t. i. szerepel a történelemben; holott csak néhány kiválogatott felekezetnek biztosít eltüretést, de az állami egyházon kívül még ezeknek sem minden polgárjogot s többet igazán nem lehetett volna tőlük vární és kíválni, kivált pedig azt nem, hogy az egyes egyháza-kon belüli egyéni hitre is kiterjessék a szabadságot.

Ez csak akkor fejlődhetett ellenállhatatlan szükséggességgé, mikor egyéb okok és körülmények szintén felébresztőleg hatottak reá. Ezek a tudományok fejlődésével következtek el. Az első lökést a természettudomány haladása adja hozzá, ahol is első sorban a renaissance csodálatosan sokoldalú, e téren is kimagasló vezéralakjának, a már emiitett Leonardo da Vincinek új elméletei emelendők ki. Megelőzte egyebek között Verulami Bacon Ferencet (\dagger 1626) a természettudománynak az empirismus alapjára fektetésében, és megelőzte Coppernicus Miklóst (\dagger 1543) a geocentrikus világfelfogás feladásában. Két olyan forradalmi elmélet, mely az elhanyagolt természettudományt egy csapással átalakítni és föllendítni volt képes és hivatott. Az előbbi a dogmatismussal összeférhetetlen, az utóbbi már bizonyos dogmákai is, amaz tehát csak következményeiben vagyis közvetve dolgozott az egyházi tanrendszer aláásásán, míg emez közvetlenül ellentéte került, annak nem egy örök igazságul szereplő s általa most alapjában megrendített megállapításával. Annyira a geocentrikus világfelfogásra volt berendezkedve az összes hivatalos egyházak tanfogalma, hogy Coppernicusnak a halála után még százitizenhárom év múlva is hypothesisnek emlegette heliocentrikus elméletét egy református szerző műve és ugyanez időtájban mind a református, mind a lutheránus theologusok közül épen a legtekintélyesebb, mindenki egyiránt védelmére kelt a geocentrikus világfelfogás helyeségének.

Nem lehet hát megütközni rajta, ha a katholikus egyház még azelőtt az inquisitio elé állítá Galilei Galileot (\dagger 1642) s erőszakkal kényszerítette a föld keringéséről szóló tanának ünnepélyes visszavonására. Galileinek és ifjabb kortársának, Cartesius (Descartes) Renének (\dagger 1650) a nevéhez fűződik különben a különösen Bacon óta empiristikus alapra

helyezkedett természettudománynak ez alapon tovább fejlesztése és a mathematikának reá és benne való alkalmazása folytán még magasabb színvonalra emelése is. Nemlegesen együtt járt ez a másik oldalon azzal, hogy az Aristoteles physikája pedig minden tekintélyét elveszette véglegesen.

A természettudománynak ilyen haladása maga után vonta a régi világkép szétrombolását. A mennyország, a föld és a pokol egymáshoz való hármas viszonyának, egymás felett és alatt való létezésének képzetei, a szellemeknek, kísérteteknek, boszorkányoknak, valamint az ördögnek a hite, úgyszintén a babonák mind kiveszni indultak, de magától érthetőleg csupán azoknak a gondolatvilágában, akik le tudták vetkezni az egyházak által lelkökre aggatott ócska köntöst. Míg a XVII. század közepe táján nem egyedül egy magyar katholikus püspök tollát foglalkoztatta egészen komoly formában egy a purgatoriumból Pozsonyba feljárogató kísértet, hanem rajta kívül egy magyarországi lutheránus püspökét, valamint egy híres holland református theologusét is: addig ugyanazon század vége felé már Bekker Boldizsár holland református lelkész több művében, de kivált a több nyelvre lefordított „Betoverde wereld“-ben ostrom alá vette a kísértetekben, boszorkányokban, de egyúttal az angyalokban és ördögökben való hitet is, úgyszintén a divatos babonákat, jósításokat, bűvöléseket. Igaz, hogy hivatalát vesztette érte, de ezen nincs mit csodálkozni, midőn az egyház aegise alatt katholikusok és protestánsok között egyiránt akadtak még a XIX. század második felében is nagytekintélyű papi férfiak, akik nagy képpel tárgyaltak az ördöggel való cimborálásról és a boszorkányokról, sőt az iskolai hittantanítás ma is eredeti alakjában hirdeti az egyház daemonologiáját, néhol még a legfelsőbb fokon is, épen a főbb felekezeteknél, minden különbség nélkül.

Az igazi tudományos világ azonban már XVII. század óta elvesztítette lassanként mindenekben való hitét, aminek kétségtelen bizonyósága, hogy a történetírás szintén mellőzni kezdte a daemonologia körébe tartozó mozzanatoknak is, a csodáknak is az eseményekben való szerepettését. Ez maga után vonta a kútföknek először csak ebből a szempontból, azután pedig másképen való megbírálását is. Majd a természeti jelenségek oki összefüggésének mintájára megkezdték a történeti eseményekben is az ok és okozat viszonyának kutatását, elsősorban a lélektani folyamatok és fejlemények feltüntetésének eleinte csak tapogatózó, de mindenkorban sikerült kísérleteivel. Ugyanekkor s ugyanezzel kezdődött az összes történeti mozzanatnak és alakulatoknak a nem absolut, hanem relatív voltáról való tudat is, ami magával hozta később az idegen vallásalakokról való ismeretek gyarapodásával együtt a keresztyénségre nézve is ez elv alkalmazását, főleg annak egyházi alakjait illetőleg. És végül az egyetemes történelemnek felosztásában is megszűntek ragaszkodni az ószövetségi alapon nyugvó négy világbirodalom korszakaihoz, és — ami még fontosabb — az egyházi ideológiából való kimeneküléssel az egyház szempontjából közönyös óorra, középkorra és újkorra való felosztással cseréltek fel. Egy szóval a történetírás mindenkorban igyekezett alkalmazkodni a tudományos színvonal követelményeihöz s egyúttal annak is tudatára kezdett ébredni, hogy az egyház nem hivatott megszabni a multak eseményeiről való igazmondás módját, sem semminemű jogcíme nincs megkívánni a szemünkkel látottaknak ferde beállításban vagy hamis színben való feltüntetését.

Ezzel kapcsolatban át kellett alakulnia az államról, ennek lényegéről és hivatásáról szóló tannak. Ki kellett vesznie a köztudatból a scholasticismus

által hirdetett amaz államtannak, mely az államot az egyház érdekeinek szolgálatára rendelt s más-képen megállani és boldogulni sem tudó intézménynek iparkodott feltüntetni. Egységes felfogást pozitív irányban egyelőre természeteszerűleg nem lehetett várni, elég volt még jó ideig a negatív, t. i. az egyházi szemponttal és érdekkel szemben közönyössé váló, majd határozottan ellene állást foglaló felfogás, általanosságban azonban az egyébként részleteikben nagyon eltérő felfogások abban mégis meggyeztek, hogy az állam a nép és az államfő közötti viszonynak a kifejezője, szabályozója és továbbfejlesztője, nem pedig isteni szerzés. Minthogy ebből következőleg az államfőt nem terheli felelősség alattvalói lelkiüdvéért, hanem annál inkább a földi nyugalmáért és jólétéért, önként következett azután előbb az összes felekezetek iránti türelmességek, majd pedig az egyes felekezetek körén belüli egyéni vélekedés szabadságának az elve. Ezek az új elméletek a Bodin, Grotius, Hobbes stb. neveihez fűződnek, akik más vonatkozásokban is közreműködtek a felvilágosodás előkészítésében, jeléül annak, hogy az egyháztól való függetlenség minden téren biztosítja a haladás párhuzamosságát.

Ennek megismerésére már a bölcsészet haladása is befolyást gyakorolt. Amit ugyanis az új természettudomány, elsősorban a babonákra nézve elvégzett, ugyanahhoz hozzákezdett a dogmák terén a scholasticismus bilincseitől felszabadult bölcsészet. Ennek úttörője Ramus (*De la Ramée*) Péter (\dagger 1572), a Bertalan-éj egyik áldozata volt, aki a bölcsészetet egyfelől szabaddá iparkodott tenni a *theologia uralmától*, másfelől megpróbálta kimenteni az aristotelesi kategóriák, terminusok, syllogismusok stb. áradatából. Az Aristoteles tekintélyével szemben valóságos hadüzenet-számiba ment, hogy az összes akkori iskolai tárgyakra kiterjedőleg új tanköny-

veket készített az addig uralkodónál sokkal egyszerűbb és érthetőbb módszerrel.

Szintén Aristotelesnek és a vele összenőtt scholasticismusnak a tekintélye ellen támadt Bruno Giordano (\dagger 1600), az inquisitio egyik áldozata, egyébképen is, de a többek között azzal is, hogy egész bölcsésszete a világgyetem végtelenségének gondolatából indult ki s eszerint homlokegyenest ellentében állott a nemcsak Ptolemaeusnak, hanem Aristotelesnek is a nevéhez fűződő geocentrikus világfelfogással, mely a világ végességét tanítá. Az Isten, mindenben a mindenhatóságban látó, öt világiéleknek tekintő Bruno az összes positív vallásalakokat éles bírálat alá vette s velők szemben az értelmet s az ebből mindenből függetlenül származott gondolatokat magasztala.

A következő lépést a tekintélyi elvnek s azután az egyházi tanrendszernek a gondolkozó elmékben való aláásására a már emiitt Cartesius (Descartes) René tette meg ezen a téren, noha ő maga tartózkodott attól, hogy a hittételeket tárgyalás alá vegye. A „cogito, ergo sum“ elvnek felállítója és hangoztatóna bármivel szemben, tehát a tekintélyen és hagyományon nyugvó állításokkal szemben is jogosnak nyilvánítván a kételkedést, ezzel utat nyitott ahoz a szellemi foglalkozáshoz, melynek során a már teljesen autonóm bölcsészetben alkalmilag a dogmák egyikével vagy másikával szemben is megnyilatkozzék a kételkedés bármely formája, egészen a tagadásig. A scholasticismus e rá nézve oly veszedelmes bölcsésszeti irány ellenében hiába indította a legelősebb harcot, mindenfelé elterjedt az hamarosan, habár hívei is meglehetősen óvakodtak a hittételekre vonatkozólag érvényre juttatni alapelvét.

Hobbes Tamás (\dagger 1679) azonban sensualismusával már odáig ment általában a dogmák értékelésében, hogy a babonák édes testvéreinek jelentette ki őket

s csupán azt a különbséget találta közöttük, hogy a dogmák hivatalosan elő vannak írva, míg a babo nák nincsenek hivatalosan megállapítva. Az ő szigorúan deductiv módszere abban az eszméjében tetőződött, melynél fogva az államnak teljesen szabadá kell lennie az egyháztól. Ezt az államot azonban már nem az egyéniség alapján álló demokratia útján tartá kormányzandónak, hanem absolutistikus hatalommal.

Spinoza Baruch († 1677) aztán a végső lökést adta meg az egyéni vélemény jogosultsága iránti követelés széles körökre kiterjedésének, nemcsak a bölcsészet, hanem a hitvallás terén is. A gondolat és szólás szabadságának hatalmas apologetája nemcsak a hittételekkel, hanem a bibliával szemben is reclamálta az értelem jogát, s egyszersmind a bölcsészet és theologia külön utakra terelésének szintén szószólója volt. Minthogy a determinismusnak az akarat szabadságával szemben ez az egyik legelső és legföbb képviselője vallási nézeteinek, így pantheismusának is leplezetlenül kifejezést adott, ő sem kerülhette el egyháza részéről az üldözést, épen mintha keresztyén lett volna. A zsidó egyház ugyanis végre épenugy kizárta kebeléből, mint néhány évizeddel azelőtt hasonlóképen hitelvi miatt Acosta Urielt.

Spinozánál kisebb jelentőségű, de közvetlen hatásainál fogva szintén nevezetes úttörője volt a szellemi haladásnak Locke János († 1704), aki ugyan fentartotta a dogmák és csodák hitét meg az ihletés és kijelentés tanát, de a vallás elméletéről táplált határozottan rationalista felfogásával, tapasztalati alapra helyezkedő bölcsészetével, a keresztyénségen kívüli vallásalakok relatív igazságának elismerésével s az összes protestáns felekezetek, mint a keresztyénség lényeges tartalmának bírlalói részére türelmesség követelésével, különösen pedig azzal, hogy

a keresztyén vallás magvának az evangéliumoktól hirdetett erkölcstant s a Jézus messiásságáról, az Isten országáról, a bünbánatról és hitről bennök foglalt tanításokat tartotta: sokszorosan ellentétbe került a hivatalos egyházi felfogással.

5. Antischolasticismus az egyházakon belül.

A természettudománynak és bölcsészetnek a theologia gyámkodása és befolyása alóli kiszabdalása, valamint a scholasticismus ellen fordulása után meglepő, de mégis természetesnek tekinthető gyorsasággal indult hanyatlásnak a theologia tekin télye a tudományok társaságában. Közreműködött erre az is, hogy az 1657-től fogva több helyen keletkezett tudományos akadémiák a legkevésbé épen a theologiának, hanem igenis más tudományoknak, még pedig semmiképen sem scholastikus szellemben való művelését tüzték ki céljukul. Hogy elsőségre az onnan leszorult theologia helyett nem a bölcsészet, hanem a természettudomány került, az egyszerűen onnan származott, hogy az előbbi, t. i. a bölcsészet nem egyetemlegesen és örökre rázta le az egyház hatalmát, hanem egyes művelőinek személyében igen gyakran vissza-visszatérgett annak szolgálatába, míg ellenben a természettudomány ezentúl állandón a saját útján járt és egyszersmindenkorra szakított a theologiával, soha sem törödvén többé annak érdekeivel, bármennyire ellentéteseknek látszottak is az övéivel. A bölcsészet azóta is sokszor igyekezett alkalmazkodni a régi theologiához, a természettudomány soha, sőt ellenkezőleg a theologia volt kénytelen alkalmazkodni hozzá.

Tényleg kénytelen volt vele, mert miután ilyen módon kikopott a tudományok közötti elsőségből,

általában véve is csak akként tarthatta fenn magát a tudományok sorában; ha nem jut velők ellenkezésbe, hanem párhuzamosan halad mindenjájokkal. Ez a párhuzamos haladás az eminenter felvilágosodás korának nevezett időszakban indult meg s tart azóta szakadatlanul, annak dacára, hogy rendszerint ellentében áll vele részint a hivatalos egyházak legtöbbje, a hatalmasabbaknak épen mindenike, részint pedig az ezek által ápolt és pártolt theologai irány és módszer, mely ennél fogva végképen nem is tarthat jogos igényt a tudomány elnevezésre és a tudományok körében való elhelyezkedésre.

Az alapokat az újszerű theologiához, a tudományoshoz már — miként említők — Erasmus raktávolt le, mint a biblia kritikájának, egyelőre jobbára csak a nyelvészeti mezején mozgónak megkezdője. Az általa tört utón haladt Luther és Calvinus is, midőn megengedték magoknak, hogy kétségebe vonják egyik vagy másik bibliai részlet hiteles voltát; főleg pedig az ő szellemében működött az a Castellio Sebestyén, akinek azért, mert az Énekek Énekét szerelmi költeménynek nyilvánította, menekülnie kellett a Calvinus hatalmi köréből. Castelliának ez a vélekedése a bibliának már a tartalmába való önálló elmélyedésnek volt eredménye.

A természettudomány fejlődése aztán más mezőkön is utat mutatott a bibliai kritika munkájának. Mikor a heliocentrikus világfelfogás kirántotta a talajt a biblia nem *egy* elbeszélésének, nem *egy* állításának a valósága alól, arra kezdett eszmélni a következetesen gondolkozni tudók kisded csoportja, hogy a miként nem felelhettek meg a ténybeli igazságnak azok az előadások, melyek a geocentrikus világnézetből folyó dolgokat közölnek, épen úgy nem felelhetnek meg azok a többiek sem, melyek egyéb természeti lehetőségekkel ellentében álló

eseményekről emlékeznek meg. A bibliai csodákba vetett hit ilyen forma megrendülése magának a biblia addigi értelemben való tekintélyének is együtt járt a megrendülésével. A minden tudó Isten általi ihletés, sőt diktálás tana, mint valószínűtlen, elvesztette hitelét s annak a sejtelemnek adott helyet, hogy azok az úgy tekintett „íródeák“ a magok szemüvegén keresztül néztek és látták a leírtakat, tehát egyfelől tisztán emberi mű az egész, másfelől szereztetése korát, annak ismeretét és gondolkozását tükrözi vissza minden egyes könyve, illetőleg részlete. Hozzáférhet tehát a kritika minden elképzelhető szempontból anélkül, hogy sérelem esnék általa a mindenseg urán és atyán.

Grotius Hugo († 1645.), a remonstránsok legnagyobb theologusa és egyúttal kiváló jogtudós és államférfi volt kezdeményezője ennek az addiginál sokkal továbbmenő biblia-kritikának. Ez már nemcsak nyelvészeti, hanem történeti is volt s amellett nem az egyház által irányított szellemű: így p. o. az Énekek Énekétő is szerelmi költeménynek tartotta. Általában az ószövetségben nem birta felfedzni az újszövetség egész tartalmának megjövendölését; e tekintetben találó reánézve az az összehasonlító jellemzés, mely szerint „Coccejus Christum ubivis, Grotius fere nusquam invenit“. Kortörténeti, sőt itt-ott vallástörténeti természetű megjegyzések és fejtegetések különböztetik meg magyarázatait a megelőző módszerüktől. Nemkülönben a történeti biblia-kritikát hangsúlyozta és gyakorolta Spinoza is, aki tehát Grotiussal együtt átmenetet képezett Erasmustól a felvilágosodás korának exegesiséhez.

Nem az exegesis terén, hanem az alapvető elvekben úttörője volt a felvilágosodásnak a francia Pascal Balázs († 1662) is, ki egész életében ragaszkodott ugyan a katholikus egyházhöz, de már csak mint

állhatatos jansenista is távol állott annak szellemétől. Nem is említte, hogy a jezsuiták leleplezésében főszerepet játszott, az a lényeges nála, hogy exact gondolkozásával és cartesianus bölcselkedésével eljutott arra az álláspontra, mely szerint a vallás tisztán az egyéni öntudatban gyökerezik, amivel aztán nagyban egyengette útját annak, hogy érvényesülhessen az egyéniség elve.

Míg a természettudomány, a történelem, az államtudomány és a bölcsészet, valamint a remonstráns Grotius, a kiközösített zsidó Spinoza és a jansenista Pascal az egyéniség jogának diádalrajuttatásával, vagyis az emberi szellemnek az egyháztól való függetlenítésével kívülről döntögette a scholasticismus büszke várát: addig a protestantismus mindhárom főtypusát képező egyházakon belül szintén keletkeztek olyan irányok, melyek eredményeikben a kívülről folyó munkával párhuzamosan belülről bontogatták a naponta rozogábbá váló épületet, hogy romjai és törmelékei helyén az egyéniség részére építsenek apró, de szilárd hajlékokat.

Időrendben legelső volt közülök a református egyházban fellépett coccejanismus. Ennek a theologiai iránynak megalapítója Coccejus (Koch) János († 1669) a scholasticismus megtörésére legalább is annyit tett, mint azok, akiknek forradalmi jellegű vagy legalább is radikális ujítás fűződik a nevéhez. És bár igaz, amit az őt Grotiussal egybehasonlító, már idézett mondás állít, hogy t. i. már az ószövetségen is mindenütt megtalálta a Krisztusra utaló, őt jelentő előképeket, mindenmellett még e tévedésével is az új exegesis útját egyengette. Még pedig alapelvez, kiindulási pontja által. Ő ugyanis egyszerűen visszatért a reformátorok által vetett, de epigonjaiktól cserbenhagyott alaphoz, a reformáció alaki alapelvekhez, mely szerint a keresztyén vallásnak egyedüli kúfeje a szentírás, t. i. következtetendők, levonandók

belőle a hittételek, nem pedig belé magyarázandók, belé erőltetendők a már meglevők. Ez az elve egy százéves egyházi küzdelemnek lett a szülője, miután a scholastikusok veszélyben forgónak látták általa a megállapított hitvallásokat s ámbár Coccejus egyetlenegy református dogmát sem tagadott meg (jóllehet frigytheologiája következetesen keresztülvive kizárja a praedestinatiót), teljes egészében tévelygésnek minősítették theologai rendszerét. Átment ez a küzdelem a politikai térré is, sőt a minden nap életre is átterjedt, át más országokra is, p. o. hazánkra. Majd különféle fejlődési irányokat vett, melyek egyike összeolvasztani törekedett a coccejanismust a cartesianismussal, nyilvánvaló bizonyságául annak, hogy minden kettőnek végső eredményét azonosnak, vagy legalább is egymással összeférhetőnek tekintették az illetők.

Ugyancsak a református egyházból indult ki, de a lutheri egyházból terebélyesedett el a pietismus, mely az által került szembe a scholasticismussal, hogy azt az elvet merte hangoztatni, minél fogva nem a tan, hanem az élet fontos a vallásban. Ehhez képest nem sokra tartották sem a confessiókat, sem a confessionalismust, úgyszintén nem a bennök és általok megkövesedett hivatalos egyházat és ennek theologiáját. Ez aztán önként vonta maga után a vallási individualismusnak nemcsak kifejlődését, hanem természetesnek találását is. Az egyéniség érvényesülése általában ez irány híveinél sem ment ugyan el a dogmák tagadásáig, mert hiszen nem is foglalkoztak velük, de ilyfajtájú hatásuk másoknál gyakran járt együtt az egyéniség jogának érvényesítésével. Mikor a legvallásosabb és legerkölcsebb életmódot folytatók nyíltan lebecsülték vagy legalább is ignorálták a dogmákat és confessiókat, az egyéniségnek anélkül is felszínre jutott elve ebből is táplálékot merített arra, hogy egye-

nesen ellentébe helyezkedjék a tudományos színvonalnak és természeti lehetőségnek messze mögötte maradt egyik-másik tannal s az azokba vetett hitet makacsul követelő egyházakkal.

A reformáció harmadik typusának, az angol püspöki egyháznak ilyen, a scholasticismussal ellen tétes állást elfoglaló iránya a latitudinarismus volt, melynek elvei az előbbieknél már jóval több szempontból eltértek a hivatalos felfogástól és amely aránytalanul nagyobb mértékben egyengette a felvilágosodáshoz vivő utat. A keresztyénségen csak az istenhitet, bűnbánatot, megszentelődést, megváltást tartották fontosnak s nagyban hangoztatták a hittételek észszerű átalakításának szükségét, még pedig a jónak, igaznak józan ismérvei szerint. A szükkeblű confessionalismussal ellentében feltétlenül kívánták a bibliához való visszatérést; vallási kérdésekben a szabad vizsgálódásnak és türelmeségnek voltak barátai, nemcsak, hanem legnagyobb részök szót emelt a keresztyén egyházak uniója érdekében.

Kiválóságaik közé tartozott Chillingworth Vilmoson († 1644), Hales Jánoson († 1656), Cudworth Ralfon († 1688) kívül az a Cherbury Herbert Edvárd lord († 1648) is, akit általában a deismus alapítójának szoktak megtenni, de ez már csak azért sem lehetett, mert működése az angolországi forradalom viharai és zavarai között egészen feledésbe merült volt, a deismus pedig különben is csak körülbelül félszázaddal utóbb kezdett kifejlődni. Elvei nincsenek is ellentében a latitudinarismusnak egyébként is mindenik képviselőjénél más és másképen megnyilatkozó irányával. Egy tisztább vallásosság kelékeit öt pontban (a legfőbb lény létének hite, tiszteletének kötelességül váló elismerése, még pedig leginkább jámbor és erényes élettel, a bűn megbánása, a jó jutalmazásának és a gonosz megbün-

tetésének az Isten igazságosságából folyó voltáról való meggyőződés) állította össze, mint amelyek az összes vallásokban meglevő alapigazságok és amelyek az eredeti keresztyénséggel is megegyezők, míg a későbbi keresztyénség az eredetinek meg-hamisítása (amit meglehetős történetetlen felfogással kizárálag a papok csalásainak tulajdonít).

Nemkülönben latitudinarius szellemű volt a nagy költő és államférfi, Milton János (\dagger 1674), az általános gondolat- és sajtószabadság, a demokratia, a vallási türelmesség rendíthetetlen bajnoka s a scholasticismus és dogmatismus állhatatos ellensége, ki hitelvezet a biblia alapján, egészen a saját felfogása szerint állapította meg, úgy hogy hol unitáriusnak, hol baptistának, hol remonstránsnak, hol más erténekség követőjének tartogatták.

A latitudinariusok unio-törekvései nem állottak elszigetelten. Más, a scholasticismus és az ezzel együtt járó felekezeti elfogultság és kizárálagosság hatása alól szabadulni képes theologusok szintén fáradoztak kereszttülvitele érdekében. Még gunius Ferenc (\dagger 1602) és Pareus Dávid (\dagger 1622) heidelbergi tanárok a continens két nagy protestáns egyháza közötti közeledés megkönnyítésére fölvetett irenikus szellemű gondolatai jóformán pusztában kiáltó szó gyanánt hangzottak el; minden össze Magyarországon adtak rá visszhangot az utóbbinak némely tanítványai (főleg Alvinci Péter és Samarjai János). Utánok Calixtus György (\dagger 1656) helmstedti tanár és a skót Duraeus János (\dagger 1680) az összes keresztyén, vagy legalább is a protestáns egyházak egyesítésére tettek hiábaival kísérleteket. Az előbbi sok vihart zúdított magára syncretismusával, de arra mégis nagyban közreműköött, hogy a műveitek előtt lejárja magát a szigorú confessionalismus, egyfelől az unió melletti fejtegetéseivel, melyekben az apostoli hitvallást fogadta el egyesülési alapul, másfelől

azzal, hogy először tárgyalta a dogmatikától elkü" lönítve az erkölcstant, emezt mint az újjászületett keresztyénről szóló tant. A Duraeus unió-terveiben viszont az volt a jellemző vonás, hogy az uniót nem ilyen vagy olyan hittételekre szándékozott alapítani, hanem egyszerűen a vallásosság megkövetelésére, ami már a latitudinarismus hatásának tulajdonitható. Spinola Kristóf († 1695) a katholikusok és protestánsok közötti unió érdekében mozgolódott, még Magyarországon is megfordult elősegítése végett 1692-ben, de legfeljebb annyit ért el vele, hogy a válaszfalakként szereplő speciális hittételek tekintélye és hitele sokaknál megingott.

Legnevezetesebb képviselője volt az ekorbeli unio-törekvéseknek Comenius Amos János († 1670), a cseh-morva testvérek püspöke, ki egyébképen is sokat tett az egyéniség érvényesülése, tehát a haladás érdekében. Maga is markáns theologai egyéniség lévén, annak dacára, hogy a hit dolgaiban kevés fontosságot tulajdonított a vitatkozásnak, s különben is békészerető ember volt, mindenmellett nem egy harcot vívott egyes részletkérdésekről. E mellett állandóan hangsúlyozta, hogy a keresztyén hitvallások mindenikében levén valami igazság, mindenjájoknak . egyesülni kellene szeretetben és türelmességen. A keresztyénségnek, sőt általánosságban a vallásnak minden előítélettől mentes megítélése és a tiszta életnek minden keresztyéntől való megkövetelése, a theologiának és bölcsezetnek egyenlő jogosultságú és egymás kiegészítésére hivatott tudományokként való felfogása, bölcsészeti nézeteinek Aristotelesszel teljesen szembe való forradalása mind jellemző vonásai azon a legfőbbön kívül, hogy az oktatásügybem korszakalkotó működést fejtett ki, kivált azzal, hogy a nyelvek mellett helyet biztosított a reális tudományoknak, — hogy a nép minden rétegére és minden kiterjedő elemi

oktatás szükségét hangsúlyozta, — hogy az anyanyelvnek is tért juttatott az oktatásban, meg hogy magának a természetnek az alapján közvetlen személeti módszerrel tartotta ezt végzendőnek.

6. A felvilágosodás a protestáns theologiában.

A szűkebb értelemben vett felvilágosodás korának nevezett időszak szorosan meg nem állapítható időpontban, de hozzávetőlegesen a XVII. század utolsó tizedével kezdődött s a francia forradalommal jutott el tetőpontjára. Ám a felvilágosodás munkája ekkor sem ért véget, sőt a bizonyos terüken és bizonyos időkben nagy erővel jelentkező reactio után minden nyiszor újult erővel indul meg s folyik azóta lankadatlanul, bár ellenáramlatok és hullámzatos visszaesések azóta is nem egyszer útját próbálták állani, sőt ideig-óráig hátráltatták is itt-ott több izben.

A felvilágosodás voltaképen csak a művelődés terén vezető szerepet vivő országokban mutatott fel történeti számbavételre jogosított változásokat, a többiek a magok másod- vagy harmadkézből vett haladásukkal csak szűkebb körben érdemelnek figyelmet. Különben is ezekbe csak idők teltével hatolt be minden szellemi áramlat, noha önként érhetőleg azonos hatásokkal és nagyjában véve azonos eredményekkel. Eredetileg Hollandiában, Angliában, Franciában, Németországban, s részint a franciaik, részint a németek és hollandok révén Svájcban mutatkoztak nyomai annak, hogy az úttörők merész vállalkozása nem volt hiábavaló. Különösen pedig ebben a munkában legnehezebben hozzáférhető theologiában az könnyítette meg az eszmék terjedését, hogy az ide tartozó irodalomnak jelentékeny része jelent meg a tudomány nemzetközi nyelvén, latinul.

Hollandiában, hol már a XVII. század végső tizede előtt is menedékhelyet talált a máshol üldözött gondolatszabadság nemely kiváló bajnoka, valamint a vallásukért száműzetést szenvédett puritánusok, socinianusok és hugenották egy-egy jókora csoportja és ahol 1654-től fogva a zsidók is szabad vallás-gyakorlatot élveztek, a Descartes és Spinoza szellemében, részben pedig a Coccejuséban is tovább folyt a felvilágosodás folyamata minden téren. A holland városi polgárság a legnagyobb fogékonysságot tanúsította iránta s Amsterdam az ily irányú irodalom termékeinek egyik legfőbb megjelenési helyévé fejlődött. Ez új korszak kezdetén a már emiittett Bekker Boldizsáron kívül a Franciaországból menekült, de legfontosabb művét Hollandiában szerző, szintén theologus Bayle Péter († 1706) állott élén az ily szellemben való fejlődés munkájának. Bayle az újabb tudományos ismeretek alapján a kritika bonckése alá vette a hittételeket s több olyanról, amelyeket közönségesen alapvetőknek tekintettek, kimutatta, hogy ellenkeznek az értelemmel. Mindamellett értelmetleneknek mégsem bályegezte őket; egyszerűen elhatárolta egymástól az értelmet és a kijelentést, mint amelynek mindkettőnek megvan a saját mezején a jogosultsága. Az előbbinek a munkájáról megállapítá egyúttal, hogy eredménye csak relatív, vagyis ad personam igazság. Szerinte minden egyes embernek megvan a maga igazsága s ehhez épen olyan joga van az egyiknek, mint a másiknak. Ezzel az elvével áll összefüggésben az is, hogy az erkölcsiség teljesen független a vallástól, annál inkább a hittől. Ennél fogva illetéktelennek nyilvánítá az államot a hit kérdéseibe való beavatkozásra, mint amelynek csupán arra kell gondjának lenni, hogy polgárai az erkölcsiség követelményeit tartásá tiszteletben. Ez ellen aztán egészen jellemzőleg egyformán tiltakoztak a papismus és a calvinismus hatalmi

tényezői, sőt az utóbbiak állásának elvesztésével is sújtották.

A theologiában egyébként a cartesianus coccejanusok és főleg a remonstránsok képviselték és érvényesítették a kritikai szellemet. Az előbbiek közül Braun János († 1708) a theologiát egyedül a szentírásból veendőnek nyilvánítá, de az értelem felhasználásával s a régi héberek és más népek szertartásainak, szokásainak és törvényeinek ismeretével. Az igazság szerinte épen úgy igazság marad akkor is, ha az ész bírálata alá vetjük. Andala Ruard († 1727) a *theologia naturalist* és a *theologia revelatát* teljesen különválasztván, amannak keretében az Isten létréről, tulajdonságairól, műveiről és gondviseléséről, végül az emberről és kötelességeiről értekezett, tehát az összes többi hittételeket a bebizonyíthatatlanok közé sorozta. Roéll Hermán Sándor († 1718) az igazságot az ész helybenhagyásától tette függővé, mindenmellett nem ezzel a nézetével kellett maga ellen vihart, hanem egy pár olyannal, melyek közvetlenül fenyegették egyik vagy másik dogmát, így p. o. azzal, hogy tagadta a Fiúnak az Atyától öröktől fogva való nemzeteset. A másirányú coccejanusok közül is érdemes munkát végzett a haladás szempontjából Vitrunga Campadius († 1722) azzal, hogy az irásmagyarázatnál figyelembe veendőnek tar já annak az időszaknak viszonyait, melyben az egyes bibliai részletek keletkeztek.

A remonstráns theologusok közül főként Clericus János († 1736) és a Svájcban hivatalát vesztett, de Hollandiában új hazára talált Wettstein János Jakab († 1754) tünt ki, aki mindenki nagy hatással volt általában a theologiának, de különösen az anglokénak és a németekének a fejlődésére. Kiváltéképen sokat buzgólkodott amaz az ószövetségi kritika terén, emez pedig az újszövetség eredeti és

megbízható szövegének helyreállításán, ami a szövegkritikának természetesen nagy mérvű gyakorlárával járt együtt.

Angliában a latitudinarismus a további fennmara-dásával és főként az átlagos műveltségüknel divatossá létével együttesen égy még továbbmenő iránynak, az u. n. deismusnak járult hozzá a kifejlődéséhez. Ennek a hívei korukhoz képest méltán neveztek magokat szabadgondolkozóknak. Az ellenök való harcban még az egyébiránt már a latitudinarismus által megpuhított hivatalos *theologia* is átvenni kényszerült lényeges előfeltételeket, ami Anglia magas kultúrájának bizonyoságául is, következményéül is vehető. A lényegesebb változás abban állott aztán, hogy még a kijelentés természetfölötti jellegét is észkokkal kezdték védelmezni, amiből lassanként egy rationalista supranaturalismus nőtt ki. Ezzel szemben a deismus legáltalánosabb jellemvonása a „természetes vallás“ előtére állítása, melyet különbök vallottak bármely kijelentett vallásnál, mint amannak különben is csak elferdített alakjainál, és amely mint relatíve legigazabb vallás azonos az igaz erkölccsel.

A deismus főbb képviselői közé első sorban Toland János († 1722) tartozott. Szerinte a kijelentés csak ézszerűt tartalmazhat, de semmi olyat, ami észfeletti vagy észellenes, miért is minden egyéb dogma mellőzésével csupán valami ézszerű metaphysikára és ethikára korlátozandó. Jézus tisztán emberi természettel bíró profétája volt a természetes vallásnak, amely, vagyis az eredetileg tökéletesen ézszerű keresztyénség a zsidóságnak, a görög mysteriumoknak és a platói bölcsészetnek a befolyása alatt telt meg mysteriumokkal. Collins Antal († 1729) ezeknek az elveknek a hangoztatásán kívül éles bírálat alá vette a bibliát, kivált azokat az ószövetségi helyeket, melyekből jövendöléseket

szerettek kiolvasni az ilyeneket kedvelék. Woolston Tamás († 1733) elvetette a bibliai csodákat s ennek nyomán arra a tételere jutott, hogy a bibliát, miként a benne elbeszélt csodákat, épenúgy a maga egészében is allegorikusnak kell felfogni. Mégsem ennek, hanem a papság ellen intézett kíméletlen támadásának adta meg az árat, elveszítvén hivatalát és szabadságát egyiránt. Tindal Máté († 1733) szerint a természetes vallás volt az emberiség ősvallása, mely a zsidóságban és a keresztyénségen újraéledt s ezek csak annyiban igaz vallások, amennyiben amazzal megegyezők. A vallás különben nála nem egyéb, mint az erkölcsiségnak Isten akarata szerinti gyakorlása. Morgan Tamás († 1743) vallástörténeti kritikája közben a kijelentést, azaz szerinte az észszerű istenismérétet kizárálag az eredeti keresztyéniségre korlátozta.

Természetes, hogy külső hatások alatt a deismus is ment át fejlődésen. Ennek nyomai mutatkoztak Middleton Conyersnél († 1750), aki a csodák kérdését vallástörténeti alapon tárgyalta s ebből a szempontból foglalkozott a katholicismussal, valamint az őskeresztyénéggel is, tagadván, hogy az egyházi atyák csodatevő képességgel birtak volna, úgyszintén Annet Péternél († 1769), aki a bibliai csodáról, kivált a feltámadásról szóló elbeszéléseket bölcsészeti alapon vette szigorú bírálat alá.

A felvilágosodásnak az angolországi egyházak belső életében való térfoglalása külső fejleményben is megnyilvánult: az ottani unitárius egyház megalakulásában. Miután az anglikánus hivatalos hitvallás (39 cikk) kötelező aláírásának megszüntetését az azzal egyet nem értők ismételt kísérletek után sem bírták kivinni, a radikális gondolkozásúak 1774-től kezdve önálló egyházzá szervezkedtek, előbb Lindsay Tamásnak († 1808) a vezetése mellett Londonban, majd a természettudományok mezején nagy

hírnevet szerzett s a lélektant szintén természet-tudományi alapra helyező, az idegélet physikájává változtatni törekvő Priestley Józsefnek (\dagger 1804) az indítására Birmingham ban. Példájok mihamar követésre talált az északamerikai egyesült államokban is, hol az első unitárius egyházközséget 1787-ben Bostonban szervezte Freeman.

A felvilágosodás theologiája Németországban a deismusnál jóval később kezdett hódítani, egyelőre még akkor is csekélyebb méretekben. A minden haladásnak legkárhozatosabb ellensége: a háború, mely nem kevesebb, mint harminc évig (1618—1648) emészette volt szörnyűségeivel ez országot, évtizedekre visszavetette az anyagi boldogulás, az erkölcsi emelkedés és a szellemi fejlődés utján. Csak a XVII. század vége felé kezdett magához jöni a nénetség teremtő ereje, de még ekkor is csak conservativabb alakban tudott megjelenni a felvilágosodás és fellete soká lendült neki a gyorsabb ütemű haladásnak.

Az orthodoxyát időközben meglehetős mértékben megpuhitotta a pietismus ahhoz, hogy más benyomásoknak szintén engedjen. Kivált miután magában az egyházi tanokat — részben közönyösségből — érintetlenül hagyó pietismusban is találkoztak olyanok, akik egyáltalában nem kezelték kiméettel az egyházi hagyományos nézeteket. így Arnold Gottfried ("j" 1714), ki az eretnekeket nem az addigi szokás-hoz képest az ördög fajzatainak, hanem épen ellenkezőleg az igaz keresztyénségre törekvőknek és ezt hivatalos egyházokban fel nem találóknak tüntette föl. így Dippel Konrád (\dagger 1734), ki egy mystikus individualismus álláspontján ostorozott minden katholikus és protestáns „pápáskodást“. így Edelmann János Keresztély (\dagger 1767), ki gyülöettel és gúnnyal támadott nemcsak a kijelentés, hanem a biblia ellen is, és végre ahhoz a téTELhez jutott el, hogy az értelem az Isten.

Ilyen úttörések után a komoly tudomány mezején is mutatkoztak a felvilágosodás jelei és nyomai. És pedig legelőször az addig rendkívül elhanyagolt egyháztörténet tudományos művelésének csirái mutatták a felvilágosodás befolyását. Ez a tudományág volt ugyanis erre a legalkalmasabb, mivel a tudományos jelleg mellett is ki lehetett kerülni a dogmák elleni állásfoglalást. A történeti kritikának ezt követőleg helyet adott lassanként az újszövetségi tudomány is, természetesen csak óvatosan. Anglikánus és remonstráns, francia és holland református, sőt francia katholikus tudósok nyomán német lutheránus tudósoknál is mindenkorban meglátszottak ennek jelei. A német u. n. átmeneti theologia képviselői, akik t. i. emellett az orthodoxiával nem vitték a dolgot szakításig, ugyancsak jobbára egyháztörténetirőkből kerültek ki. Ha aztán ezek ama kutatások közben, melyeket az önálló tudománnyá válni induló dogmatörténet körében végeztek, kénytelenek voltak valamelyik dogma igazsága felől is nyilatkozni, rendszerint igazolni próbálták azt az értelem előtt. Legkiválóbb volt közöttük Mosheim János Lőrinc († 1755), ki dogmatikai irányával leginkább a latitudinarismushoz mutatott rokonságot, egyházjogi téren pedig a collegialis rendszer fő képviselői közé tartozott, mely az egyházat már nem isteni intézménynek, hanem önkéntes társulás folytán létrejött egyletnek tekintette. Munkásságának súlypontja azonban az egyháztörténetre esett, melyet jócskán vitt előbbre egyfelől a köztörténetírásban már meglehetős elterjedésnek indult s kötelező voltát általános elismeréshez juttatni kezdő pragmatikus módszer öntudatos és rendszeres alkalmazásával, másfelől az egyéniségek hatásának felismerésével és kidomborításával.

A XVIII. század közepe táján kezdett előtérebe lépni az u. n. neologia, a felvilágosodásnak tulajdonké-

pen való német theologiája. Ez a dogmatikus keresztyénség elhalványodása mellett többé-kevésbé a deisták természetes vallásához közelítő vallásosságot és erkölcsiséget ápolt. Követői a kijelentést nem bántották, de az értelem mellett teljesen háttérbe szorították. Ennek a nagyon elterjedt iránynak legkimagaslóbb művelője Semler János Salamon ($\dagger 1791$) volt, ki noha sohasem emlegette a természetes vallást, hanem igenis különbséget tett egyfelől a theologia és a vallás között, másfelől a nyilvános vallás és az egyéni vallás között. Egyéni vallási meggyőződésre szerinte teljes joga van bárkinek s az ilyennek résszére korlátlan szabadság biztosítandó, a nyilvános vallást azonban ezek az egyéni vélemények nem érinthetik, ennek viszont a megállapítására az állam (tehát erre sem az egyház!) illetékes. A theologia és a vallás (szerinte az Istenben való bizalom, tehát nem a dogmákban való hit!) elhatárolása szabaddá tette a tudományos munkásságot, ami elsősorban önála magánál nyilvánult meg. A kijelentés fogalmának fentartása mellett a biblia mai alakjára nézve nem fogadta el az isteni ihletést s egyszersmind kimutatta, hogy a kánon több idő alatt állott elő és hogy különböző alkatrészeinek szerfelett egyenlőtlen az értéke.

A neologián némelyek tulmentek, egészen az u. n. naturalismus irányáig s a kijelentés ellen is állást foglaltak, ezek azonban egytől-egyig áldozataivá lettek a confessionalismus ádáz gyűlöletének. A hivatalvesztés közös sorsát egyedül a közülök különben legkiválóbb Reimarus Hermán Sámuel ($\dagger 1768$) kerülte el s ő is csak akként, hogy életében nem látott napvilágot az ilyen irányú legfőbb munkája (Wollenbötteli töredékek), melyben egyebek között arról is szó volt, hogy lehetetlenség egy olyan kijelentés, amelyet minden ember egyféléképen hihetne, és hogy az ószövetségi könyvek nem valami vallás

kijelentése végett írattak. Gondolni lehet, hogy más theologiai kérdések tárgyalásánál is minden tekintetet félretoltak s ebbeli gyakori trivialismusuk természetes módon nagyban befolyt az irántok való ellenszenv növelésére. Igy p. o. maga Reimarus a Jézus feltámadását aképen magyarázta, hogy a tanítványok ellopták a holttestét és azt hazudtak, hogy feltámadt.

A neologia és a naturalismus irányait a XVIII. század második felében a rationalismus váltotta fel, melynek leglényegesebb jellemvonása tulajdonképen azonos volt a naturalismuséval, t. i. elvetette egy természetfölötti kijelentés lehetőségét és az értelmet ismerte el a vallás szervéül és zsinórmértékéül, azonban továbbment amannál abban a tekintetben, hogy a deismushoz hasonlóan az erkölcsös cselekedetekben láta a vallás igazi tartalmát. Ennél fogva a positív vallást úgy tekintették, mint ami az erkölcsstannak csupán külső eszköze, a helyesebb értelemben vett vallás lényegét pedig az Isten, szabadság és halhatatlanság eszméi alá foglalták. Átnyúlt ez irány uralma a XIX. századba is és néme-lyeknél az u. n. vulgáris rationalismus alakjában újra a naturalismus trivialitásaiba sülyedt, mint amilyen volt p. o. a Jézus mennybemenetének az a magyarázata, mely szerint a hegyre szállott köd leple alatt Jézus lement a hegy túlsó oldalán s a tanítványok azt hitték, hogy a felszálló ködben távozott. A theologia fejlesztésében egyébként rendkívül nagy érdemeket szerzett a rationalismus már a XVIII. század folyamán is, s ezenkívül reformokat vitt be az egyházi szertartartásokba, így p. o. a keresztelésnéi mellőzte az ördögüzést és az ördögnek való ellenmondást.

7. A felvilágosodás az egyetemes művelődés terén.

A theologia vázolt fejlődése közben tetemes és állandó kölcsönhatásban állott másirányú szellemi mozgalmakkal is, különösképen a bölcsészet terén mutatkozókkal. Ennek a kiválóságai, amennyiben a vallás kérdéseire is kiterjesztették figyelmököt, végső elemzésben a theologiának szintén kiválóságai voltak. De viszont kétségtelen, hogy a theologia fejlődése, tudományos irányba terelődése hasonlóképen nem mulasztotta el hatását gyakorolni a szellemi élet más mezőin, melyeknek művelői újabb meg újabb ösztönt merítettek az egyház által leginkább befolyásolt tudománynak a haladásból, az amaz által kevésbé megkötötteknek vagy alólá már épen felszabadultaknak mind hatékonyabb előbbvitelére. A természettudomány és a vele szoros összeköttetésben álló orvostudomány, úgyszintén a mennyiségtudomány és a vele egybeforrott technika épen úgy véglegesen lerázta már az egyház gyámkodását s elhárította vezetésre mindig kinyújtott kezét, mint régtől fogva akár a művészletek legtöbbje, legkésőbben a zene, akár a szépirodalom általában véve. Épen azért ezek a tudományok — miként az illető művészeteik és a szépirodalom — akkor már kivül estek a felvilágosodásért vívott küzdelmek folyamatán, s ennél fogva többé nem is foglalnak helyet ezeknek a küzdelmeknek rajzában.

A deismus hatása alatt Angolország korántanája lett más tereken is a felvilágosodás szellemének. Gróf Shaftesburg Antal Ashley Cooper (\dagger 1713), Locke növendéke, ki szoros összeköttetésben állott a holland felvilágosodás vezéreivel is, egyenesen alapvető munkát végzett e tekintetben, s ekként az angol felvilágosodás legkiválóbb képviselőinek sorába emelkedett. Az Isten a nagy

mindenséget átható léleknek tartás a természetben a legszebb harmóniát, a történésekben pedig a legteljesebb törvényszerűséget látta. Az erény szerinte a lélek tökéletes harmóniájában áll és ezzel szükségképpen együtt jár a boldogság. A szép, jó és igaz egységeért lelkesedvén, az erkölcsiséget egészen önállósította a vallással szemben, noha az teljesen összefert az ő egyéni vallásával, mely a mindenből észszerű és aesthetikai szemlélete volt. Ezzel összefüggésben a klassicismusnak, valamint az új-humanismusnak is előkészítője volt.

Lord Bolingbroke Henrik János († 1751) szintén nagyban hozzájárult a felvilágosodás fejlesztéséhez. A különféle vallásokról természetes magyarázatot iparkodott adni. Feltétlen gondolatszabadságot követelt, elsősorban a történetírás érdekében.

Hume Dávid († 1776) a deismus alapeszméinek sikeres döntögetése közben még továbbmenő gondolatoknak adott kifejezést. Szerinte minden ismeretnek egyedüli alapja az érzékeinkkel való tapasztalás. Ehhez képest az Isten fogalma és a lélek halhatatlansága nem szerepelhet tudásunkban. A vallást igazában véve pusztá illusiónak tekinti s teljesen naturalistikus elmélettel abból a félelemből származtatja, amely a természeti erőkkel szemben eltölté a természeti embert, s ennél fogva eredetileg polytheistának gondolja. Ezzel megdönté a deistáknak az ősvallás és az észvallás azonosságáról való felfogását, valamint azt a vélekedésöket is, mely szerint ez a vallás volt a positív vallások kiindulási pontja. A történetírás mezején teljes pártatlanság, oknyomozó módszer, és ezek mellett a természeti erők befolyásának is megfelelő méltánylása jellemzi a XIX. századbeli bölcsészeti positivismusnak ezt a nagynevű előkészítőjét.

A természetes folyamat elvét érvényesítette a nagy történetíró, Gibbon Edyárd († 1794) a keresz-

tyénség kifejlődésének s a római birodalom szétbomlására gyakorolt hatásának elbeszélésében. Mint-hogy e birodalom pusztulásáért legnagyobb mértékben épen a keresztyénséget okolta, sokan keresztyén-ellenességgel vádolták.

Az angolországi haladó szellemi áramlatok Francziaországban találtak először visszhangra, de viszont onnan termékenyültek is meg későbbi fokozataikban. A francia művelt társaságban és a nagyrájfejlett irodalomban az államhatalomnak buzgó katholicismusával szemben bizonyos skeptikus kritikai szellem terjedt el (Moliére, Lafontaine, La Bruyére), mely mihelyt megismerkedett az angol szellemi fejlődés eredményeivel, mohón karolta fel őket. Az első, kinek munkássága ennek és a befogadott eszméknek nyomait felmutatta, Montesquieu Károly Lajos báró († 1755) volt, aki az általa ostorozott francia állami absolutismussal kapcsolatban birálat alá vette a katholikus egyházban uralkodó szelelmet is, s melegen védelmére kelt a vallásszabadságnak.

Azonban legnagyobb, egy egész élet munkájára kiterjedő hatással volt az angol felvilágosodás arra a Voltaire-ra (voltaképen Arouet Ferenc Mária † 1778), aki legföbb, igazán typikus képviselője s mérhetetlen hatású, dicsőséges vezére lett a francia felvilágosodásnak. Gazdag és fényes szelleme egyiránt gyümölcsözött az ethika, a vallástudomány, az epikai és tragikai költészet, a regényírás, a történelem és bölcsészet, nemkülönben a politika és természettudomány irodalmának mezején. Amennyire hevesen támadta a dogmákat, mint erkölcesteleneket és értelmetleneket, sőt amennyiben legnagyobb részük a bibliára volt alapítva, a bibliát is, valamint az egyházakat, mint a türelmetlenség fészkeit: épen annyira nem irányult támadása a vallás fogalma és az istenhit ellen, ellenkezőleg épen bizakodott abban, hogy eljő még az iga? vallás ideje, Ebben a tekintetben

jellemző az a mondása, hogy „ha nem volna Isten, fel kellene találni“, jóllehet úgy látszik, hogy az Istenben való hitet a másvilágban büntető igazságoságában való hittel együtt főleg a nép fékentartására vélte alkalmasnak, nem pedig az egyesek boldogítására. A józan istenfogalommal és a természetről nyert új ismerettel ellentétes, valamint a felekezetek között vitás hittételeket főleg azért kárhoztatta, mert a máshitűk és másképen gondolkozók ellenében gyűlöletet keltenek. Hatalmas erővel és tényleges, részben messze kiható sikerrel emelte föl szavát többször is a vallási gyűlölkodés és türelmetlenség ellen, melyeket nemcsak az emberieség és igazságosság szempontjából tartott kiküszöbölgendöknek, hanem az állam érdekéből és a közjólétre való tekintettel is, mint amelyek elnéptelenedést, elszegényedést és haladás helyett minden téren hanyatlást okoznak. Reformtervei e mellett kiterjeszkedtek az állami élet valamennyi terére, mindenben a fejlődés érdekeit szolgálva. Az alapjában és lényegében egyébként is egyházellenes felvilágosodásnak Franciaországban ő adta meg az egyház iránti ellenséges jellegét (*écrasez l'infame*).

A felvilágosodás eszméit a nagy közönség körébe igyekeztek átültetni az u. n. encyklopädisták, vagyis egy óriási terjedelmű (35 kötetes) tudományos Encyclopédie (1752—1780) dolgozótársai, közöttük vezetőhelyen Diderot Dénes († 1784) és D'Alembert János († 1783). Ez a munka lényegében a Voltaire eszméit képviselte, de a vallási kététkedés és az atheismus felé inkább közeledve.

Mások még messzebb mentek és pedig eljutva egészen a leplezetlen materialismus határáig. Közülök Helvetius Kolos Adorján († 1771) és Holbach Henrik Dietrich báró († 1789) szerzett legnagyobb hírnevet. Helvetius az önzést tartá az emberi cselekvések alapjának, s pár állam hivatását abban látta,

hogy amazt a helyes ösvényre terelje s a kellő korlátok között tartsa. A katholikus egyházat, melyen kívül közvetlenül nem ismert más, nemcsak a türelmetlenség fészkének, hanem a tiszta erkölcs meghamisítójának is tekinté. A vallási kérdésekről általánosságban a deismus szellemében gondolkozott. Holbach viszont a természetes vallást is, a jövőbeli igaz vallást is üres képzelődésnek vélte s annyira élesen ostromolta nemcsak az egyházi intézményeket és a keresztyén hitelvezet, hanem a vallás-erkölcsöt és általában a vallást is, hogy még Franciaországban sem talált sok visszhangra. Ő már minden lelke életet az anyagra vitt vissza s erkölctani és bölcsészeti elveit kifejtő művét nem jogtalanul mondják a francia forradalom irodalmi előfutárának.

Ugyancsak a forradalom szellemi előkészítői közé tartozott, bár más oldalról és más szempontból Rousseau János Jakab (\dagger 1778), ki teljesen a maga utján járt, de nem egyszer bizarr eszméket hangoztatva. Noha az emberiség fejlődését az erkölcsiségre nézve károsnak nyilvánítá, mégis sok szolgálatot tett a haladás ügyének. Önmagával való ellentétbe jutásoknak különben sem volt szükében. Szerinte az ember természeti állapota a teljes boldogság, a teljes egyenlőség és a feltétlen népfelség állapota volt, amelyet a művelődés, az állam és a magán-tulajdon rontott el. Ennél fogva az állami életben, a nevelésben és a vallásban egyiránt lehetőleg vissza kell téni a természethez. A nevelésügy terén sok olyan — ha nem is egészen új — eszmét hangoztatott, amelyek azóta meg is valósultak. Közülök talán legfontosabb a népoktatás felkarolására és az egyéniség fejlesztésére vonatkozó. Az állami élet terén erős sociális érzéket árult el, általában ide-tartozó eszméi jelentékeny mértékben érvényesültek a francia forradalomban. Vallási elmélete végered-

ményben eléggé közel állott a deismuséhoz, amennyiben Isten, szabadság, halhatatlanság voltak benne az uralkodó fogalmak, de ő ezt nem természetes vallásnak, hanem természet vallásnak tekintette, melyben a természet, a mindeniségek egybeolvad az Istennel. Ugyancsak a deismussal ellentétben a vallást nem az értelemből, hanem felismerve igazi lényegét, az értelemből származtatta. Elvetén a hivatalos egyházi nézeteket, egyszersmind hathatósan védelmére kelt az egyéni vallásszabadságnak. Mindenesetre az ő és Voltaire hatása a legelső sorban folyt be arra, hogy a francia protestánsok 1787-ben visszanyerték vallási szabadságukat. Szülővárosa, Geneva ellenben elzárkózott hatása elől: ott égették el a nevelésről szóló főmunkáját és akkor még mindig nem adtak volt polgárjogot a katholikusoknak.

Németországban szintén erős befolyást gyakorolt az angol, később pedig a francia felvilágosodás is, azonban saját nagy gondolkozói hasonlóképen irányt adtak a további haladásnak. Leibniz Gottfried Vilmosnak († 1716), ki a XVII. és XVIII. század fordulóján a felvilágosodás előmunkása volt, épen a vallásról való bölcselkedés terére esik a működése súlypontja. A világ szerinte „monas“-okból van összetéve, melyek az anyagon kezdve, a lelkeken és angyalokon keresztül, fel a központi „monas“-ig, az Istenséig hézagnélküli lépcsőzetet képeznek, s amelyek csupán viszonylag különböznek egymástól. Ebben a világban az eszmény és valóság egyező, s ennél fogva a meglevő világ minden elképzelhető között a legjobb, a bűn ellenére, amely önként foly a „monas“-ok véges voltából. Az igaz vallást egynek veszi az igaz erkölcssel, a keresztyénséget egynek az eszményi bölcsészettel, s a mechanikus természettudományhoz hozzáalkalmazhatónak tekinti a keresztyénségnek Istenre és a halhatatlanságra Vonatkozó hitét, Lelkes barátja levén a keresztyén

felekezetek uniójának, egy az összes egyházaknak fölötté álló hittant próbált készíteni. Mindezen eszmék mellett, melyek kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy az egyháztól függetlenül alkotta nézeteit, mégis híve maradt a „kijelentett igazságoknak”, minden össze a csodákat rostálta meg, de a legnevezetesebbeket közülök is meghagyta.

Széles körökre kiható volt a Thomasius Keresztély († 1728) munkássága is. Miután lipcsei jogtanári átlásától a theologiai és bölcsészeti kar közelbeléptére a szász kormány elmozdította, azontúl Halléban hirdette elveit, itt meg később a pietisták tiltakozása mellett. Legfőbb törekvése az volt, hogy felszabadítsa a jogot a theology gyámkodása alól. Jogbölcsészeti elmélete a Grotiuséban gyökerezett s egyházjogi téren a territorialismus rendszeréhez jutott el, amely az egyháznak az állam fölé kerekedni igyekvő, vagy legalább is vele egyenjogúságot követelő törekvéseivel szemben óriási haladást jelentett. Ugyancsak az egyházi hatalom hátrasoritásán fáradozott akkor is, mikor a házassági jogot kivette az egyháj jog keretéből. Egy emberségesebb büntető jog is eszményei közé tartozott annak helyébe, mely az egyház kezelése alól a legkegyetlenebb alakban került ki. A kinzásoknak, az inquisitiónak és a borszorkánypereknek a megszüntetése érdekében eredményes működést fejtett ki. A hitvallási kényszernek esküdt ellensége levén, az orthodoxya és a scholasticismus elien sokszor kikelt. A fogalmak alapjává az értelmet tette, de azért a bibliát tartotta a hit egyedüli szabályozójának.

A felvilágosodás megalapozói és terjesztői közé tartozott Wolff Keresztély († 1754) is, kit a deismusnak, valamint Leibniznak az eszméi mellett még főleg a determinismus elve vezetett. A mathematikai bizonyító módszert az összes tudományokra, specialiter a theologiára is alkalmazandónak, a

scholasticismust pedig végképen mellőzendőnek nyilvánította. E miatt és determinismusa, valamint a Confucius erkölcstanának magasztalása miatt bőven volt része üldözésekben, melyekből azonban végül győzelmesen került ki, de csak mikor a legfelsőbb helyen is a haladás szelleme váltotta fel a reactivét.

Mindnyájuk előtt és felett az újabb bölcsészetnek ma is irányt mutató vezére, Kant Immánuel († 1804) volt előmozdítója a felvilágosodásnak, közelebbről a rationalismusnak. Ő a tapasztatokon nyugvó ismeretekre nézve is kímélt a tételek nélkülözhetetlen fontosságát, mint amely előlegesen meglevő törvények szerint észreveszi, megfigyeli, elbírálja és elrendezi a természeti jelenségeit. Ebből nyilvánvaló az értelemből fölénye a természettel szemben, az idealismusé a materialismussal szemben. Az értelmi megismerés azonban csak a tapasztalati tényekre terjed ki. Viszont az Isten, szabadság, halhatatlanság fogalmai, melyek elméleti utón bizonyíthatók, a gyakorlati értelemből követelményei, az erkölcsi öntudatnak szükséges megállapodásai, bizonyosságai. Ezen az alapon állott elő nála az Isten létenek erkölcsi bizonyítéka, mely azóta állandóan kiváló szerepet játszik a vallásbölcsészetben. Az erkölcsiség autonóm jellegének tiszta formulázása mellett az erkölcsstant a kötelességek tanának fogta fel. Összes kötelességeinknek Isten parancsaiként való megismerése a vallás. A rossz elve és a jó elve örökk harczban áll egymással; az utóbbinak végleges győzelmével jő el az Isten országa. A láttható történeti egyházak az erkölcsit még pusztatörténeti és szabályzati elemekkel összekeverve tartalmazzák és egy tiszta vallásos hit által mindenestől ki kell szoríttatniok.

A bölcsészek ily irányú állásfoglalása szélesebb körökben is rokonszenvet ébresztett a felvilágoso-

dás iránt, s midőn még a theologiában is hatalmas áramlatok állottak szolgálatába, el lehet képzelní, hogy a nénetségnek egész szellemi életét minden-kább át- meg áthatotta a korlátok és bilincsek alól felszabadult haladás vágya. A német nemzet szellem-oriásai között nem is akadt egyetlenegy sem, aki az egyháznak és a papságnak, a dogmának és a dogmatismusnak, a tekintélyelvnek és a hagyománynak az uralmát fenn igyekezett volna tartani s mindezeknek ne ellenök, hanem érdekkben fejtett volna ki munkálkodást, anélkül azonban, hogy bármelyik is elveszítette volna vallásos érzését és eltávolodott volna a valódi jézusi elvektől. Korlátolt és rossz-hiszemű ellenfelek meg-mevágolták ugyan őket vallástanulással vagy istentagadással, de ez csupán annyit jelentett a valóságban, hogy ezek gyarłóságukban még mindig azonosították a dogmahitet a vallással.

Ezek a szellemoriások: Lessing, Herder, Schiller, Goethe mindannyian roppant mértékben előmozdították a felvilágosodás ügyét, ámbár a szükebb és akkor értelemben vett felvilágosodás kereteiből egytől-egyig kinőttek. Ok annak a klassicismusnak voltak munkásai, mely egy új-humanismussal kar-öltve, ismét az antik kor műveltségéből merített ösztönt és táplálékot. A tudományos kutatások által üressé tett egyházi formák vallási igényeiknek ki-elégülést nem nyújthatván, a vallás lényegét az Isten, világ, ember viszonyának észszerű felfogásába és az erkölcsi eszmény felé közeledésbe helyezték. A humanitás eszménye, vagyis az egyéniség harmonikus kifejlődése szerintök a boldogító cél, amihez legbiztosabb ut a kötelességteljesítés. Ennek eléré-séhez az embert nem is vallásos, nem is erkölcsi, hanem aesthetikai neveléssel lehet eljuttatni.

A klassicismusnak ezek a vezéralakjai természe-tesen önálló gondolatokat is bőven termeltek. Így

Lessing Gotthold Efraim († 1781) bár teljesen elidegenedett az egyházi tantól, mégsem szakított egészen a kijelentési elméettel, amennyiben azt vallotta, hogy a kijelentésben semmi olyan nincs, amire az ész magától is rá ne jönne, amaz csak korábbi keletű. Keresztyénség szerinte az újszövetség keletkezése előtt is létezett, s az újszövetségi kánon hosszabb idő alatt állott elő. Az újszövetség lépcsőjéről az örök evangélium lépcsőjére, a felvilágosodás és tisztaság lépcsőjére emelkedik egykor az emberiség, amelyen nem jutalomért, hanem önmagáért fogja szeretni az erényt. A történelmet lényegében az emberiség erkölcsi fejlődése rajzának tekinté, mely megszakítás nélküli előremenetelt tüntet fel, egyedül a háborúk erkölcsromboló hatása zökkenti ki útjából időnként. Ő is különbséget tett a vallás és theologia között, s a kutatás szabadságát, valamint az egyéniség jogosultságát hathatós védelmébe vette nem egyszer. A humanitás és türelmesség is ékesen szóló s rendithetetlen apostolát találta meg benne.

Herder János Gottfried († 1803) szintén nem egy tekintetben úttörő felfogást hirdetett. Jézus nála nem a felvilágosodás rationalista erkölcsprédikátora, hanem isteni erők közvetítője. A bibliának történeti fontosságát épen annyira kiemelte, mint költészeti szépségeit. A vallásnak, mint szerinte történeti terméknek az eredetét kutatván, ezt a mythosban találta meg. A dogmáittel szemben a vallásos érzelemre fektetett súlyt és az igazi keresztyénséget a humanitás vallásának tekinté. A hitoktatás terén érdekes reformokat próbált kezdeményezni, természetesen sikeres nélkül, általános tudományos szempontból a haladás ügyét illetőleg jelentős vonása, hogy a leszármazási tan alapeszméi már észrevehetőleg megnyilvánultak fejtegetéseiben. Az emberiség fejlődésében a legelőkelőbb helyre a vallási

fejlődést helyessé. Mivel pedig a történelemben különleges súlyt helyezett az eszmék hatására, ezzel és más nézőpontjaival megalapította a művelődéstörténet tudományát. Kiválóságának és tetemes hatásának nem csekély jele az, hogy noha egészen más mezőkön működött, még a jogtudomány fejlődésére is gyakorolt befolyást.

Schiller János Kristóf Frigyes († 1805) a dogmákkal szemben teljesen a tagadás álláspontjára helyezkedett, s a bibliai elbeszélésekkel szemben nemkülönben. Még általában is hiányzott nála olyan, valásos felfogás, mely e világ felett álló Istenség s az ember közötti viszonyra vonatkozott volna. A vallást nála egy rendszerbe foglalt idealismus helyettesítette, amiben a legfőbb eszme felelt meg az Isten fogalmának, az eszménytől való eltávolodás az Istent akarata ellen való szegülésnek, vagyis a bűnnek, az eszmény megvalósulásába vetett bizalom pedig az Istenrel való boldog egyesülés reményének. Az ember rendeltetése az erkölcsi autonómia kivívása, ezt pedig nem képesek elősegíteni a vallások, melyek csak törvényszerűséghez vezetnek el, nem pedig erkölcsisésghez. A keresztyénséget, már t. i. ahogy ezt ő felfogá, az egyetlen aesthetikus vallásnak monda, s mint történelmi jelenséget eléggé méltányolta is, ámbár másfelől sajnálkozott a régi pogányság elenyészésén.

Goethe János Farkas († 1832) igen váltakozó álláspontokat foglalt el a vallás irányában sok ideig, míg végre megállapodott nézetekhez jutott el. Azonban a dogmákkal az első pillanattól az utolsóig el lentében volt és sohasem tartotta őket magára nézve irányadóknak, amennyiben pedig történeti vonatkozásúak, a mythosok sorába utalta őket. Felétlen és hiánytalan szabadságot követelt és szerzett meg a maga részére mindenféle hagyomány, akár hitelvi, akár történeti természetű irányában; tilta-

kozott az ellen, hogy ezek a tekintély kényszerével nyúljanak belé az egyéni vallásos gondolkozásba. A természettudomány alapján kialakult világképető állította először souverain módon szembe a ha gyományokkal. A bibliát nagyrabecsülte, csakhogy nem a dogmatika szerszáma gyanánt, hanem a belőle elvonható erkölcsi elvekért. A Jézus szavaiból kivilágító vallásos és erkölcsi elvekben a keresztyénsg túlszárnyalhatatlan eszményeit látta, de, ami az egyház múltjában lezajlott harcok folyamán kialakult belőlök, az benne csak ellenszenvet bírt kelteni. A keresztyénsg igazi tartalma szerinte az erkölcsi; az emberek és népek csak annyiban munkálják a világ előhaladását, amennyiben hisznek a világnak Isten által való kormányzásában. A gondviselés azonban senki kedvéért sem tesz csodákat, csupán a természet törvényeinek korlátain belül mozog. Az egyéniséget az emberek legnagyobb boldogságának tartá. A hit és tudás egymásnak nem kiirtására, hanem kiegészítésére való. Végeredményben theista volt némi pantheista színezettel. Érdekes, hogy a természettudomány a geológiától az anatómiáig, a jégkorszak elméletétől a leszármazás tanáig ma is azokon a nyomokon hajad, amelyeket Goethe jelölt ki számára.

Ha a szellemi élet, az emberi művelődés ilyen és előbb említett vezéralakjai minden nagy nemzetnél ebben az irányban haladtak, el lehet képzelní, hogy a többé-kevésbé kisebbek általában szintén követték az adott példát, s nagy tömegeikkel szemben felettesebb műlékony lehetett a hatása azoknak a majdnem kivétel nélkül jelentéktelen íróknak, akik az egyház uralmának és a dogmatismusnak a fenttársa mellett törtek lándzsát. Sikraszállásuk akkor nyomban zajt üthetett, de már a következő nemzedék, annyival inkább az utókor hamarosan megfeledkezett róluk, mint akik visszafelé akarván for-

gatni az idők kerekét, nyom nélkül tüntek el az akadályokat mindenkor elhárító vagy áttörő emberi fejlődés útjából. Az eredmény minden erőlködésök dacára az lett, amit a fejlődés törvénye követelt, t. i. hogy a kultúra emancipálta magát az egyházi formáktól, sőt emancipálta magát sok részben a vallás is.

Az egyetemes haladás természetesen folyvást újabb és újabb anyagot és alkalmat adott arra, hogy az egész szellemi élet olyan irányba terelődjék, melyen minden nagyobb űr választotta el az egyháztól. A világ képe és az emberi élet olyan új alakot öltött a gondolkozók eszméiben és fogalmaiban, mely egyre feszültebb viszonyt teremtett közöttük s a biblia és a dogma külsőképen értett tekintélye között. Az egyháztól és a dogmától való emez eltávolodás azonban a művelt osztálynál egyáltalában nem jelentette a vallástól való elfordulást. Amellett többnyire a berlini felviiágosodottak u. n. népszerű bölcsészete uralkodott közöttük, mely különleges súlyt fektetett az erkölcs fontosságának hangoztatására.

Ezzel összefüggésben volt az ebben a korszakban először hirdetett s párszor alkalmilag már meg is emiittett új elmélet, melynél fogva az erkölcs független a vallástól. Ez eredetileg hasonlóan a hivatalos egyház ama törekvése ellen akart tiltakozás lenni, mely a dogmahitnek vagy a szertartások teljesítésének mértékéből iparkodott megítélni valakinek az erkölcsi szin vonalat. Akik ezt a felfogást nemcsak hogy nem fogadták el, de épen az igaz erkölcsiség szempontjából és érdekében veszedelmesnek találták, annyira nem a Jézus tiszta, eredeti vallásával állították szembe az erkölcs emez autonómiáját, hogy a tiszta erkölcsöt a legtöbb ízben egyenesen egynek vették a Jézus vallásával. Ebben az értelemben nem volt kifogásuk a „valláserkölcsi alap“,

„vallásérkölcsi nevelés“ divatos kifejezései ellen sem, de az egyházak által velők a dogmák és szer-tartások előnyére gyakorolt visszaélés ellenében elkerülhetetlennek találták az erkölcs autonóm voltát nyomatékkal hangsúlyozni. Ezt azonban nem korlátozták saját magokra, hanem levonták elvök végső következményét is olyképen, hogy szerintük az atheista szintén lehet kifogástalan erkölcsiségü. Hatalmas támaszul szolgált nekik ebben a tekintetben a történelem által világosan bizonyított amaténybeli igazság, hogy a dogmatismus fénykorában sokkal alacsonyabb szinvonalon állott a közérkölcsiség, mint az ők korukban, s ökmagok és akár szélsőséggel menő kortársaik sokkal hathatóbban ápolták a tiszta erkölcsöt, mint p. o. a jezsuita moralisták. Ez az egyre szélesebb körökben gyökeret vert elmélet hasonlóképen a felvilágosodás felé való törekvés határozott jeleit mutatta.

8. A felvilágosodás a katholikus egyházban.

A katholicizmus is benne élt a változások forgatágában, tehát nem zárkózhatott el légmentesen attól, hogy kebelében is jelentkezzenek olyan tünetek, melyek a meglevő egyházi állapotokkal való elégedetlenségből önként folytak. Az örök változatlanság elvével szemben itt is mutatkoztak azok a törekvések, melyek haladást óhajtottak, még pedig erősen a fennálló rendszer ellenére. A „legkeresztyénibb király“ országában jutottak ezek először ki-fejezésre mind hitelvi, mind egyházalkotmányi téren. A francia quietisták a mysticismusnak irodalmi téren is ápolása közben egész csomójával hirdettek olyan tételeket, melyeket azután eretnekségeknek nyilvánított a pápa. Nem kisebb ember, mint Fénelon cambrai-i érsek († 1715) több ízben szenvédett

miattok fogását. A jansenisták viszont állhatatosan ragaszkodtak alapítójok elveihez s az ő szellemében az Augustinus tanaihoz is, egyszersmind pedig az ezekkel ellentétes pelagiusi tanok elterjedéséért a bölcsészetet, kivált pedig az Aristotelesét tették felelőssé. Ez közvetve a scholasticismus ellen is állásfoglalás volt, s tényleg oly nagy sereg eretnek téte fordult elő irodalmi kiadványaikban, hogy csak egyetlenegyból nem kevesebbet, mint 101-et kárhoztatott el a pápa (1713). Ezen pápai döntés ellen egész harcz indult meg részökről, de az üldözés utoljára is arra kényszerítette az elveik mellett kitartókat, hogy ki-vándoroljanak a vallásszabadság hazájába, Németalföldre s ott a pápától független egyházat alapítanak.

Egyházalkotmányi téren a francia katholikus egyház újból az 1438.-iki~bourges-i pragmatica sanctio s közvetve a bázeli és konstanzi reformzsinatok alapjára helyezkedve, 1682-ben a „Declaratio cleri gallicani“, egy a hires Bossuet meaux-i püspök († 1704) által fogalmazott munkálat négy pontjában határozottan kinyilatkoztatá, hogy az egyház hatalma csak a lelkiekre terjed ki, — hogy a zsinatok fölötte állandnak a pápának, — hogy a pápa hatalmát Franczia-országban a francia egyház szabadságai korlátozzák és hogy a pápai döntések egyetemes zsinat hozzájárulása nélkül nem végérvényesek. Az a körülmeny, hogy Bossuet mind a protestánsokat, mind a jansenistákat és quietistákat vakbuzgósága teljével üldözé, nem változtathat azon az ebből a munkálatból elvonható eredményen, hogy az újabb idők szellője őt is megérínté, s a maga utján próbált járni, amire különben az általános keresztyén unió érdekében írt művei hasonlóképen rámutatnak.

A curialismussal ellentétes episcopalis egyház-kormányzati irány, valamint ezzel összefüggőleg a nemzeti katholikus egyházak eszméje szilárd alapra

talált a franczia katholikus klérus mozgalmában más-hol is. Németországban ennek példájára hirdette a febronianismus azokat az elveket, melyek hivatva voltak a püspökök, egyházmegyék, zsinatok és különösen a fejedelmek egyházi hatáskörének gyarapításával határt vetni a pápai hatalomnak. Ennek tudós hirdetője, Hontheim Miklós († 1790) Febronius álnéven írta legfőbb munkáját, s innen eredt a széles körökben népszerűséget nyert irányelnevezése.

Elsősorban a német érsekek karolták fel, de főleg a saját hatalmok fejlesztése érdekében. Előbb, 1769-ben a három rajnavidéki (trieri, mainzi, kölni) érsek lépett elő a pápai követségek részéről szenvedett sérelmei felsorolásával, később 1786-ban pedig az emsi congressuson a salzburgi érsekkel társulva jelentették ki, hogy egyháztartományaiakban a pápa sem törvénykezési hatáskörüket exemtiókkal, sem dispensálási jogukat különféle fentartásokkal, sem törvényhozói hatalmokat önkényes rendeletekkel nem korlátozhatja. A püspökökkel való vetélkedésükön azonban hajtórést szenvedett egész actíójok.

Más irányban, tudományos téren is érvényre jutott a felvilágosodás hatása a német katholicismus-foan. Épen a rajnavidéki három érsekség (egyszersmind választófejedelemség) egymást követő betöltői, közöttük József császárnak egyik öccse évtizedeken keresztül mind hajlandósággal viseltettek a felvilágosodás törekvései iránt. Colleredo gróf, a velők tartó salzburgi érsek hasonlóképen teljes erejével előmozdítani törekedett a felvilágosodás érdekeit. Mindezek nemcsak széleskörű reformokat léptettek életbe az oktatásügynek hatáskörük alá eső területén, hanem Königseck gróf kölni érsek 1777-ben a székhelyén működő s szigorú egy háziasságáról ismeretes egyetemnek versenytársat állított Bonnban egy nemsokára szintén egyetemmé fejlődött akadémiával, melyre nemcsak felvilágosodott katholiku-

sokat, hanem protestánsokat is hívott meg tanárokul, s amelyet általában az előhaladás szolgálatába állított.

Protestánsok a mainzi és erfurti egyetemeken is működtek, még pedig ugyancsak az illető érseknek (Breidbach bárónak) a jóvoltából. A felvilágosodás várává tett würzburgi egyetemen meg épen egy rationalista protestáns theologus (Paulus) töltötte be egyideig az exegetikai tanszéket. Ezeknek, valamint rajtok kívül a trieri, salzburgi, bécsi stb. egyetemeknek a bonnihoz hasonlóan a katholikus tanárai között is nem ritkán találkoztak felvilágosodott tudósok, sőt egyenesen ily szellemű hittudósok is. így volt olyan, aki a háromságtant tette bírálat tárgyává; — volt olyan, aki a pápának még dogmává nem emelt, de már általánosan elfogadott csalatkozhatatlanságát vette ostrom alá; — volt olyan, aki tagadásba vette, hogy a pápai primátus az ős egyházban meg lett volna; — volt olyan, aki protestáns kritikával kezelte a bibliát; — volt olyan, aki Krisztust egy erkölcsi vallás alapítójának, az egyetemes ember szeretet tanítójának vallotta; — volt olyan, aki a christologiáról szóló dogmát és Krisztusnak az urvacorában való állagi jelenlétét vonta kétségbe; — volt olyan, aki az istentiszteletet reformálni akarta s a misét németül mondta; — volt olyan, aki dicsőítette Luthert a vallás bensőségesebbé tételeért; — sőt volt olyan is, aki bizonyos idő multán áttért a protestáns egyházba (a magyarországi születésű Fessler Ignác Aurél).

És ezek a felvilágosodás szellemétől érintett professorok természetszerűen hasonló irányú papokat is neveltek, akikre az általok szerkesztett folyóiratok útján később is állandóan befolyást gyakoroltak, önként érthetőleg csupán abban a mértékben, amennyire ellensúlyozhatták a bármely felekezetű papi állás retrográd természetét. Így jutottak

el a türelmesség ama fokáig, melyen a XVIII. század vége felé gyakorivá lett az olyan eset, hogy katholikus és protestáns papok kölcsönösen elvégezték egymás hivatalos teendőit. Általában terjedni kezdt a katholikus papok között a biblia alapos tanulmányozása, sőt gyakran fordításának munkába vétele, a szélsőségektől tartózkodó irenikus törekvés, a szerzetesség és coelibatus elleni állásfoglalás, a népoktatás iránti érdeklődés, minden azon kívül, hogy a legtöbbel lelkesedtek egy nemzeti egyház alapításáért és az istentiszteletnek a nép nyelvén való végzéséért.

Érdekes és jellemző fejleménye volt az összes katholikusok közt elterjedt új szellemnek egy, Weishaupt Ádám († 1830) ingolstadi kánonjog-tanár által a világi katholikusok között 1776-ban alapított rend: az illuminatusok rendje, melyet a jezsuitáknál tapasztalt szervezettel és szabályzattal, de a szabadkőművesek szövetségének mintájára akart a felvilágosodás terjesztésének szolgálatába állítani, végző célul nem kisebbet tűzvén ki maga és az e felől beavatottak elébe, mint a keresztyén vallás kikiúszóbólését, föltehetőleg azonban csak dogmatikus alakjában. Az erkölcsiség fejlesztése, valamint a monarchiák eltörlése szintén eszményeik közé tartozott. A szabadkőművesekkel való közelebbi összeköttetés után és révén mesés gyorsasággal terjedt el a rend csaknem az egész német birodalomban, sőt Dániában, Francia- és Olaszországban is, kivált miután Knigge Adolf báró kiépítette a rend szervezetét s egyszersmind megszervezte a propagandát, elsősorban kiterjesztvén protestánsokra is a belépéssel lehetőségét. Kizárt taguktól értesülvén a bajor kormány a „rend“ monarchiaellenes irányáról, ez 1784-ben rendszeres üldözés tárgya lett, főképen magának Weishauptnak a személyében, ki 1785-ben elveszítette állását, a további üldözések elől pedig menekülni volt kény-

telén. Knigge ellenben idejekorán való kilépésével megelőzte az üldözést.

A felvilágosodás szellege elől nem zárkózhatott el még a pápai szék sem. Oda is eljutott egy felvilágosodott s egyszersmind igazán szelid lélekkel ékes ember, Lambertini Prosper, mint pápa XIV. Benedek (1740—58). Omaga is buzgó művelője levén a tudományoknak, hathatósan támogatta a tudósok törekvéseit. Az egyházi államban rendet és haladást nem tudott, ugyan teremteni ő sem, de legalább sokat tett uralma idején a nép javára. Ugyancsak az egyházi államban, valamint Siciliában, Toscanában és Ausztriában csökkentette az ünnepek számát, Hollandiára és Belgiumra nézve pedig beiégevezett a veeyes házasságok kötésébe, sőt bizonyos feltételek mellett másol is engedélyezte a papok által való megkötését. A reámaradt viszalykodásokat az egyházi hatalom hátrányával szüntette meg egyes államokkal, ami azonban nem csupán az ő engedékenységéből történt így, hanem a pápai tekinthetőnek már előtte megindult hanyatlásából. Próbát tett végül a jezsuita rend megformálására.

9. A felvilágosodás az állami és társadalmi életben.

A felvilágosodás lényeges befolyást gyakorolt a nevelésügyre. A Wolff-féle bölcsészetnek a Rousseau nevelési eszményével való érintkezése a philanthropizmus irányának adott létet, melynek főképviselője Basedow volt, s amely a felvilágosodott és természetes oktatást írta zászlajára s vette gyakorlatba. Az iskolázás felsőbb fokain pedig az új-humanismus irányára nem a *theologia* céljaiért kezdett foglalkozni a klassikus nyelvekkel, hanem a humanitásra való képzés érdekében, mely a keresztyén szellemhez

ragaszkodott ugyan, de az egyházi jelleg egyoldalúsága nélkül. A műveltebbek ekként meglehetősen elidegenedtek az egyháztól. Míg a felsőbb iskolaügy ilyenformán kikerült az egyházi befolyás alól: a népoktatás azáltal vett új lendületet, mert belátták az intézők, hogy a nép babonaságát és ezt okozó tudatlanságát a jó népiskolák oszlathatják el. Ennél fogva az általános iskolakötelezettség a XVIII. század folyamán majdnem minden protestáns országban életbelépett, Poroszországban pedig kormánykörökben az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a népoktatás nem felekezeti, hanem állami feladat.

Általában az állam és egyház közötti viszony fejlőli vélekedés átalakulásában kimagasló fontosságú hatása nyilvánult a felvilágosodásnak. Bekövetkezett t. i. az állam saecularisatioja, vagyis megdölt az a scholastikus elmélet, mely szerint az állam vallási alapítás, isteni szerzés. Uralomra jutott az a jogbölcséseknek már régebben ápolt nézet, hogy az állam a nép és kormányzat közötti egyezségnak természetes fejleménye. Az állam ezzel végleg felszabadt az egyház fölénye alól, a nélküli persze, hogy többé-kevésbé összeköttetésben ne maradtak volna tovább is, csakhogy most már épen ellenkezőleg az egyház vált állami intézménnyé egyes különböző elméletek értelmében, az uralkodó pedig elvileg megszünt felelős lenni alattvalói lelki üdvéért.

Ez elméletek közül itt az a kettő foglalhat helyet, melyek a felvilágosodás szellemét tükröztek vissza; a territorialis és a collegialis rendszer. Amaz a régebbi, mely az egyházt az állam egyik szervének, egyik intézményének fogván fel, az állam hatáskörébe tartozónak nyilvánította a teljes egyházi kormányzatot, így aztán az állami felséjeg jog a következőkre is kiterjed: a jus advocatiae, mi biztosítja az egyháznak az állam védelmét, de az államnak is az egyház feletti gyámcodást; a jus cavendi, ami ab-

ban áll, hogy az állam óvintézkedéseket tehet az egyház részéről fenyegető veszélyek ellen; a lelkészek elhelyezésébe való beleszólás joga; a jus placeti regii, amelynél fogva az egyházi törvények csak állami helybenhagyás után hirdethetők ki; a jus supremae inspectionis, vagyis az egyházi intézmények feletti felügyeletnek és egyfelől a papság és a rendek, másfelől a pápai szék közötti érintkezés ellenőrzésének joga; a jus appellationis tanquam ab abusu, ami az egyházi hatalomtól törvénytelenül elítélték felebbezésének elintézésére való jog; a jus reformandi, ami feljogosítja az államot ama feltételek megszabására, melyek mellett engedélyezi valamely vallás gyakorlását; az állam fő tulajdonjoga az összes egyházi vagyonra, ami érvényesülhet akár megadóztatás, akár saecularisatio utján, valamint az egyház öröklési jogának korlátozásával. Az ujabbik, a collegialis rendszer az egyházzat egy önkéntes csatlakozás alapján létrejött társulatnak tekinti, melynek joga van minden belügyét önállóan intézni, természetesen az állam felügyelete mellett. A territorialis rendszer által megállapított egyéb állami jogokat vagy onnan vezeti le, hogy az egyház az egyházi bataímet halagatolagasan ráruházta a fejedelemre, vagy pedig nem is fogadja el létezőknek. Ám idővel a dolognak egészen természetes rendje szerint a collegialis felfogás hódított ugyan, de a territorialis által hangoztatott állami jogok teljes mértékének fentartásával.

Magával hozta ez a felfogás először a jognak az egyház befolyása és hatásköre alóli emancipatióját. A házasságot Németalföld már a XVII. században polgári kötésnek nyilvánította s a világi hatóságok körébe utalta. Cromwell is tervezett és megkísérelt ilyen-félét államfő korában. Ezek nyomán aztán a tudomány is felkarolta ezt a felfogást s terjeszteni kezdte. A házassági perekre nézve is el elhangzott már az a nézet, hogy az állam intézkedése alá tartoznak s a XVIII.

század vége felé meg is indult idevaló utalásuk. Az egyház igazságszolgáltatási hatásköre minden a büntető, minden a vagyoni természetű ügyekben jóval szűkebbre szorult, a világi személyek világi ügyei már régtől fogva egymásután kerültek ki keze alól, most már az egyházi személyek világi ügyei is hasonló folyamatban kezdtek átmenni. A vállalási eszközök közül az embertelen kínzásokat, melyeket legnagyobb művészeti az inquisitio vitt, miután Nagy Frigyes 1740-ben eltörülte Poroszországban, lassanként mindenütt elhagyták, de csak elméletileg és hivatalosan, mert hiszen gyalázatos visszaélésképen tényleg még a legújabb időkben is szégyenletes gyakorlatban voltak nemely kevésbé művelt ország elvadult hivatalos közegeinél. A boszorkánypereket ugyancsak Poroszországban már 1714-ben a fővárosba összpontosították, ahol aztán észrevétlen és részvétlen elmúlás lett a sorsuk. Más országokban is ilyenformán szűntek meg egyik után a másikban.

A közgazdaság, melyet eddig ugyancsak egyházi természetű elméletekkel és egyházi módszerrel sikerült szerfelett gyarló lábon, a legkezdetlegesebb színvonalon tartani, hasonlóképen ráeszmélt az egyházi gyámkodás illetéktelen voltára. Hiszen ennek káros volta felöl is több izben bizonyosságot szerezhettek már a belátóbbak, így p. o. Franciaországban, melynek iparát a nimes-i edictum 1685.-íki visszavételével s a protestánsok türhetetlen üldözésével nyomorították meg, oly módon, hogy ezek ezrével hagyták oda hazájukat örökre s gazdagították munkájukkal és tudásukkal új otthonukat, vagy p. o. Erdélyben, melynek Habsburg-uralom alá jutása után csakhamar numerus clausust rendszeresített a klerikális hatalom, kimondván, hogy legfeljebb annyi lehetséges protestáns iparosok száma, mint a katholikusoké, ami miután az elhalt protestáns iparos helyére protestáns jelentkező nem volt felvehető, katholikus

pedig nem akadt, végképen tönkre tette az ország addig virágzó iparát s ezzel együtt Erdélyt is.

Az ilyen kormányzati szellem helyébe valósággal közérdek volt újat teremteni. Meg is történt. A közgazdaság lassanként a szabad kereskedelem, a szabad verseny, a szabad munka és az egyéni kezdeményezés elvi alapjára helyezkedvén, minél inkább kibontakozott addigi nyűgeiből, annál jobban fejlődésnek és virágzásnak indult. A vezető szerepet a tudósok új elméleteinek gyakorlati alkalmazásában egy gyorsan fejlődő társadalmi réteg, a városi polgárság vitte, mely szellemi képzettség, anyagi erő és politikai jogok birtokában folyvást jelentékenyebb tényező lett a közéletben, sőt a felvilágosodás iránti természetes hajlandósága és annak azután öntudatos felkarolása következtében az egész szellemi életben is. Nála következett be legelőször az átöröklött erkölcsi életeltekhez való hagyományos ragaszkodása mellett az egyház által élébetárt supranaturalis világnezettel szemben nagykorúságig való felnövekedése.

Angliában és Hollandiában jutott ez legelőször felszínre. A Stuartok bukásával beállott politikai szabadság, mely már 1694-ben amott is megszülte a legfőbb szabadságot; a sajtószabadságot, magától érthetően mindenütt a képzettebb elemeket állította előtérbe. Az ilyenekből kerültek ki aztán Angliában az u. n. szabadkőművesek, a felvilágosodásnak a reactíós elemek által annyira gyűlölt, annyira káromolt, annyira rágalmazott, mert circulusait untalan felbolygató, mindenkor előharcosai. 1717-től lehet keltezni munkába állásukat, melynek hároro alapesszméje: Isten, szabadság, halhatatlanság, és amely a bármely vallási vélemény iránti türelmesség jegyéken ennek legfőbb ellenségével: a klerikalismusszal és dogmatismusszal szemben folytat állandóan harcot s ezzel párhuzamosan az igaz krisztusi testvériség követelményeinek is eleget téve, a nyomor meg-

szüntetésére, vagy lehető enyhítésére temérdek áldozatot szokott hozni. A szövetség alkotmányát és munkarendjét egy anglikánus pap, Andersen János szerkeszté egybe, bizonyos fölösleges és sok félremagyarázásra alkalmat adó titokzatosság köntösében, ami azonban működésök lényegére nem vonatkozik, hiszen abban semmi rejtegetni való nem volt soha. Ám maga ez a titokzatosság is épen olyan vonzó erővel bírt, mint az a szellem, mely áthatotta törekvéseiket. Hamarosan igen sokan sorakoztak a kibontott zászló alá magában Angliában is, s nagyon hirtelen terjedésnek indult a szabadkőművesség a continensen is sokfelé. Parisban 1725-ben, Hamburgban 1737-ben alakult az első páholy. 1738-ban lépett tagjai közé a porosz trónörökös, a későbbi Nagy (II.) Frigyes, ki 1740-ben Berlinben is alapított páholyt. Egy idő múlva sok visszaélés csúszott be a páholyok beléletébe, annyira, hogy nemcsak babonás motívumok, hanem még jezsuita tendenciák is elharapóztak bennök. De mindez legyőzve, a szabadkőművesség a XVIII. század vége felé a virágzásnak páratlanul magas fokára emelkedett. Nagy Frigyesnek és József császárnak a példája nyomán a legkiválóbb fejedelmek, költők, bölcsészek, theologusok, államférfiak és katonatisztek állottak be a szövetségbe, s hordták onnan szerte mindenfelé elhintve a gondolatszabadság magvait a szellemvilág és a közélet mezőin.

A szabadkőműves Nagy Frigyesnek egész munkáságát áthatotta a felvilágosodásra való törekvés. Már gyermekkorában gúnyosan nyilatkozott a kisérletek hitéről, később egy ideig a Wolff-féle bölcsészeinek, majd a francia felvilágosodásnak, közelebb-ről Voltaire-nak jutott a hatása alá, azonban önállóságát kellőképpen meg bírta órizni mindenik irányával szemben. Állást foglalt a francia materialisták ellen, sőt egyes kérdésekben nem értett egyet az encyklopædistákkal sem, annál kevésbbé Rousseauval. Az

Isten létébe vetett hite rendületlen volt, a *világ* célszerű és törvényszerű életéből feltétlen bizonyossággal következtette azt. Annyira ment e tekintetben, hogy a későbbi időkben fatalista lett, anélkül azonban, hogy egyúttal a csak a jövő életre vonatkozó *praedestinatio* tanát magáévá tette volna. Hiszen a léleknek már csak a halhatatlansága felöl is erős kétségeket táplált: hogyan hitt volna hát annak akármilyen, előre elrendelt túlvilági sorsában? A positív vallások iránt jókora idegenkedés töltötte el. Úgy tekintette őket, mint a valiásnak ősi tisztságából a papság által kiforgatott és eltorzított alakjait. Az eredeti alaknak a hegyi beszédnek megfelelőt gondolta, míg az „eltorzított alakok“ különféleségei, ellentéteségei közönyösen hagyta, legfeljebb a többi, közösen vallott hittételeikkel együtt gúnyra ingerelték. Jézust — természetesen nem a dogma Jézusát — nagy tiszteletben tartotta; Luthert is sokra becsülte, de hibáztatta benne, hogy nem fejlesztette a protestantismust az „egyetlenegy Isten vallásává“.

És mindenmellett nem egyedül a hitvallások iránti közönyössége, hanem az őszinte benső vallásosság iránt érzett nagyrabecsülése is hozta magával, hogy a korlátlan türelmesség álláspontjára helyezkedett mindenféle, nemcsak egyházi testületi, hanem egyéni, esetleg elszigetelt magán vallási felfogással szemben is. mindenféle hitkéneszert az Isten jogaiba való beléavatkozásnak tekintett, mint akit egyedül illet a lelkiismeret feletti uralkodás. Érvényesítette ezt az elvét az eretnekszaglászó vakbuzgókkal szemben is, de érvényesítette az elfogult felvilágosodottakkal szemben is. Legfeltűnőbb és legérdekesebb nyilvánulása volt ennek a jezsuiták iránti magatartása. A rend eltörlésére vonatkozó pápai bullát nem engedte ugyanis kihirdetni országában s a rendtagokat továbbra is meghagyta foglalkozási körükben.

A jezsuita-rend ellen irányuló mozgalom ekkor egyáltalában nem is protestáns országokból indult ki. Átkosnak bizonyult munkásságuk nem egyszer adott alkalmat egyik-másik országból való kiűzetésökre, azonban annyi gyűlöletre protestánsok részéről sohasem tudtak szert tenni, mint katholikusok részéről, miután ezeknek sokkal inkább módjokban volt őket alaposabban kiismerni. A való igazsághoz hívebb, de egyúttal kegyetlenebb jellemzést p. o. senki sem nyújtott rólok soha, mint tanítványuk, II. Rákóczi Ferenc egy nagyszabású emlékiratban, így voltak velük a katholikus államok kormányai mind s ebből folyólag történt, hogy végül is épen ilyenek, még pedig a Bourbonok országai és Portugallia esküdtek össze ellenök végeleges megsemmisítésökre. Sikerült is, habár némi részben igazságta-
lanul és erőszakosan, kivinniök a rend hivatalos feloszlatását. Pombal portugall miniszter üzette ki őket először a kormányzata alatt álló országból 1759-ben. Követte az adott példát Franciország 1764-ben, Spanyolország és a nápolyi királyság 1767-ben, a pármai hercegség 1768-ban. Mindezek az államok a pápától' is erényesen követelték a rend általános jellegű és érvényű megszüntetését. Utoljára is az 1769-ben választott pápa, XIV. Kelemen (Ganganelli) hosszas habozás és vonakodás után engedett s 1773-ban betiltotta a rendet, utalva békezavaró működésökre, számos rendtagnak dogmatikai és erkölcs-tani szempontból veszedelmes tanaira s egnémely pápai rendeletek elleni engedetlenségekre. A felvilágosodásnak, melynek mindig útjában állottak, minden esetre része volt ebben az eredményben, habár természetesen csak közvetve. Közvetlenül az állami hatalom diadala volt ez Róma hatalma felett, melynek érdekében ez a rend eredetileg keletkezett volt és amelynek szolgálatára állította egész munkálko-dását.

Portugallia és a Bourbon-államok ezzel az actiójokkal, midőn a katholikus egyház egyeduralmának legfőbb oszlopait kidöntötték, szintén a felvilágosodás szolgálatába állottak tehát. Ugyanennek a szolgálatába állottak más államok, illetőleg uralkodóik is kevessel ezután. A jezsuita-rend feloszlatását p. o. örömmel fogadta Ausztria is, jóllehet akkor még Mária Terézia (1740 —1780) volt az uralkodója, ki a katholicismus javára Magyarországon szépszerévet meg erőszakosan egyiránt gyakorolt téritgetesei mellett is már több tekintetben egyházellenes egyházpolitikát folytatott. Az egyházat ő is állami intézménynyé igyekezett átalakítani és mint ilyennek a keretében reformokat létesített. Egyebek mellett az ő idejében lépett érvénybe az államföi „*jus placeti*“, az egyházi biráskodás korlátok közé szorított, több ünnep megszünt, és a holt kéz vagyonának minden gyarapodása után adót kellett fizetnie. Nagyfontosságú intézkedés volt még a censura enyhítése. Sokkal több szabadelvüség uralkodott azonban e tájt a bajor udvarnál a III. Miksa József (1745—1777) választófejedelem uralkodása alatt és a württemberginél Károly Jenő (1737—1793) herceg uralkodásának utolsó évtizedében.

A század szellemének valamennyi részletében megfelelő egyházpolitikát mégis II. József császár (1765—1790) és magyar király (1780—1790) léptetett életbe a közvetlen uralma alatti országokban. Míg anyja mindig a pápával egyetértésben valósította meg^ szándékait: addig ő mitsem törödött a pápa beleegyezésével, hanem ennek minden megkérdezése nélkül érvényesítette államföi jogait. Már az anyja reformjait is többnyire ő sugalmazta volt, trónraléptétől pedig gyors egymásutánban bocsátgatta ki az egyházi hatalomra hátrányos rendeleteit. Az egyházat az állami szervezetnek a népoktatás szempontjából lényeges szervéül ismervén el, belügyeit is az.

államid intézkedései alá tartozóknak tekinté. Már 1781-ben megszüntette a szerzetesrendeknek kül földi feljebbvalók alá rendeltségét s beosztotta őket illetőségök szerint a püspökök hatósága alá. Az egyházi papnevelő intézeteket államiakkal cserélte föl, amelyekben aztán a felvilágosodás szellemében folyt a képzés. Azokat a kolostorokat, melyekben nem neveléssel, betegápolással vagy tudományos működéssel foglalkoztak, bezáratta, az összesnek körülbelül egyharmadát. Ezeknek az államra szállott vagyonát, az u. n. vallásalapot azonban nagyobb részében egyházi célokra használtatta fel. Majd 1783-ban a megmaradt összes rendeket egybeolvastotta egy újjá, melynek munkaköréül a nevelést és szegényápolást rendelé. Még az istentiszteleti szer-tartások korszerű reformjára is kiterjedt a figyelme, ezen a téren is sok, haladást jelentő rendelkezést tevén. A házasságjogot rendező nyilt paranca szintén belütközött a katholikus egyházi tanba.

Mindezek az intézkedések egy nagyszabású tervnek: a katholikus egyház független nemzeti egy házzá való átalakításának voltak bevezető és előlegesen megvalósított részletei. Emellett aztán az 1781-ben kibocsátott türelmességi rendelettel biztosítá a lutheránus, református és görög keleti egyházakhoz tartozóknak a katholikusokéval egyenlő polgári jogokat s a vallásgyakorlat, oktatás és egyházkormányzat szabadságát, némi megszorításokkal ugyan, de óriási lépést téve előre. A censurát is megszüntette nagyjában és sokat enyhített a Magyarországon annyira elnyomott jobbágy-ság helyzetén.

Öscsét és utódját, II. Lipótöt (1790—1792), előbb (1765—1790) toscanai nagyherceget hasonló szellem és törekvés hatotta át. Fényes tanúbizonyságot tett erről már Toscanában is, ahol egy felvilágosodott püspöknek, Ricci Scipione-nak a tanácsára nekifogott a toscanai egyház reformálásának.

Az 1786.-iki pistojai zsinat nemcsak a francia egyház 1682.-iki declaratióját tette magáévá, hanem a cultusban is egy csomó egyszerűsítést sürgetett, s a szerzetesség gyökeres reformját követelte. Csak-hogy ez az egész actio megfeneklett a többi püspökök ellenállásán. Mint az osztrák örökös tartományoknak és Magyarországnak s Erdélynek uralkodója aztán bátyjának a josephinismus néven ismert szellemében működött. Tett ugyan apróbb engedményeket, de a lényeget megvalósítani törekedett, sőt a görög keletiek meg protestánsok jogait a két magyar hazában nemcsak kibővíté, hanem törvényes alapra is helyezé.

Vallási türelmességgel épen Magyarországon és Erdélyben a Mária Terézia derék és eszes fiait jóval megelőzte, sőt intézkedéseinek szabadelvűségével felül is multa II. Rákóczi Ferenc, ki mélységes valásossága és erős katholikussága mellett is már 1705-ben biztosította a protestánsok vallásszabadságát, még pedig igazelműen, nem úgy, mint a régebbi Habsburg-uralkodók, alattomban a soha meg nem tartásnak rosszhiszemű elhatározásával.

Mindezen és a már előbb emiittett nemes törekvések mellett is a vallásszabadság irányadó hazája az északamerikai Pennsylvania maradt, mivel Rhode Island az angol példára 1689 után megvonta a katholikusoktól a vallásszabadságot. Más testvér-államok tarka változatossággal intézkedtek ebben a kérdésben. Pennsylvania e téren való szabad szellemű kezdeményének s hozzá való hűségének híre szárnyalt Európában is, s az ő nyomán juttatta be elvileg az egyetemes emberi jogok közé a vallásszabadságot a felvilágosodás. Az állam semlegesítését az ottlevő egyházakkal szemben és egyszersmind ezeknek az önállóságát erre iktatta az elérendő eszmények sorába a műveltség régebbi fészke is. Újabb lökést adott ennek az Európában is egyre

terjedő törekvésnek a „szabad egyház szabad államban“ elvének az északamerikai egyesült államok egész területére való ünnepélyes kiterjesztése. Ezúttal előbb Virginia állam nyilvánította a vallás-szabadságot az emberek velők született jogának, még pedig már az európai felvilágosodás irányának, közelebbről pedig Jefferson Tamásnak (később, 1801–1809 elnök, († 1826), a felvilágosodott bölcsészet határozott követőjének a hatása alatt. Uralkodóvá lett az a felfogás, hogy az állam érdekeinek nem árt az eretnekség, tehát nincs is miért üldöznie, sőt ellenkezőleg sokkal ártalmasabb a theologusok gyűlölködése, miért is épen ezek szorítandók rá az egymás iránti türelmességre. Ennek folytán 1776-ban a legtöbb állam külön-külön nyilatkozatokban, majd az egész unió a Jefferson-fogalmazta függetlenségi nyilatkozatban ugyanilyen álláspontot foglalt el. Végül pedig az 1791.-iki alkotmány végervényesen megállapította az állam és egyház szétválasztását, az összes hitvallások egyenlő jogosultságát és a semmi korlát alá nem eső egyéni vallásszabadságot.

Ezáltal az anglikánus egyház elveszte itt az állami egyház jellegét és egyáltalában nem is lehetséges, hogy bármelyik egyház ilyen jelleget kaphasson. Az egyház és a hitoktatás ügye végképen ki van zárva az állam gondviselése alól. Valamennyi vallásfelekezet tökéletesen egyenlő szabadsággal bír, amennyiben valamelyik elve, vagy szertartása nem ütközik belé az állam törvényeibe.

És ugyanez az állam lett a demokratia veteményes kertjévé is, ahonnan átszármaztak az ott kicsirázott magvak Európába is. A „felvilágosodott absolutismusnak“, Nagy Frigyes és József császár ez eszményének uralma idején a szabadabb szellemtől áthatottak jövőbe látó szemeikkel már kitüzték az új utat az uralkodók elé, melyen haladva szerintük halhatatlanságukat biztosíthatják. És ez az volt, hogy

önkormányzatra neveljék népeiket, azután pedig léptessék életbe a köztársasági államformát. Az uralkodók nem értették meg e felhívást, de megértették a népek.

II. A felvilágosodás a nagy francia forradalomtól fogva.

1. A nagy francia forradalom és következményei.

Mielőtt akár az uralkodók, akár népeik közül bármelyik is hozzákezdett volna a demokratia megalapozásához és a köztársaság előkészítéséhez, nem a felvilágosodott, hanem az erősen felvilágosodásellenes absolutismus minden szándéka és akarata ellenére is előidőzéjévé vált a népuralom létrejöttének. Ez Franciaországban történt 1789-től fogva a nagy forradalomban, mely nemcsak új világot válalkozott teremteni, hanem meg akarta torolni az addigi elnyomókon mindenzt a szenvedést, amitől hosszú évszázadokon keresztül okoztak a rabszolgarsorok tartott népnek. Ez az elriasztó és megdöbbentő képekben gazdag árnyoldala a forradalomnak mindenkorral erősen háttérbe szorul világtörténelmi jelentőség tekintetében a fényoldala mellett, mely bevilágítja azóta minden igazán szabadelvű fejlődésnek az útját. Úgy, hogy aligha járnak helytelen utón azok, akik szerint az egyetemes történelem igazi újkora épen ezzel a forradalommal nyílt meg.

Maradandó értékű alkotásai és intézkedései egy hármas jelszóban összesürített alapelvet igyekeztek átvinni az életbe: a szabadságnak, egyenlőségnek, testvériségnak egymással a legbensőbb összekötettsében álló három-egy elvét. A felvilágosodás szellemében tett egyháziellenes intézkedések az állapotok

céltudatos és gyökeres átalakítására irányultak, azonban túlságosan kirítt belőlök az a gyűlőlet, melyet a papság régi kiváltságos helyzetében szerzett nemcsak magának, hanem az általa képviselt egyháznak is. Sajnálatos módon ebben a gyűlőletben osztozna kellett aztán még a vallásnak is, ami szintén onnan eredt, hogy mind a papság, mind az egyház — miként általában és rendszerint — a vallás elleni támadásnak próbálta feltüntetni a saját visszaéléseinek szellőztetését. Máskülönben meg elsősorban ugyancsak az ő hibája volt, hogy oly rémitő hanyatláson ment volt át a vallásosság is, az erkölcsi-ség is, annál inkább, mivel ennek az állapotnak még kirívó jeladásai között is csak tétlen szemlélője maradt gondtalan jólétében. Pedig a felvilágosodásnak legalább is a polgárság körében való szakadatlan és szemmelátható terjedése új ösvények keresésére, vagy legalább is az addig jártak javítására ösztönözhette volna. Am a jólét renyheséget szült az egész testületben s részint ez és erkölcsi állapota miatt, részint a korszellemből kifolyólag tekintélye sem volt már érintetlen.

Mindjárt az 1789-ben egybeült nemzetgyűlés ki-jeleaté az északamerikai példa nyomán, hogy az elkészítendő alkotmánynak az általános emberi jogok fogják alkotni alaptételét s a vallási felfogások teljes szabadságot nyernek. Ugyanekkor kimondta, hogy megszünteti a tizedfizetést s egyúttal átveszi az összes egyházi javakat a nemzet tulajdonába, az istentiszteleti költségeket, a szegények segélyezését és a papok fizetését viszont átvállalja az állam terhéül, természetesen szerény mértékben szabva meg az utolsót. 1790-ben feloszlatta aztán a nemzetgyűlés az összes olyan szerzetrendeket és kolostorokat, melyek nem foglalkoztak neveléssel, vagy betegápolással. Majd az u. n. polgári alkotmány megszüntette az addigi hierarchikus szervezetet s

az egyház kormányzását az állam hatáskörébe utalván, teljesen beolvastotta az egyházi életet az állam rendjébe. Ugyanez más intézkedéseken kívül a papok és püspökök választását a megfelelő illetőségű világi testületek jogává tette, a káptalanokat pedig megszüntette. Mindez a pápa és a papság megkérdezése nélkül, de még a kényszerhelyzetben lévő király szentesítésével. El lehet gondolni, hogy a vagyonnak e teljes saecularisációja s az egyháznak állami intézménnyé tétele micsoda visszatetszést szült a papságnál, mely dus jövedelme helyett egyszerre a szükös állami ellátásra lett utalva. Hiszen midőn a Franciaország népességének századrészét kitevő nemesség és papság a földbirtoknak nem kisebb, mint kétharmad részét tartotta kezében, az egyház 130 milliónyi jövedelméből nagy kegyesen 3.4 milliónyi ajándékot juttatott volt az állampénztárnak! Ezt a helyzetet alapjában megváltoztatta a nemzetgyűlés, még pedig nemcsak elvből, hanem szükségből is: az államcsőd kikerülése végett, aminek ez volt az egyetlen módja. A papság azonban ezt nem vette figyelembe, hanem csupán saját sorsának változását látta. Hát még mikor a következő évben megkövetelték minden egyes papról, hogy esküt tegyen a polgári alkotmányra. Ezentúl nyílt és éles harcban állott egymással egyfelöl a katholikus papság többsége és feje, másfelöl meg a forradalom, mely e miatt a pápa fejedelemsége alatt álló területeket is annektált — örökre. A papi öltönyt is megszüntették, az esküt tett papokat pedig házasodásra hívták fel. A papok közül az eskü megtagadása miatt 1792-ben 40000-en vesztették el hivatalukat, akik aztán számvizetve, külföldön minden elővettek a forradalom ellen. Ilyenformán egészen közel jutottak a célohoz, melyet ilyen irányban Mirabeau gróf a forradalom elé kitűzött volt, t. i. a katholicismusnak az országból kiirtásához.

Csakhogy még itt sem állottak meg. Az ellenök forduló pápa elleni gyűlölet és boszúvágynak tovább hajtotta őket, mígnem az ekként minden szenvédélye sebbé fajuló küzdelemnek végső folyományaként az 1792-ben egybegyűlt konvent azt a végzetes botlást követte el, hogy hivatalosan eltörülte a — keresztyénséget. Még előbb életbeléptették az állami anyakönyvvezetést, kimondták a házassági elválásnak minden két házastárs beleegyezésének esetére a lehető voltát, majd megszüntették a keresztyén időszámítást és helyette a köztársasági naptárt tették kötelezővé, amivel voltaképen már egymagával is kizárták Franciaországot a népek közösségeből. Erre következett a keresztyén ünnepek eltörlése, végül 1793. nov. 7.-én a keresztyénséggel való teljes szakítás. Betetőzte mindez a nov. 10.-én az ész tiszteletére való ünnepeltartás és a Notre-Dame templomnak az ész templomává avatása. Ezzel egyidőtájban mintegy 2000 templom esett áldozatául a nép dühének, míg műbecsű kincsek elraboltattak, vagy szétszórattak. A templomok aztán, amennyiben még elégé ép állapotban maradtak, megszentségtelenítő módon használtattak fel.

A jakobinusok paroxismusának e tetőpontján azonban megindult a kijózanodás is. Csakhamar fordulat állott be, midőn 1794-ben a Robespierre indítványára a konvent elismerte egy legfőbb lény létezését és a lélek halhatatlanságát, majd 1795-ben pedig visszaállítá a köztársaság törvényeinek engedelmeskedők vallásszabadságát, azzal a hozzátevéssel, hogy maga a köztársaság nem csatlakozik egy valláshoz sem. A VI. Pius pápával folytatott s fegyveressé is elfajult küzdelem egyelőre azzal ért véget 1797-ben, hogy a pápa azonkívül, hogy súlyos hadikárpótlást kellett fizetnie a köztársaságnak, még az egyházi államnak egy jelentékeny részét is elvesztette. Mindamellett a következő évben a római köztársaság fel-

állításával egészen megszünteté a francia kormány a pápa világi hatalmát, egyidejűleg fogusra hurcolván magát a pápát is. Az egyházi államnak ekkori szünetelése minden össze pár évig tartott s már 1801-ben békésebb hangulat váltotta fel az ellentétek harcát. Bonaparte Napóleon, az első consul, minden vallástalansága mellett is alkalmas eszközt vélt találni a katholikus egyház nagyszabású szervezetében a saját politikai tervei számára, miért is tárgyalni kezdett annak fejével. Ennek lett eredménye az 1801.-iki híres concordatum, mely nem tölte ugyan be a pápának azt a kívánságát, hogy ismét állam-vallássá tegye a katholikust, de a tényleges helyzethez híven elismerte „a francia polgárok nagy többségének vallásául“. Az állam fentartotta benne jogkörét a püspöki és érseki székek betöltésére, a pápának pedig megengedte a kánonszerű beiktatás végzését. A papok kinevezése a püspökök jogai közé utaltatott, de fizetésükre az állampénztár vállalkozott. Ám a hűségeskút mindenjában, fő- és közpapok egy* iránt tartoztak letenni. Az állami főfelügyelet alá vett egyház visszakapta a még el nem adott épületeit, de egészben véve lemondott saecularisált vagyonáról.

A concordatum törvényerőre emelkedésével egyidejűleg az u. n. szervezeti cikkek (1802) szabályoztak egyes függőben hagyott kérdéseket. Ezek értelmében p. o. külföldi zsinatoknak, még egyetemeseknek is, a végzései csupán a kormány beleegyezésével fogadhatók el, hazai zsinatok pedig szintén csak a kormány engedélyével tarthatók. Ugyanezek a cikkek szabályozták a protestánsok jogviszonyait is, vallásszabadságot, egyenjogúságot s az egyházi szerzőkedésre jogot adván nekik.

Hogy miképen vélekedett Napóleon a pápának a régi fejedelmekhez való viszonya felől, kimutatta 1804-ben a pápa jelenlétében, de sajátkezűleg végre-hajtott császári koronázásával. A viszály különben

is egyre nagyobb mérveket öltött közte és VII. Pius között, míg végre ezt is elfogatta, az egyházi államot pedig újra megszüntette. Csak a fontainebleau-i új concordatum (1813) aláírása után nyerte vissza szabadságát a pápa, akit ez a concordatum Franciaország első egyházi hivatalnokává fokozott le.

A nagy francia forradalom eredményei széles körökben érvényre jutottak volt. Napóleon az általa meghódított területek egyházi viszonyainak rendezéséről szintúgy gondoskodott. Így a bataviai (Németalföld), a helvetiai (Svájc), s az olasz liguriai, alpokon inneni és római köztársaságokban, melyekben mind az állam és egyház szétválasztása, mind a vallás-szabadság kimondása hasonlóan megtörtént. Pár év multán azonban az alpokon inneni köztársaságból előbb olaszországi köztársaságággá, majd olaszországi királysággá alakult területre kötött concordatum előnyösebb helyzetet teremtett a katholikus egyházra, már csak annál fogva is, mivel a katholicizmus államvallássá nyilvánítattat.

Németországra nemkülönben átalakító hatással volt a Napóleon uralma. Nemcsak hogy egyes katholikus területeken ettől kezdve részesültek vallásuk szabad gyakorlatában a protestánsok és viszont, úgyszintén némely lutheránus területeken a reformátusok, hanem azonkívül egy sokkal fontosabb változás is beállott: a régi német birodalomnak s a régi német katholikus egyháznak az összeomlása.

A Rajna balpartjának francia uralom alá jutásával minden a három épen ott fekvő papi választófejedelemség: a kölni, mainzi és trieri érsekség elvesztette egész tartományát, s még hozzá az ottani világi fejedelemségeknek az helyeztetett kilátásba, hogy nemkülönben elvesztett tartományaikért a Rajnától keletre eső papi és birodalmi városi tartományokból kapnak kárpótlást. Ennek következtében mondta ki az 1803. évi regensburgi birodalmi kül-

dötség főhatározata, hogy a rajnajobbparti papi tartományok hármon kívül mind saecularisáltatnak. így lett vége Németországon a papok világi uralmának, ami aztán együtt járt számos kolostornak is a feloszlásával és vagyona elvételével. Az egyenlően osztó igazságból következett, hogy ennek a saecularisatiónak nemcsak a katholikus, hanem a protestáns egyház vagyonának is tetemes része esett áldozatul.

A francia forradalom igazán nem testvériesen iparkodott a testvériségi elvét az életbe átvinni, mindenkorral kétségtelen, hogy a XIX. századbeli demokratikus átalakulásnak ő adott irányt, s az eme század folyamán felbukkanó szellemi áramlatok: a soha ki nem fogyott reactio és conservativismus ellen sorompóba szálló liberalismus, radicalismus, socialismus és demokratia megtisztult alakban mind a forradalom szellemét tükrözík vissza. A tekintélyen és hagyományon élősködő sazzal a maga hatalmi és anyagi érdekei javára visszaélő, az eszközökben sohasem válogatós, gyűlölködés és jogtiprás nélkül dolgozni sohasem tudó reactio és a tőle szorosan megkülönböztetendő, szintén tekintélyhez és hagyományhoz ragaszkodó, de amennyiben becsületes, néha történelmi hivatást betöltő conservativismus ellenében azóta küzd hol ernyedetlenül, hol megerényedten a liberalismus, a szabadelvüség, a szellemi és társadalmi élet minden vonatkozásában. Az a liberalismus ez, mely szemben a reactio és conservativismus emiitett alapvető jellemvonásával, épen abban áll, hogy bármely tekintélyt és bármely hagyományt illetéktelennek tekint arra, hogy befolyást gyakorolhasson akárkinek, még a szellemileg legutolsónak is a véleménye kialakulására, s bár ismer tekintélyt, amely miután nem hivatali álláson, hanem egyéni kiválóságon nyugszik, inkább jogosult lehetne irányt szabni, azt még így sem fogadja el döntőnek senkire és semmiben sem. Az a liberális-

mus ez, mely midőn élesen állást foglal, s ha kell, harcra kél minden olyan embertelen törekvés ellen, mi rabigába akarja hajtani valakinek a szellemét, egyszersmind jogosultnak tart minden más véleményt, kivéve azt, amely csak a magáét tartja jogosultnak, de amely liberalismus épen e két tulajdonságánál fogva szembe kerül általában a hivatalos egyházakkal. Az a liberalismus ez, mely mindig hátrányban van a reactíóval szemben, miután ez kész akármilyen erkölcsstelen és bestiális fegyvereket is igénybe venni, míg amaz csupán a szabadsággal, igazsággal, szeretettel, tiszteséggel és nyíltsággal összeférő eszközökhöz nyúlhat még legélesebb küzdelmeiben is, mert máskülönben önmagával helyezkedik ellentébe. Az a liberalismus ez, mely semmis a demokratikus megyőződés nélkül, ami viszont nem abban áll, hogy néhanapján leereszkedünk embertársainkhoz, hanem abban, hogy magunkhoz emeljük őket állandóan. Az a liberalismus ez, mely nem részleges és feltételes, — mely nem rejt a reactót „józan“, „okos“ és más efajta jelzőkkel ellátott szabadság, haladás fentartásai mögé, hanem igazán akar igazi szabadságot és igazi haladást. Az a liberalismus ez, melyet hiába igyekeznek némelyek összetéveszteni és összetévesztetni a türelmességgel, pláne legtöbbnyire pusztán a felekezeti türelmességgel, ami természetesen elválthatatlan alkatt* része, de a legtávolabbról sem az bgyetlen. Az a liberalismus ez, melyet hasztalan próbálgnak reactíós, tehát rosszhiszemű elemek azzal devalválni, hogy éles határvonalat húznak közéje és a radicalizmus, mint valami szörnyű eltévelkedés közé, holott ez utóbbi minden tájékozott és jóhiszemű megítélés szerint semmi egyéb, mint az intransigens, megalkuvást nem ismerő liberalismus, ahogy azt a tiszta szabadelvűségnek egyik leragyogóbb példája, Deák Ferenc is lényegében ezzel egyezőleg határozza meg 1873. június 28.-án tartott fényses egyházpolitikai

beszédében. Hiszen a liberalismus épen a két leg-több küzdelmet okozó téren: az egyházpolitika és a népjogok kiterjesztése terén is a XIX. század egész történetének tanúsága szerint tökéletesen azonos elveket és célokat vallott magáénak mindig, mint a radicalismus. A felvilágosodás — mind az általános értelemben vett, mind a XVIIH. századbeli specialiter e néven szereplő — a XIX. század elejétől ennél-fogva a szabadság, egyenlőség, testvériség hamisítatlan keresztyénséget sugárzó, magasztos eszméitől áthatott liberálismusban folyt tovább, s ennek a reactio ellen theologiai, egyházi és országos egyház-politikai mezőkön vivott harcaiból áll azóta a felvilágosodás története. Az egész liberalismus teljes története tehát sokkal tágabb térré terjed, mint a felvilágosodásé, mely utóbbinak az egyéniség jogát valló alapelveit amaz teljes mértékben vallja, és azon-kívül őrt áll mellette a szellemvilág és közélet valamennyi ágában és összes vonatkozásaiban, még az egyházi hatalom alól felszabadult, tehát már a felvilágoso-dás szellemét érvényesítő tereken is. A francia forradalomnak és a szorosabb értelemben vett felvilágoso-dás egész korának ez a legmaradandóbb vívmánya.

2. A reactio és a felvilágosodás közötti küz-delmek a katholikus országokban a XIX. század két első harmadában.

Napóleon bukása után egész erejével és minden dühével felülkerekedett a reactio. A bécsi congressus (1814—5.), mely Európának feldült viszonyait volt hivatva rendbehozni és szabályozni, maga is ennek állott a szolgálatában s végképen elutasította meg-állapodásaiban a liberalismus mindenfajta követelményét. Jelentős mozzanat volt azonban a felvilágosodás szempontjából, hogy míg ennek hátrányára

helyreállította az egyházi államot, másfelől megerősítette az előfordult, habár részben jogtalanságig menő saecularisatiókat, persze távolról sem a katholicizmus, illetve általában az egyházak hatalmának csökkentése végett, hanem kizárálag az érdekeltek államok kényszerhelyzetére való tekintettel, mely semmi módon meg nem tűrhetett volna kártérítéseket és visszahelyezéseket.

Franciaországban mindenki a királyság helyreállítása után a „fehér terror“ szörnyű rémségei szinte elfeledtették a forradalom és a háborúk iszonyatoságait. Az elvadult „fehér jakobinusok“, vagyis szélső királyságpártiak bűnbakot keresve, a protestánsokra támadtak s százával mészárolták le őket. E megtorlatlanul maradt gyilkosságok mellett az állami hatalom, az újraéledt királyság megőrizte józanságát legalább abban a tekintetben, hogy a vallásszabadságot és jogegyenlőséget nem szorította korlátok közé, és minden ellenkező irányú kísérlettel szemben érvényben tartotta az 1801.-iki concordatumot, annak dacára, hogy a reactióban összetalálkozott katholicizmus és legitimismus minden téren kegyetlenül érezte hatalmát. Ennél fogva miközben a jezsuiták új életre támasztott rendjének vezetése alatt németek a középkori tekintélyhit minél fokozottabb mértékét, a pápa alá vetettség hiánytalanságát hirdették minden felfordulás elleni egyetlen orvosságnak, lassanként és fokozatosan egy új forradalomba kergették az országot. A liberalismus és Voltaire-nak ismét népszerűvé lett iránya naponként erősbödött a közszellemben. Az ellentétek végső kiélezésére tört aztán ki az 1830.-iki júliusi forradalomban, mely megfosztván X. Károlyt trónjától, a liberális polgárság jelöltjét, Orléans-i Lajos Fülöpöt emelte helyébe („polgárkirály“).

A francia katholicizmus egész könnyedén betalálta magát az új helyzetbe. Az ultramontanismus

most már a demokrátiával kacérkodott, de eközben kifejtett liberális eszméik (állam és egyház szétválasztása, általános vallásszabadság, a sajtó és az oktatás szabadsága) 1832-ben magokra vonták a pápa tiltakozását. Vezéreik egyike, Lamennais nem tagadta meg erre sem elveit, s nyíltan szakítván a pápasággal, a pápaellenes socialismushoz csatlakozott. A többiek behódoltak s a sajtóban azontúl állandóan szószólói voltak az ultramontanismusnak, ezúttal már demokratikus tendenciák nélkül. Egyúttal a liberalismus kölcsönkért álarca alá búvá, lankadatlan harcot folytattak az oktatás szabadságáért, amely jelszó alatt azonban az a törekvés rejteződött, hogy az egész közoktatást az ultramontanus irányzat kerítse hatalmába. Ki is vitták 1850-ben egyelőre csak a középiskolákra nézve az állami közoktatás kizárolagos jellegének megszüntetését. Nem is maradt el a várt eredmény. A csodahit a középosztály közvetítésével mihamar hatalmába ejtette a tömegeket, aminek megmutatására bőséges alkalmat nyújtott 1858-tól Lourdes.

Az 1848.-iki februári forradalom magával hozta ugyan a köztársaságnak újra való felállítását, de az elnök szerencsétlen kiválasztása a gyalázatos államcsínyek sorozata folytán már 1852-ben a bukását is. Az elnökből császárrá átvedlett világraszóló svihák III. Napóleon egész uralkodása alatt az ultramontanusok malmára hajtotta a vizet s az egyházi államnak is állhatatos oltalmazójául csapott fel. Az ultramontanusok vitték belé 1870-ben a németekkel való háborúba is őt és vele együtt jobb sorsra érdemes nemzetét.

Olaszországban úgy a sicilia-nápolyi, mint a piemont-sardiniai királyság a bécsi congressus után csakhamar visszaadta egyes concordatumokkal a katholikus egyháznak régi jogait, s ezzel a többi közt kiszolgáltatták neki a közoktatást. Egyedül Toscana őrizte meg az egyház feletti felsőségét. Ám

amazonok is rövid idő alatt belátták politikájuk helytelenségét. A klerikalizmus túlkapásai forradalmat idéztek elő már 1820—21-ben mindenkitőben. Leverték ugyan osztrák segítséggel, de szelleme lappangva tovább izzott az egész Olaszországban. A köztársasággá való átalakulás érdekében szervezkedett titkos szövetség: a carbonariké, minthogy az összes olaszok egyesítését szintén kitűzte céljául, már csak a pápa világi uralma alatt álló egyházi állam kérdésében is természetesen ellentétbe került a klerikális iránnyal. Ez az egyházi állam különben is arról volt hírhedt, hogy Európának legrosszabb kormányzott, legaladósodottabb, legelmaradottabb és erkölcsi tekintetben is legutolsó országa, amit csak előmozdított az ezen korbeli pápáknak, különösen a mereven reactiós XVI. Gergelynek az uralma (1831—1846). *KJ* volt az, aki az ördög művének nyilvánította a vasutat és a gázvilágítást. Elképzelhető, hogy a haladni vágyók mennyire lelkesedtek az ilyen szellem uralmáért.

Jó reménységre tettek szert azonban 1846-ban IX. Piusnak a megválasztásával, ki eleinte, legalább politikai téren a liberalismussal kacérkodott. Ám a jezsuitákat elkergető 1848.-iki forradalom után végleg a jezsuiták karjaiba vetette magát s országa bajain egyáltalában nem, az emberiség bajain pedig új dogmákkal akart segíteni. 1854-ben a már a középkorban is sokat vitatott kérdést, szűz Márianak is szüztől születését döntötte el, elgondolhatólag igenlő értelemben. Az 1869—70-ben tartott vatikáni zsinattal pedig a pápai csalatkozhatatlanságot mondatta ki, szinte megpecsétléséül az 1864.-iki Syllabusnak, mely nyolcvan felsorolt tévelygésben a modern haladásnak összes vezéreszméit elkárhoztatta, nemcsak a vallás, hanem a tudomány, a politika és a gazdasági élet terére is kiterjeszkedve. Ezzel nemcsak véglegesen határvonalat húzott a haladó világ

és a hivatalos katholicismus közé, hanem egyúttal újabb kirívó bizonysságot szolgáltatott arról is, hogy mennyire túllépett az egyház az eredeti és igazi hivatásán és munkakörén.

Ám ezalatt viharfelhők gyülekeztek a legsötétebb reactíó emez apostolának feje fölött. Piemont és Sardinia királya, Victor Emáuel (1849—1878), miután az egységes Olaszország eszménye oly kibékíthetlen ellentétben állott az egyházi állam fennmaradásával, a szabadai vüség hazájává szándékozott tenni országát. E végből az 1848.-iki forradalomban onnan is elkergetett jezsuitákat később sem bocsáttotta vissza. Már a Siccardi miniszterről nevezett törvényekkel (1850) nagyban korlátozta az egyház hatáskörét, p. o. az igazságszolgáltatás mezején. Miután pedig 1852-ben Cavour Camillo gróf († 1861) lett a miniszterelnöke, attól fogva egy céltudatos, eréyes és tevékeny munkásság indult meg a papi hatalomnak illetékes határai közé terelésére, hogy megvalósítassék Williams Roger-nek Cavour által újraélesztett jelszava értelmében a „szabad egyház szabad államban“. 1855-ben megtörtént a sem pré-dikálással, sem oktatással, sem betegápolással nem foglalkozó szerzetesrendek feloszlatása. Mielőtt azonban tovább mentek volna ezen az utón, az 1859.-iki lombardiai háború tényleg napirendre tűzette az egyházi állam kérdését. Nemsokára ezután Olaszországnak majdnem minden többi része csatlakozott Piemonthoz, úgy, hogy 1861-ben már proclaimálható lett az új olasz királyság, leendő székhelyül pedig Róma. Ezt azonban egyelőre megtartotta a pápának egy francia megszálló sereg. Az új királyság, mely 1866-ban Velencét is bekebelezte, még ez évben életbeléptette a polgári házasságot és bevonta az egyházi javak nagyrészét. Utoljára pedig elkövetkezett a legnevezetesebb saecularrsatio: az egyházi állam megmaradt részeinek az olasz királyságba való beolvasztása.

A francia-német háború miatt III. Napóleon 1870-ben visszahívta csapatait, mire az olasz király akadálytalanul bevonulhatott az addig szándékosan minden harctól megkímélt Rómába. Ezt azután egy népszavazás is szentesítette, kimondván az Olaszország-hoz való csatlakozást.

Spanyolországban az 1812.-iki szabadelvű földidülést hamar követte a Bourbonok visszahelyezésével együtt az egyházi hatalom teljes restaurációja, még az inquisitioé is. Az 1820.-iki forradalom ugyan elűzte a jezsuitákat, de annak leverésével az absolutismus és a klerikalizmus, a trón és oltár szövetkezése új uralomra jutott. Az 1833-ban kitört hétközéves polgárháborúban a trónkövetelő Carlos herceg a papi párra támaszkodván, az egyház ellen elkeserített nép lerombolával a kolostorokat s kegyetlenül bánt a szerzetesekkel, az országgyűlés pedig törvénybe iktatával feloszlatait, úgyszintén a papi tized megszüntetését és az összes egyházi javak saecularisatióját. Mikor aztán idő teltével engesztelődés jött létre a római curia és a spanyol kormány között, a klerikális befolyás azonnal erősödni kezdett s állandóan erősödött Izabellának egész uralkodása (1843—1868) alatt. Az 1851.-iki concordatum visszaadával az egyházi javakat, amennyiben visszaadhatók voltak, továbbá a püspökök rendelkezése alatt hagyá az oktatásügyet és a könyvcenzurát, a katholikus vallást pedig kizárálagos jogú államvallásnak nyilvánítá. 1855-ben felhagytak a másvallásuk egyenes üldözésével, de már 1859-ben megint gyakorlatba vették, míg végre az 1868.-iki forradalom türelmességet szerzett számukra.

Portugalliában az 1834-ben elűzött zsarnok Miguel király a papságra támaszkodván, bukása maga után vonta az egyház elleni eljárást is, aminek itt is a szerzetesrendek feloszlata, a tized megszüntetése és a saecularisatio lett az eredménye. Mindamellett a

katholikus maradt a kizárolagos jogú államvallás addig is, míg 1857-ben létrejött egy concordatum, mely ezt továbbra is fentartá, de másrészről erélyesen megvédté az állam érdekeit. Később, 1862-ben eladták az egyházi javakat és megszüntették a szerzetesrendeket, mire új viszály tört ki a curia és ez ország között.

A közép- és délamericai országokban a déleurópai országokéhoz hasonló viszonyok fejlődtek ki, annak ellenére, hogy épen e korszak kezdetére (1814—29) esik Spanyolországtól és Portugaliától való függetlenségök kivívása. Noha a katholikus egyház egyeduralma feltétlenül biztosítottnak látott, mégis miután a felvilágosodás hullámai ez országokba is átcsaptak, a politikai téren ennél fogva felütközö liberalismus természeteszerűen átterelődött antiklerikalis ösvényekre is. így aztán, midőn a késsőbbi évtizedek folyamán győzelmeket ért el a liberalizmus, azt mindig megszenvedte a katholikus egyház is, részint az ünnepek és a szerzetesség korlátozásában, részint a jezsuiták kiutasításában, részint pedig a saecularisatióban és egyéb olyan intézkedésekben, melyek önként folytak a modern állami élet követelményeiből, p.o. a polgári házasságban, a püspököknek és papoknak rendes bíráskodás alá vonásában, az oktatás államosításában és a katholikus egyházhoz nem tartozók részére vallásszabadság adásában. A szabadelvű elemek a szabadkőműves páholyokban csoportosultak, annyira, hogy nem egyszer valósággal a páholyok és az egyház között folyónak tünt fel a küzdelem.

A Habsburgok uralma alól végleg felszabadult Belgiumnak 1830-ban sikerült Hollandiával való rövididei kapcsolatát is felbontania, még pedig az Oranai házzal szemben ellenséges álláspontra helyezkedő belga liberálisoknak meg a jezsuitákat száműző s a lelkészkepzést liberális irányba terelni

igyekvő kormány ellen elkeseredett klerikálisoknak a természetellenes szövetkezése folytán. Az ekként végre teljesen önállóvá lett országban hamarosan megszilárdult a katholikus egyház befolyása, nem csekély részben épen a liberálisok által követelt politikai szabadságok, p. o. az egyesülési jog segélyével. Ez ellen azután hasztalan küzdött a liberalizmus, melyet pedig nagyban erősített a hierarchiának nem mindig tiszta gazdálkodása. Hiábavaló volt még annak keresztlüviteli is, hogy a leeueni ultramontanus egyetem ellensúlyozására felállították a brüsseli szabadelvű egyetemet is. Csak évtizedek múlva sikerült szabadelvű kormányt alakitni, mely azonban akkor is csak néhány évig tarthatta magát. A vallásszabadság elve azonban állandóan érintetlen maradt, s az állam és egyház szétválasztása is meg-történt 1831-ben, de ez csak a nevét viseli ennek a különben oly nevezetes egyházpolitikai változásnak, mivel tökéletesen a klerikalismus javára szolgál az egész.

Bajorországban már 1817-ben megköttetett egy, a katholikus egyház igényeit nagy mértékben kielégítő igyekvő concordatum, melyet azonban nem egy ponton pótolt az egyházra hátrányos intézkedésekkel a vele egyszerre életbelépett 1818.-iki vallási rendelet, elsősorban az egyház feletti állami felügyelet tekintetében. Általában oly erős volt az ultramontanismus, hogy csak az maga hét évet vett igénybe, ameddig a protestánsok annyit elérhettek, hogy visszavonják azt az 1838.-iki rendeletet, mely nélkülvilágítva a katholikus istentiszteleti szertartásokon a szolgálatra kivezényelt összes katonák, tehát a protestánsok is kötelesek voltak letérdelni. Mindazáltal az állami felügyeletet, ha jóindulattal is, de teljes erélylyel gyakorolta a kormány a katholikus egyházzal szemben.

A reactió klassikus földje Ausztria volt hol az

európai absolutismus lelke, a „szent szövetség“-et megteremtő Metternich vezette a kormányt hosszú évtizedeken keresztül, anélkül, hogy a rendőrállammá berendezkedés minden szabadabb mozgást el ne fojtott volna és a nélkül, hogy a legcsekélyebb haladás észlelhető lett volna a gondolat szabadságának és az emberi jogok kiterjesztésének terén, s ebből folyólag bármely téren. Ezzel kapcsolatban az ultramontanismus uralma korlátlan volt és megdönthetetlennek látszott, noha az 1848.-iki forradalom a protestánsoknak úgy jogi, mint tényleges helyzetében némi könnyítéseket szerzett. Az ultramontanismus hatalmának a jele volt az 1855-ben megkötött concordatum, mely a josephinismusnak utolsó maradványait is hatályon kívül helyezte, s az állam rovására tett sok más engedmény között a püspökökre ruházta a papság feletti korlátlan fegyelmi jogot (egész a bebörtönzésig), átengedte az egyháznak a házassági bíráskodást és kiszolgáltatta a népoktatást a jezsuitáknak. Ez ellen, valamint az ellen, hogy a „vallást“ veszélyeztető könyvek elnyomása is biztosítatott, nemcsak a liberálisok keltek ki, hanem sokan még az alsóbb papság tagjai közül is, annyira, hogy utoljára kénytelen volt az államhatalom más útra téni, de csak azután, mikor már a porosz-osztrák háborúban 1866-ban végleg kiesett Ausztria a német hegemoniából.

A protestáns egyház az 1861-ben kiadott császári nyilparancsban a kormány által megszabott szervezetet kapott, mely azóta kevés módosításon ment keresztül. Eszerint a protestánnág tartományi egyház jellegével bír, melynek fő püspöke a császár volt s legfontosabb szerve a minden protestáns egyházra kiterjedő állami föegyháztanács. Az 1822-ben alapított s az állam által fentartott bécsi protestáns theologiai intézet 1850-ben fakultási rangot nyert, 1861-ben pedig egy rangba helyeztetett a többi

főiskolákkal, de az egyetem kötelékén mindig kívül maradt.

Az osztrák ultramontanismus szellemében kor-mányzott Magyarországon mégis utat törtek magoknak a szabadság eszméi. Martinovicsnak és társainak a francia forradalom eszméit átültetni és meg-valósítani törekvő mozgalma ugyan, épen a magyar bíróságok törvényszegő és embertelen eljárása miatt 1795-ben sokak vértanúságával végződött, de a fel-világosodás szellege sokkal mélyebben gyökerezett már a magyar nemzet talajában, semhogy tovább ne terjedt és alkalom adtán, ha meghiggadt alakban is, újra ne jelentkezett volna. A Széchenyi István gróf eszméi is egy új Magyarországot voltak hivatva megteremteni, csupán az volt a baj, hogy a nemzetnek gyorsan ömelléje nőtt másik vezérével, Kossuth Lajossal ellentétbe került azáltal, hogy ömaga elő-ször gazdasági téren és csak azután politikai téren, emez pedig a sorrend megfordításával akarta életre kelteni a szükséges reformokat, holott voltaképen párhuzamos haladás lett volna kívánatos minden-két téren. Az egyház hatalmára a nyilvánosság előtt általok hirdetett reformok csak közvetve hatottak volna kor-látozóan, de a közfelfogás jókora mértékben ellensé-gesen volt hangolva a klerikalismussal s kivált ennek túlkapásáival szemben. Fényes bizonyiséga volt ennek egyfelől az a harc, melyet épen katholikus államfér-fiak, sőt egy páran kath. papok is oly szívósan foly-tattak a protestantismus jogai s az általános vallás-szabadság érdekében és közelebbről a vegyes há-zasságok ügyében, másfelől az a támogatás, melyben Borsodvármegyének a saecularisatioira irányuló indít-ványát az 1843—4. évi országgyűlés legjelesebb tagjai részesítették. Ugyanennek az országgyűlésnek végre a katholicizmus egyeduralmának megtörése felé is si-került egy szerény lépést tennie, de e téren csak az 1848.-iki törvényhozás intézkedett, teljes türelmesség-

gel de nem teljes szabadelvűséggel, amint azt később maga Kossuth is beismerte. Attól tartott ugyanis, hogy az állam és egyház szétválasztása meg a saecularisatio a dynastia szolgálatába űzi a főpapságot, így is jobbára papíron maradtak a meghozott törvények, minden össze a papi tized eltörlésére vonatkozó hajtattott végre. A felvilágosodás szeleme sugárzott vissza a jobbágyságnak oly soká késett felszabadításából és az adózási kötelezettségnek a nemeségre való kiterjesztéséből is.

3. A felvilágosodás hatása a protestáns országokban.

Ha a katholikus államokban szerfelett gyakran olyan élre állított helyzetet teremtett az egyházhhoz való viszony, elgondolható, hogy míg a protestáns államok protestáns egyházai könnyebben belé is nyugodtak valami érdekeiket sértőnek látszó, de az állam és haladás szempontjából szükséges változtatásba, a katholikus egyház ezekben is mindig végül menő harcot folytatott bármely jogcsorbitás vagy annak tekintett reform ellen. Viszont nagyon szívesen, ha nem is hálásan vette jogainak minden korszerű kiterjesztését vagy elismerését, a maga részéről pedig sohasem mulasztotta el minden elkövetni befolyása gyarapítására, akár a felekezetek közötti jó viszonynak vagy az állam belső békéjének megrontásával is. A felvilágosodás szellemében jávára történt intézkedések elfogadása mellett azok okozóját sohasem szűnt meg ócsárolni és kárhoztatni.

Angliában, hol a katholicismus gyakorlása elleni kegyetlen büntető rendelkezéseket enyhítő 1775.-iki törvény miatt a Gordon lord vezetése mellett 1780-ban lázadás tört ki és ahol az unitárius

Priestley 1789-ben alig menthette meg életét a nép dühe elől, ezt a fanatikus vakbuzgóságot egyre emberségesebb szellem váltotta fel. Már 1791-ben megengedték a katholikusoknak a magán istentisztelet tartását, 1792-ben pedig Skóciában az addig elnyomott püspöki egyház tett szert teljes türelmeségre, majd 1813-ban megszüntették azt a törvényt, mely halálbüntetéssel sújtotta az unitarismus követőit, végül 1829-ben teljes polgári jogegyenlőséget nyertek a katholikusok, mindenféle hivatal, az országgyűlési tagság is megnyittatván előttök. Azóta aztán rohamosan foglal el mind több-több tért a katholicizmus, mely 1850-ben a protestánsok roppant felháborodását hívta ki országos egyházszerzetének kiépítésével. Térfoglalása túlerjed a saját körében való fejlődés és megerősödés keretein, mert idegenben való hódítása is meglepő eredményű. Még pedig nem annyira térítési sikerei folytán, mint inkább szellemének és rítusának az anglikánus egyházba való nagymérvű behatolása következtében. Az állam ettől eltekintve a haladás útjáról nem tért le, s 1857-ben világi törvényszékek elé utalta a házassági pereket s 1868-ban eltörülte az egyházi adózási kényszert. A háromnegyed részében katholikus Írországban pedig 1869-ben hosszas és elkeseredett harc után megszűnt az anglikánus egyház állami jellege s ezzel egyetemben nagy vagyona is saecularisáltatott, 1878-ban Skócia is megkaptá a pápa ajándékát öt püspöki megyére való felosztatásával, ami ellen aztán hiáavalónak bizonyult minden tünetes. A skót állami (presbyterianus) egyházban többször okozott szakadást a gyülekezeteknek az a törekvése, hogy magok választhassák meg lelkészket, a patronusok (közöttük az állam) beleszólása nélkül. Már a XVIII. század folyamán mintegy 600 gyülekezet vált ki három alkalommal. Egyesülésűk-bői később az „egyesült presbyteri egyház“ állott

elő. Ez aztán 1900-ban összeolvadt a sokkal erősebb „szabad presbyteri egyház“-zal, mely 1843-ban ugyanazon okból szakadt volt ki az állami egyházból, mint az előbbiekt. Egyébként az állami egyház 1874-ben maga is kénytelen volt megszüntetni a patronusi jogot.

Németalföldön az Oraniai háznak újra trónrajtása után 1815-ben az állami alaptörvény kimondotta az összes meglevő vallások egyenjogúságát, de a református egyház állami jellegének fentartása mellett. A közoktatás feletti állami felügyelet is ugyanekkor lett rendszeressé. Ezzel és más intézkedésekkel a kormány maga ellen bőszítette a klerikálisokat, minden pedig később meg a sajtó- és szólásszabadságot fogta korlátok közé, a liberálisok haragját is magára vonta. Emiatt engedményekre kényszerült a curiával szemben, s ezek az 1827.-iki concordatumban találtak helyet. A liberalismusnak a Belgiumtól való elválás után az állami életben sok ideig irányadó volta azzal az eredménnyel járt, hogy a református egyház mindinkább különbölt az államtól, kivált 1852 óta, attól fogva, hogy a felvilágosodás hatása egyre érezhetőbbé vált a református egyház életében is. 1853 ban a katholikus egyháznak új szervezetet adott a pápa, egy érsekséget és négy püspökséget állítván fel. Felzűdultak ugyan ellene a protestánsok, de a katholicizmus folytonos erősödésének már nem állhatták útját. Viszont a liberálisoknak sikerült elérniük, hogy az 1856.-iki iskolai törvény kizárta az iskolákból a felekezeti hittantánitást s csak a krisztusi és a polgári erényekre való nevelést engedte meg. Nagy sikerek volt még az 1876.-iki egyetemi törvény, mely egyúttal a középiskolai oktatást is megfelelő szabályozás alá vette. Ennek a törvénynek a haladás, szempontjából legfontosabb intézkedése az volt, hogy az egyetemi, teljesen felekezetekenkívüli vallástudományi karok

tudományos jellegű bibliai és történeti tanszékeit elkülöníté a speciális egyházi természetű, nem tudományos (dogmatikai és gyakorlati) tanszékektől, s csupán az előbbieket fogadta be az állami egyetem szerves alkotórészeiül. Az ilyen egyetemekkel szemben állítá fel a fanatikus calvinista Kuyper Ábrahám az amsterdami „szabad“ egyetemet, mely elvileg elutasítja az állam költségén való fentartást is, az állami beleszólást is, mindenmellett midőn Kuypernek a francia forradalom eszméit perhorrescaló, u. n. antirevolutionarius pártja az ultramontánus párt szövetségével 1901-ben kormányra jutott, ő mint négy évig miniszterelnök államsegélyt is, promoveálási jogot is juttatott tudományellenes tudomány-egyetemének, s hívei közül többet helyezett el az állami egyetemek előbb kiátkozott vallástudományi karain is. Vagyis az elvek csupán addig voltak érvényben, míg hasznos nem lett a megszegésük.

Svájcban mindenjárt 1814-től első sorban a jezsuiták szellemre lett uralkodóvá a katholikus egyházban, s ebből folyólag több kantonban az állami igazgatás mezején is. Ultramontánus érdekből történt az is, hogy a konstanzi püspökségtől a még a középkori állapotokból folyólag hozzáartozó svájczi területek már 1814-ben elszakittattak. Később, miután a besanconi püspökséghez tartozó terület szintén kivétetett előbbi kötelékéből, 1828-ban az egész Svájc hat püspökségre osztatott, melyek közvetlenül a pápának rendeltettek alá, nehogy eszökbe jusson holmi nemzeti egyháizról álmودozni. A katholicizmus megerősödése ellen 1830 tájától éles küzdelem indult meg a liberális körök részéről. Különböző kantonok különböző irányú alkotmányváltoztatásai mindenkorban heves harcok okai és okozatai voltak. Eközben Luzern Fribourggal együtt a jezsuitizmus fő fészkévé alakult. Luzern (1841) és Wajlis (1844) kantpnak kiszolgáltatták az iskolaüget

a katholikus pápa szégnak s egyszersmind a legszélső-ségesebb szellemben, a protestantizmus súlyos hátrányára biztosították a katholicismus egyeduralmát. Más kantonok viszont lefoglalták a kolostorokat és megbüntették az ellenszegűlő papokat. Ez ellenében a katholikus kantonok 1846 ban „külön szövetségre” léptek, de az emiatt kitört polgárháború leveretésökkel végződött. A jezsuiták rögtöni kitiltása után az 1848.-iki új alkotmány a szövetséges állam egész területén tökéletes szabadságot és jogegyenlőséget biztosított minden elismert keresztyén felekezetnek. Ezután is többször tört ki viszály az ultramontanismus túlkapásai miatt, mindazáltal szem-melláthatólag hódításokat tett a katholicismus a protestantizmus rovására. Egy ilyen, még pedig á csalatkozhatatlansági dogma ügyéből eredő egyházz-politikai viszály (kultura-harc) folyamán Bern több fontos, a katholikus egyház megfékezésére tett intézkedése között ki monda, hogy a lelkészek hatévenként új választásnak vetik magokat alá, továbbá, hogy római és ó-katholikusokra való szakadás esetén a többséget illetik a plébánia javai, a berni egyetemen pedig állami katholikus theologai kart állított fel. Aargau még az apácazárdákat is feloszlatta, Solothurn pedig a községekre ruházta a lelkészválasztás jogát, de szintén csak meghatározott időre szóló hatállyal. Kevés idővel ezután 1874-ben népszavazás után fogadták el az új alkotmányt, mely mindenkinél biztosítá felekezeti és egyéni vallásszabadságát, s mindenkit fölmentett az egyházi adó kötelező fizetése alól, egyszersmind megtiltá a jezsuiták és más szerzetesek betelepedését, valamint új kolostorok alapítását. A házasságjogot is függetlenné tették az egyháztól 1875-ben a kötelező polgári házasság életbeléptetésével.

Az államhatalom nem egyszer keveredett viszályba itt a református klerikalismussal is. Ugyanabban az

évbén, 1839-ben, mikor a vaud-i kanton a helvét hitvallás érvényét eltörülte, Strauss Dávid Frigyesnek a zürichi kormány által az odavaló egyetemre való meghivatása annyira felháborította az itteni reactiós érzelmüeket, hogy erőszakos fellépéssel megbuktatták a kormányt, Strausst pedig nyugdíjba küldték, még mielőtt elfoglalhatta volna tanszékét. Megismétlődött ez az eset 1847-ben Bernben Zeller Edének a meghívásakor, amikor azonban a kormánynak sikertűl elnyomni a lázongókat. A vaud-i, a genevai, a neuchateli szabad egyházak mindenjában az illető kantonok szabadelvű, részben csak egyházpolitikai természetű rendelkezéseivel szemben való ellenszegülésből keletkeztek, részint amiatt, hogy az állam tetemesebb mérvű jogokat vett igénybe az egyház irányában, részint hogy az állam szigorúan bánt egy pár engedetlenkedő orthodoxus vagy pietista lelkéssel, részint hogy a tartományi zsinat jogköre megszorított s a lelkészek hitvallási kényszerének megszüntetésével korlátlan tanítási szabadságuk lépett életbe. Emellett 1874-ben az egész iskoláügy felszabadult az egyház alól a hittantanításnak a nyilvános iskolákból kiküszöbölésével együttesen. 1883-ban Bázel és Zürich megszüntette a keresztelési kényszert, 1898-tól az utóbbitan kifejezetten egyhátagoknak nyilvánítattak nem keresztelek. A felvilágosodás terén való előhaladást semmi sem illustrálja azonban annyira, mint az a körülmeny, hogy az eredetileg elégély orthodoxus (de egyáltalában nem fanatikus, mivel már kezdetben is az egyéniség jogát hangoztató) vaud-i szabad egyház 1905-ben egy tisztán vallásos jellegű nyilatkozatban állapította meg hitvallását. Így aztán lassanként megérett a helyzet az állam és egyház szétválasztására, aminek eszméjét különben épen a most említett szabad egyház vezérszellemme, Vinet Sándor Rudolf már régen fölvetette volt, Egyelőre esak Geneva

(1907) és Bern (1910) hajtotta végre, míg Neuchatel (1906) elutasította az erre irányuló indítványt, még pedig mindenhol népszavazás útján, miként már évtizedek óta szokása Svájcnak a fontosabb kérdéseket eldöntení.

A skandináv államokban, hol a lutheránus az uralkodó egyház, lépésről-lépésre foglaltak tért a felvilágosodás vívmányai. Dániában 1849-ben a legkiterjedtebb polgári szabadság, általános választójog, teljes egyesületi és sajtó szabadság, valamint minden felekezetre kiterjedő teljes vallásszabadság és polgári jogegyenlőség lépett életbe. Az állam által elismert felekezetek közé besoroztatott a református, a katholikus, a methodista és a zsidó is, az állami egyház népegyház jellegét öltötte magára, a mindezekhez nem tartozók azonban ez utóbbinak iskolai céljaira megadóztattak. 1851-ben facultativ alakban életbelépett a polgári házasság is, 1857-ben megszűnt a keresztelési kényszer, 1868-ban szabadságot nyertek az állami egyházhoz tartozók is arra, hogy az államtól függetlenül tarthassanak lelkészt. Azóta a lutherismus több kiváltságát elveszítette, de viszont az állami hatalomtól való függése nemcsak fenmaradt, hanem egyre nyomasztóbbá és aggasztóbbá lett amiatt, hogy az országgyűlésen elszaporodtak a részben érdekeivel nem törődő, részben iránta egyenesen ellenséges hangulatú elemek, úgy hogy komolyan szóba jött immár az állam és egyház szétválasztása. 1814 óta általános tanulási kötelezettség áll fenn s úgy az alsóbb, mint a felsőbb iskolák, melyekben teljes tanítási szabadság uralkodik, a kormány felügyelete alatt állanak.

Norvégiában 1845-ben minden keresztyén felekezet szabad vallásgyakorlatot nyert, 1851 óta pedig ez a jog a zsidókra is kiterjed. Később megszűnt annak a törvénynek is az érvénye, mely szerint csak lutheránusok viselhetnek állami hivatalt. 1897-től

szerzetrendek is letelepedhetnek a jezsuiták kivételevel. Mindamellett jelenleg is állami egyház a lutheránus, ennek az állapotnak az új viszonyok közt igen sok hátrányával, ami komoly mozgalmakat idézett föl az egyház autonómiájának, sőt az állam, és egyház szétválasztásának megvalósítása végett. Ám ezidőszerint még ez utóbbinak a hivei is fenn akarják tartani a nyilvános iskolákban a kötelező hittanítást és az egyházi adózás állami rendezését, vagyis egész törekvésök végeredményben csupán az állami befolyás korlátozására irányul a szabadelvű jelszó leple alatt. Annál alaposabban gyanitható ez, mivel épen e mozgalom megindulása előtt nagy port vert fel egy szabadelvű tanár kinevezése a christianiai egyetem theologiai karára és egy szabadelvű lelkész esetével kapcsolatban nemcsak a tanárokra, hanem már a lelkészekre nézve is a tanítási szabadság kérdése. Ezekkel a vitákkal egyidőtájban, 1911-ben lépett életbe a kötelező polgári házasság. Különben pedig a magas fejlettségű szépirodalom hatása alatt meglehetősen egyházzellenes hangulat uralkodik művelt körökben, épen mert az egyház mindenkorai magatartása által az egyéniség jogát lájták veszélyeztetettnek.

Svédországban, hol a reformátusok 1741-ben, külföldi más keresztyének 1781-ben, a zsidók pedig 1782-ben kapottak szabad vallásgyakorlatot, 1809-ben ismét törvényesen elismertetett a szertartások szabadsága, de azért még meghagyattak az állami egyházból való kilépésre megszabott büntetések. Ezen hivatalosan csak 1860-ban esett változás azzal, hogy minden nagykorú jogot nyert az elismert vallásokhoz való áttérésre. A vallások elismerésére, úgy szintén ennek visszavonására való jog a király hatás-körébe utaltatott. Az 1866.-iki alkotmány megszünteti a lutheránus papság korábbi nagy befolyását, míg 1870-ben az összes állampolgárok előtt megnyíltak

az állami hivatalok s megnyílt az országgyűlési tagság is. 1873-ban az állami egyházon kívüliekre tekintettel megengedték a kisegítő polgári házasságot, 1908-ban pedig általánosan életbelépett ennek facultativ alakja. 1910-ben a lelkészválasztás demokratikus irányban nyert rendezést.

Németországban a restauratio idején rendkívül sok bonyodalmat kellett megoldani. Minthogy pedig az államok mindegyike egymástól függetlenül közvetlenül a pápai udvarral tárgyalt, már maga ez a körülmény annak elismeréséül volt tekinthető, hogy a pápa a forrása minden egyházi jognak. Az 1817.-iki bajor concordatum visszariasztotta ugyan őket attól, hogy alapelveiben rendezzék az állam és egyház közötti viszonyt. így aztán pusztán az égető kérdések kerültek szönyegre, de ezeknek rendezése törvényes alapra fektetvén a katholicismus létét, hierarchikus szervezete és az anyagiakban való duskálása temérdek veszélyt rejtett magában az egészben véve protestáns országra nézve. Addig még nem látszott meg a veszedelem, míg a felvilágosodás szelleme által érintett s az állam iránt barátságos érzelmű nemzedék volt hangadó a pápság kebelében. Ám a papnöveldéknek és részben az iskoláknak a püspökök korlátlan hatalmába való kiszolgáltatása súlyos fordulat magvait hintette el. A jezsuiták beözönlése és a püspökök káronszerű választása kezeskedett afelöl, hogy a következő nemzedék már az ultramontanismus harcos katonából fog állani.

Még mielőtt elérkezett volna ez az idő, már is két diadalt könyvelhetett el az ultramontanismus: a marburgi egyetemen egy katholikus theologiai kar lehetetlenné tételeit és a josephinismus és febronia-nismus irányáért lelkesedő Wessenberg Ignác Henrik-nek az egyházi vezetők közül való eltávolítását. Emezt úgy érték el, hogy a konstanzi püspökséget, melynek vikáriusa volt, előbb megfosztották terüle-

tének egy jókora részétől, azután meg egészen feloszlatták, viszont két másik püspökségben püspökké való megválasztása nem nyert megerősítést.

Azonban ezeknél sokkal messzebb kiható jelenőséggel bírt az a győzelem, melyet a kölni egyházi viszályban aratott az ultramontanismus a protestáns porosz állam felett. A rajnavidéki katholikus papok ugyanis az országos rendelkezések ellenére 1815-től fogva reversalist kezdtek követelgetni a vegyes vallású házasulandóktól gyermekeik vallását illetőleg. Az állammal nyíltan szembehelyezkedő, a protestánsokra meg nagy mértékben sérelmes ez eljárásuk megszüntetése végett hosszas tárgyalások folytak a pápai udvar és a porosz kormány között, de ezek csak a semmivel határos eredményt tudták elérni. Végre is a kormány ahhoz a módozat fordult, hogy a belga jezsuiták által, tehát kívülről folyvást szított ellenállást a kölni érsekkel és suffraganeusaival való megegyezés után próbálta megszüntetni, ami az állam tekintélyének megóvásával egyelőre sikerült is. Íme a gr. Spiegel érsek halála 1835-ben véget vetett a kedvező helyzetnek. A katholicismussal rokonszenvező IV. Frigyes Vilmosnak, ekkor még trónörökösnek a támogatása Droste Vischering Kelemen bárót ültette be az érseki székbe. Ez alig melegedett meg abban, előbb tett megnyugtató ígéreteinek megszegésével valóságos hadjáratot indított az állam tekintélye ellen. Ennek során el is záratott, de a lázongásig felizgatott tömeg, a pápa rendkívül éleshangu közbeszólása, a fanatikus röpiratokkal felizgatott közvélemény mind a kormány ellen fordulván, ez végtére meghátrált előbbi követeléseiivel. Erre kényszerítették azok a tünetek is, melyek keleten hasonló irányban mutatkoztak. Dunin Márton posen-gneseni érsek és két püspök ugyanis ugyanazt az eljárást vették gyakorlatba, mint a nyugatiak. Ez az érsek ugyan szintén fogásiga jutott miatta,

de utóvégre itt is a kormány engedett. (A magyarországi Lajcsák és Sczitovszky püspökök csak utánzói voltak ezeknek sokkal előnyösebb helyzetben.)

Ebből folyólag az egyházi befolyás mind tágabb tért foglalt el. Az új király 1841-ben lemondott a placetum-jogról, a katholikus theologiai karok tanáraira vonatkozólag bevezették az egyházi ellenőrzést, a cultusminiszteriumban katholikus ügyosztályt létesítettek, mely ahelyett, hogy az állami felségjogokat gyakorolta volna az egyházzal szemben, egész fennállása alatt sokkal inkább az ultramontánus érdekeknek volt hivatalos képviselője. A Poroszországra ráoctroyált 1848—50.-iki alkotmány kimondván, hogy minden vallási társulat önállóan rendezi és intézi ügyeit, szabaddá tette a külföldi egyházfőkkel való érintkezést, megszüntette az államnak minden beiészősítését az egyházi hivatalok betöltésébe s teljesen átengedé az egyháznak a népiskolai hitoktatás ügyet. A püspökök ez alapon lassanként minden jogot kezökbe ragadván, az államnak nem maradt egyéb, mint az egyházat anyagilag ellátni és neki védelmet nyújtani, na meg az általa hozott Ítéleteknek karhatalommal érvényt szerezni.

Igy aztán felettesebb elszaporodtak a szerzetrendek is, s befolyásuk ultramontánus szellemet árasztott el nemcsak Poroszország, hanem egész Németország levegőjében. El is bizakodtak s ez nem egy túlkapásra ragadta föbb bajnokait. Igy p. o. Ketteler báró mainzi püspök megtiltá a papnövendékeknek a giesseni egyetem katholikus theologiai fakultásán való hallgatást, ami 1851-ben megszűnését okozta a fakultásnak. Ő és Vicari breisgau-freiburgi érsek azokban az országokban, amelyeknek területére a felsőrajnai egyháztartomány kiterjedt, többször merészen ellene szegültek az állami hatalomnak egyes, több-kevesebb fontossággal bíró kérdésekben. A vitás ügyek gyakorisága arra indítá a korma-

nyokat, hogy concordatumokkal tegyenek kísérletet az állam és a katholikus egyház közötti érintkezési pontok rendezésére. Ezek a concordatumok tervbevett alakjokban nagyon kedvezők lettek volna a katholikus egyháza, csakhogy sem a würtembergi, sem a badeni országgyűlés nem emelte öket törvényerőre. Az államoknak ennél fogva a magok körében kellett rendezniök a katholikus egyházzal való viszonyukat, de ez is elégé jól ütött ki az utóbbira nézve. Annál inkább, minthogy időközben a reactióra kedvezőtlenebbé válván a közhangulat, a pápa sem követelőzött túlságosan. Az a titkos szerződés pedig, amelyet Ketteler 1854-ben kötött a hessendarmstadt-i nagyhercegséggel, valóságos vereségszámba ment az államra nézve, s annyira lealázó volt ennek tekintélyére, hogy 1866-ban végre is hatályon kívül kellett helyezni.

Am a katholikus reactio időteltével annyi hibát halmozott rakásra, hogy megrendszabályozása nem szennedhetett tovább halasztást, mihelyt kellő erőhöz juttatt az állam. Miután a centrum-párt utján politikai hatalommá lett az ultramontanismus, főleg mivel a csalétekül kidobott demokratikus és socialis eszmékkel meglehetős népszerűségre is tett szert, még az óvatossággal is szakított már a hazafiság követelményeinek figyelmen kívül hagyásában. Ledochowski posen-grieseni érsek egész lengyelesítő propagandát űzött, ami ellen szigorúan kellett fellépnie az állam-hatalomnak. De ugyanakkor más intézkedések is időszerükke váltak. Az ultramontanismus gyűlöettel szemlélte, hogy a porosz király személyében protestáns uralkodó nyerte meg az 1871-ben egységesse lett Németország császári méltóságát, másrészt meg a csalatkozhatatlanság dogmája azt a meggyőződést érlelte meg a kormányban, hogy az állam és egyház viszonya lényeges változást szennedett általa s ebből kifolyólag megfelelő rendszabályokra van szükség.

Így indította meg Bismarck már 1871-ben a kultúra-harcot, vagyis a kultúrát a reactio ellen védelmező harcot a szabadelvű Falk Adalbert miniszter nagy-értékű közreműködésével. Egymásután következtek az eréyes, néha a kellönél is erélyesebb intézkedések. Megszüntették a cultus-miniszteriumnak a Ledochowski actiójában részes katholikus ügyosztályát, büntetést szabtak a szószéki izgatásra, állami felügyelet alá helyezték az összes nyilvános és magán tanintézeteket, kiutasították a jezsuitákat és több más szerzetrendet, szabályozták a papok képzését és alkalmazását, megkövetelvén a honpolgárságot és három egyetemi év végzését, valamint egy különleges állami vizsgálatot, korlátozták az egyház fegyelmi jogát, megengedvén onnan egy állami főtörvényszékhez való felebbezést, életbeléptették az állami anyakönyveket a keresztelési kényszer megszüntetésével és a kötelező polgári házasságot, végül pedig feloszlatták valamennyi szerzetrendet a betegápolással foglalkozók kivételével. A papság a püspökök vezetése mellett megtagadta e törvényekkel szemben az engedelmességet, mire egy sereg személyi, megtorló intézkedésen kívül 1875-ben az állam előbb egy újabb törvényben zár alá vétette a katholikus egyháznak összes állami eredetű és természetű javait és jövedelmeit, azután pedig egy másikban a speciális egyházi vagyont is kivette a papság kezelése alól. Ez hatott. A főpapság beszüntette az ellenállást.

Amennyiben pedig e törvények egy része nem a birodalom egészére vonatkozott, hanem egyedül Poroszországra, a többi országok is követték ennek példáját a szigorú elbánásban, csakhogy miután előzőleg többnyire nem szolgáltatták volt ki magokat annyira az ultramontanismusnak, mint Poroszország, önként érthetőleg megfelelő enyhítésekkel.

Midőn aztán Bismarck egyre reaktíosabb állami politikát kezdett folytatni, egészen természetes volt,

hogy a centrumpártnál keressen támogatást. Ennek fejében kénytelen volt a Falk eltávolítása után 1880-tól fogva „Canossába menni“ s adagonként legnagyobb részét visszavonatni a kultúra-harc idején hozott törvényeknek, főleg persze azokat, melyek az állam és egyház viszonyának szabadelvű rendezésén túlmenve, inkább egy leigázó hadjárat alkatrészeinek látszottak. Végső eredményben — noha néhány elvi fontosságú intézkedés érvényben maradt — alig is következett be egyéb az egész kultúra-harcból, mint az ultramontanismusnak már az üldözések idejében is óriási megerősödése és elterjedése. Lehetséges azonban, hogy ez nélküle még nagyobb mértéket öltött volna.

Ez idő alatt, a XIX. század eleje óta a német országos protestáns egyházak az állammal némileg módosult viszonyba jutottak. A territorialis rendszer, mely az egyházigazgatást az állami kormányzat egyik alkatrészének tekinté, helyet adott az államfői rendszer egy újabb felfogású alakjának. Az államfő ennek értelmében már nem mint az állam élén álló, az államot megszemélyesítő egyén szerepel az egyházigazgatás tetején, hanem örökölt jogon, mint „summus episcopus“-a, vagyis most már ura az egyházigazgatásnak. Az állam egyháza ekképen az államfő egyházává változott át, ami első lépés az egyháznak az államkormánytól való szabadulása felé. Ez aztán szoros összefüggésben állott egy püspökinék mondható rendszer kiépítésével, amit azonban enyhített a zsinatpresbyteri rendszer életbeléptetése iránt általánosan megnyilvánult törekvéseknek folyvást több és több országban sikerre jutása. ámde ez a püspökivel egybekevert zsinati rendszer így együtt inkább a hátrányait mutatja fel mindkettőnek, mint az előnyeit. Innen van az, hogy a püspöki és velők együtt a consistorialis elemeknek az egyházkormányzatból való kiküszöbölése a

zsinati rendszer terjedésével párhuzamosan minden-kább napirendre kerül, nemkülönben az államtól való függetlenség minél teljesebb mértékére való törekvés is. Ámde az a reménység, melyet sokan a zsinati rendszer bevezetéséhez fűztek, hogy t. i. együtt fog járni az egyházi élet szabadelvű irányba terelésével, csak csalóka álomképnek bizonyult.

Egyébként pedig a hatalmi érdekek szempontja, még pedig mindannyiszor a reactio érdekében, nem egyszer kifejezésre jutott az állam ténykedései és céljai ellen a protestáns egyháznál is. Már a protestáns unió sem találkozott általános tetszéssel. Ezt III. Frigyes Vilmosnak sikerült előrei párszázados eredménytelen kísérletei után elvégre megvalósítania 1817-ben a reformáció háromszázéves emlékünnepélye alkalmával. A Hohenzollern család emez ága ugyanis a János Zsigmond reformátussá léte óta két-száz és egy pár éven át abban a kényelmetlen helyzetben volt, hogy országa népének nagy többsége más egyházhöz, a lutheránushoz tartozott. Ezen csupán az emiittett két protestáns egyház egyesülésével lehetett segíteni, s ezt a felvilágosodás által teremtett közvéleménnyel immár ki is lehetett vinni, még pedig olyan módon, hogy csak az egyházigazgatásra terjedt ki, ellenben szintén épen a felvilágosodás szellemében kifejezetten érintetlenül maradtak a hit vallási eltérések.

A lutherismus fanatikusai nem birtak beletörödni az új helyzetbe, mely ennél fogva Poroszországban és a példáját többnyire a kormányok kezdeményezésére követő testvér-országokban előállott. Még szilárdabbá és hevesebbé tévé ellenállásukat a király által *önkéntes elfogadás* végett sajátkezüleg szerkesztett egyformásító agenda *erőszakos rájokkényszerítése* (1822). A vita folyamán még szabadelvűek is kétésgébe vonták a királynak erre való jogát s a végén is compromissum oldotta meg a kérdést. Ez azon-

ban már nem gátolhatta meg a szigorú lutheránsok külön szervezkedését (1830), miután az agendával együtt az unió ellen is épen úgy állást foglaltak s ennek az erőszakos keresztlüvitelére tett próbálkozásokkal szemben állhatatosan kitartottak elutasító magatartásuk mellett. Később is megőrizték külön állásukat a hatósági üldözések dacára, míg aztán 1908-ban egy porosz törvény erősen megkönnyíté a hozzájok való áttérést.

Ezzel ellentétben a jogoszerű állami beavatkozással szemben foglalt állást a protestáns orthodoxyia akkor, mikor 1872-ben a tanfelügyeletről szóló törvényjavaslat forgott szönyegen Poroszországban. Ezt épen oly hevesen ellenezte és támadta, mint az ultramontánus párt.

Viszont a közvetlen célon kívül az államra való egyházi befolyás növelésére irányultak azok a minden szabadelvűséggel legszemérmetlenebbül szakító viharok is, melyek egyes egyetemi theologiai tanárok tudományos meggyőződése körül törtek ki, nem egyszer mesterségesen előkészítve. Ezek miatt távozott a theologiai karról és vállalt megfelelő tanszéket a bölcsészetin egy Zeller, egy Wellhausen, egy Bender, anélkül azonban, hogy elvileg a legparányibb győzelemre is rámutathatott volna az egyházi reactio. Sőt a közvetlen cél szempontjából is kudarccal járt ennek minden erőködése és minden felháborodása, amellyel keresztül akarta vinni Pfleiderernek a tan-székéről való eltávolítását és meg akarta akadályozni Harnacknak a marburgi egyetemről a berlinre való kinevezését. Általában mint az egyháztól tökéletesen független intézeteken, a protestáns theologiai fakultásokon a tanárok tanítási szabadsága alapelvileg és intézményesen egyiránt meg van óva az egyházi sötétség ellenében, egy kissé eltérőleg a katholikus theologiai fakultásoktól, melyeknek tanáraira mégis lelkészi minőségükben kiterjed az illető

püspökök felügyeleti joga, anélkül azonban, hogy ez tanári állásukra a legcsekélyebb mértékben is kihathatna.

Az északamerikai egyesült államokban a katholicizmus a XIX. század első felében számbelileg rohamos szaporodást vett, ami nagy ellenszenvet zúdított rajok az ott születettek részéről, különösen midőn hatalmi kérdések is kezdtek egybekapcsolódni ottlétékkel. Az ingerültség több helyen lázongásokban tört ki, templomok és kolostorok felgyújtásával. Ma is sokakban aggodalmat ébreszt egyre növekvő számuk. Ezzel és vagyonuk gyarapodásával mindenki fejlődő befolyásukat, valamint az ebből folyó veszedelmet egyelőre az ellensúlyozza némileg, hogy a még áttérési formaságokhoz sem kötött korlátlan vallásszabadság folytán gyakori az olyan eset, miszerint a bevándorlottak következő nemzedéke hátat fordít szülői vallásának. Azonban már kezdenek tervez felmerülni arra, hogy korlátozás alá vegyék a holt kéz vagyonszerzési szabadságát, annyival inkább, mivel a papi túlkapások esetei ma már nem szórányosak és olyan jogokat kezdenek követelgetni, amilyenek a protestánsoknak soha eszük ágában sem voltak.

A protestánsok megszámlálhatatlan, de száznál mindenetre jóval több felekezete (denominációk) minden több tért juttat az egyház ügyei intézésében a világi elemek. A nyilvános iskolákból a már csak valamennyire művelt államokban is ki van zárva a hittanítás, amit aztán kizárolag a gyülekezetek által fenntartott vasárnapi iskolák végeznek. Az egyházi érdekekkel szolgáló, gyakran theologiai fakultással is ellátott felekezeti egyetemekkel szemben újabb időben folyvást nagyobb jelentőségre tesznek szert a minden vallási intézmény nélküli állami egyetemek, ami a közművelődésnek a felekezeti befolyás alól felszabadulásával egyre fokozódó mértékben jár együtt. A monotonok többnejűsége, mint az állami törvényekbe

ütköző felekezeti szokás ellen teljes erélyteljes lépett volt fel az állami hatalom és sikerült is érvényt szereznie a törvényeknek.

A felvilágosodás szelleméből folyó fontos vívmány volt itt a rabszolgaság eltörlése. A déli és északi államok emiatt vívott kisebbszerű hadjáratai után 1861-ben tört ki a négyéves polgárháború, melyben Lincoln Ábrahám († 1865) elnökkel élökön az északiak küzdöttek a szabadelvű álláspont mellett s utóvégre is győzelmet arattak az emberiesség elvei. A felszabadult feketék azonban ma is csak másodrendű polgároknak tekintetnek a közfelfogásban, tökéletes ellen tételeül a törvényes intézkedéseknek.

4. A felvilágosodás előnyomulása a katholikus országokban a XIX. század utolsó harmadától fogva.

A németországi kultura-harc nem múlhatott el hatás-talanul azokban az országokban sem, melyek a legjobban ki voltak téve azoknak a veszélyeknek, amiket az ultramontanismus és klerikalizmus törekvései rajokhozhattak. Az egész művelt világ éberen figyelte Németország erős és szívós küzdelmét s — példát vett róla. Példát, melyet annál inkább követésre méltónak ismertek el, mivel az ultramontanismusnak az előbbi évtizedekben kifejtett romboló munkája olyan eredményekkel járt mindenütt, hogy minél nagyobb hatalomra tett az szert valamely országban, annál jobban meggyőződött leküzdésének nélkülözhetetlenségéről az illető ország népe.

Bebizonyult ez a legelső sorban épen a Németországgal ellenlábas Franciaországban, mely az ultramontanismusszal szövetkezett második császárság alatti züllése és ennek folytán szenvedett temérdek háborús vesztesége után még köztársaság korában

is jó ideig az ultramontanismus nyögében nyögött, a commune rémségeinek megismétlődése elleni arcanum cime alatt. Pedig — miként alkalom adtával azóta is fényes bizonyásait szolgáltatták épen a kierikalismus legbiztosabb fészkeit nyújtó országok — amazt a comrnunismust is egyenesen a kierikalismus és a vele állandó szövetségben álló reactio hordozta méhében. Az ultramontanismus még hatalmának tetőpontján állott, amikor 1875-ben sikerült kivívnia az „oktatás szabadságát“ az egyetemekre vonatkozólag is. Ez azután nem kevesebb, mint öt „szabad“ katholikus egyetemet hívott létre. Mindazáltal az ultramontanismus áskálódásai meg nem szűntek a köztársaság ellen, mignem ezt a végén is arra indította létéerdeke, hogy hatályosan védekezzék az ellene irányuló szakadatlan aknamunka ellen, mely — mint később kiderült — niég a hadseregben is propagandát üzött a köztársaság ellen. Az antiklerikalis párt lassanként többségre jutván, elkövetkezett a megfelelő óvintézkedésekre az alkalmas idő. Elképzelhető, hogy ez ekkor sem ment könnyen. Hiszen nemcsak a francia klerikálisok nagy tömege, hanem az áitalok hazájokkal szemben is szolgált pápa ugyancsak ellenes zugtelt minden ilyen tervnek. Az ekként kitört kultura-harc folyamán 1880-tól kezdve a parlament, többnyire a Ferry oktatásügyi minisztersége alatt, megnyirbálta a szabad egyetemek jogait, a jezsuita renddel együtt feloszlatta az államilag el nem ismert többi rendeket is, megszüntette a tábori lelkészszéget, katonai szolgálatra kötelezte a papokat és tanítókat, a temetőket az egyházközösségek tulajdonából átadta a polgári közszégek tulajdonába, az oktatásügyet a szabadelvűség kívánalmainak és érdekeinek megfelelő módon kötelező népoktatással és a hittantanításnak a nyilvános iskolákból való kirekesztésével rendezte, internátusokkal ellátott felsőbb leányiskolákat állított stb.

Majd a klerikálisokkal és monarchistákkal megtöltött hadsereget és a katonai bíráskodást az egész világ előtt hihetetlenül rossz hírbe hozó Dreyfus-ügy botránya még gyökeresebb reformokat követelt, s midőn vezetőszerephez jutott az időközben felnőtt új nemzedék, nem is tért ki előlök. A Waldeck-Rousseau miniszterelnök által kezdeményezett 1901.-iki egyesületi törvény a megmaradt rendeket az állami elismerés kérésére s szigorú és többoldalú, főleg oktatásügyökre irányuló állami ellenőrzés alá vetette. Ellenzegülésök számtalan kolostor és iskola bezárást vonta maga után. Minthogy pedig még így is túlságos sok iskola maradt az állami elismerést idejében kieszközlő rendeknek a kezén, elvégire 1903-ban az „oktatás szabadságának“ majdnem teljes megszüntetésével próbált a bajon segíteni a parlament, megvonva egyszersmind a megmaradt rendektől az elismerést. Ezek kolostorainak bezárása néhol a felbujtott tömegek lázadozása mellett hajtattott végre, de a pápa épen ekkor öntött olajat a tűzre a püspöki kinevezések körüli, concordatum-ellenes ténykedésével, s így az államhatalom tekintélye semmi meghátrálást nem tűrhetett. Midőn pedig a pápa később is megsértette a concordatumot két püspök elleni eljárásával, a francia kormány megszakította vele a diplomatai érintkezést.

Így érkezett el a köztársaság az állam és egyház közti viszony végleges rendezésének legmegfelelőbb módjához: az állam és egyház szétválasztásához, mely ha nem a kellő kímélettel valósult meg, az a katolikus hivatalos egyház részéről történt kihívások és sérelmek viszonza volt. Ennek egymást követő tiltakozásaitól egészen elütő hangot pendített meg a párisi protestáns theologiai fakultás tanári kara, mely nyilvánosan állást foglalt a természetesen minden egyházra, tehát az övékre is kiterjedő szétválasztás mellett, annak ellenére, hogy tökéletesen tisztában volt

intézetök sorsával, azzal t. i., hogy az állam költségén való fentartás megszűntével bizonytalan jövőnek nézhet előbe. A separatiót szabályozó törvényt 1905-ben vitte keresztül a parlamentben Combes miniszterelnök, aki mielőtt annak az életbe átültetéséhez kezdett volna, az 1906.-iki képviselőválasztásokon megnyerte az ország beleegyezését és helyeslését egyházpolitikájához. A separatiós törvény szabadságot és állami oltalmat biztosít mindenféle vallásgyakorlatnak, de felold minden köteléket az állam és akár mely egyház között, elsősorban pedig megszüntet bármilyen állami hozzájárulást az egyházak fentartásához. A katholikus egyház — épenúgy, mint a többi — a maga egyetemeségében, mint jogi tényező többé nem létezik a francia államra nézve, mely csupán helyi cultus-egyesületeket ismer el. Az egyházi ingatlan vagyon az állam tulajdona, de amire az egyes cultus-egyesületeknek szükségök van, az használatra átengedhető nekik. Az akkor hivatalban talált papok az állampénztárból átmenetileg némi nyugdíja jogosultak.

A francia papság talán alkalmazkodott volna a törvény rendelkezéseihez. A saecularisatio ténye nem is vert túlságos hullámokat (hiszen ilyen még a görög keleti egyháznál is előfordult már Romániában 1863-ban!), As ütköző pont a cultus-egyesületekké alakulás volt, ezt pedig a pápa mereven elutasító magatartása lehetetlenné tette. így aztán el is maradt, minek következtében végre a Clemenceau-kormány által 1907-ben javaslatba hozott és elfogadott törvény anélkül is megengedte a templomok további használatát, de viszont elvette a püspöki palotákat, seminariumokat, papilakokat és elvett sok egyházi birtokot többszázmillió frank értékben. Eleinte a nép rendkívül szűkmarkúnak bizonyult az egyházi költségek immár reáhárított viselésében, azonban a tisztán hivatásának visszaadott papság

rövid idő alatt annyira feléleszté a vallásos buzgó-sággal együtt az áldozatkészséget is, hogy ebben a tekintetben sincs ok többé panaszra. Annyira nagy immár az egyháznak a lelkekre való befolyása, hogy az állam vezető köreiben néhány év multán újabb védekező eszköz eszméje merült fel: az összes iskolák államosítása, addig pedig az állami felügyelet rendszeres szervezése. A protestánsok már kezdettől helyesen fogták fel a helyzetet s p. o. a párisi protestáns theologiai fakultást kizárolag a magok emberségéből tovább is fentartják, még az ennek szabadabb szellemétől irtózó confessionalisok támogatásának hiányában is.

Olaszország 1870-ben feloszlatta a szerzetrendeket, de csak mint ilyeneket, mert szabad egyesületek gyanánt tovább is fenmaradhattak. 1873 ban meg-szüntette az egyetemek theologiai fakultásait, mint amelyek a tudomány-egyetemek hivatásával a leg-élesebb ellentében a tudománynak nem előbbre vitelén, fejlesztésén, hanem évezredes, vagy legalább is többszázados hagyományok igájába való hajtásán fáradoztak. A papság megfélezésére, mely a kötelező polgári házasság intézménye ellen a csak egyháziglag megáldott, tehát törvénytelen házasságok megkötésére buzdította a népet, 1879-ben erélyesebb intézkedéseket léptetett életbe. 1888-ban az egyházi állam visszaállítását vagy az állami és családi élet megzavarását célzó papi kísérletekre fegyházbüntetést szabott egy új törvény. A klerikalismus elleni hangulat tüntető kifejezésre jutott a Bruno Giordana szobrának leleplezési ünnepélyén is 1889-ben, s bár azóta némi enyhülésen ment át, mégis ennek tulajdonitható, hogy a hittan a nyilvános iskolákban meg-szűnt kötelező tantárgy lenni.

Spanyolországban a pápától erényrőzsával díszített erkölcselen Izabella királynőnek az elűzése együtt járt 1868-ban a concordatum érvénytelenítésével és

a jezsuiták számkivetésével, azonban a Bourbon-uralom újraéledése (1875) szigorúan egyházas politikának lett a megnyitója. Így p. o. az 1875.-iki alkotmány kimondá ugyan elvileg a vallásszabadságot, de egyúttal eltiltott az államvallásén kívül mindenféle szertartást. A polgári házasság, mely már 1870-ben csak az államvalláson kívül levőkre korlátoztatott, még 1889-ben is csupán facultativ alakjában lépett életbe. Hiába küzdött a nagy köztársasági államférfi, Castelar Emil († 1899) vallásszabadságért, kötelező polgári házasságért, általános szavazatjogért, sajtószabadságért: nemzete még nem érezte meg a haladás szükségét. Végre 1910-ben Canalejas miniszterelnök tett komolyabban lépéseket a katholicismus egyedurálmanak megszorítására, még pedig a más felekezetű cultusok nyilvánossági jogának elismeréssel és az államnak az egyháztól való nagyobbmérő önállósításával. 1912-ben merényletnek is lett az áldozata s az ország ma is a klerikalizmus, de egyúttal az anyagi és szellemi elmaradottság szomorú képet nyújtó hazája.

Portugaliában állandóan kevésbbé volt rózsás az egyház helyzete, jóllehet a katholikus volt itt is az államvallás s politikai és polgári jogokban csak az ezt követők részesültek. Az 1910.-iki forradalom a köztársaság kikiáltásával együtt egy teljesen anti-klerikáüs programról megvalósítására tett ígéretet. Ez az állam és egyház szétválasztását, a házassági elválás megengedését, az állami anyakönyvek behozatalát, a szerzetesek és apácák kiüzését és az általános tankötelezettséget foglalta magában. A kormány rövid időn hozzá is fogott ígéretének beváltásához.

A közép- és délamerikai országokban ma is többszörre állami egyház a katholikus, a mellett, hogy a vallásszabadság legalább elvileg jobbára életbe van léptetve. De Chile 1884-ben és Columbia 1888-ban jókora mértékben korlátok közé szorította a katholi-

cismus hatalmát, Mexikó 1874-ben, Brazília 1889-ben és Cuba 1898-ban pedig már keresztlüvitte az állaim és egyház szétválasztását. Mexikóban más antiklerikális intézkedések is történtek, így p. o. a jezsuiták elűzettek, az iskolák kizárálag világiai kezébe adattak stb.

Belgium az ultramontanismusnak csaknem állandó uralma mellett is nevezetessé vált egy kultúra-harcról. Az 1878-ban miniszterelnökké lett Frére Orbán már a következő évben kizártatta a népiskolákból a papi felügyeletet és a hittantanitást, mire a belga püspökök az állami tanítókat és a vezetésök alatti iskolákban tanítottat szülőket azzal fenyegették meg, hogy nem fognak bűnbocsánatot nyerni. Az egyetlen törvénytisztelő püspököt (Dumont) előbb eltiltotta teendői egy részétől, majd őrültnek nyilvánította, végre levette hivatalából a pápa, ki egyidei kétszinű viselkedésével, majd az engedetlenség nyilt szitásával utoljára a diplomatai viszony megszakítását idézte elő. Am az 1884.-iki választások megint az ultramontanus pártot segítették többségre, mely aztán hamarosan újra bevitte a hittantanitást az iskolákba és újra felállította a pápai követséget. Az erre kitört zavargások legfeljebb annyit eredményeztek, hogy csillapítólag hatottak az ultramontanismus mohóságára, de azon a tényen nem módosíthattak, hogy a reactio azóta ismételten diadalt aratott, ujabban már nem az eltűnőben levő liberalismus, hanem a helyette fölmerült és folyvást erősödő socialdemokratia felett. Ez utóbbinak lankadatlan küzdelmei során annyit körülbelül sikerült elérnie, hogy a közvéleményben mindenkor gyökeret ver az a meggyőződés, melynél fogva az állam és egyház szétválasztását az eddiginél helyesebb alapokra kell fektetni.

Bajorország a többi német szövetséges állam példájára a kultúra-harc idejében szintén az ultrámon-

tanismus gyengítésére igyekezett, ám azóta a klerikálisok állandóan meglevő többségének jóformán egyéb célja sincs, mint az államnak egészen és végképen az egyház szolgálatába sülyesztése. Ennek a törekvésnek némi kielégítésére először is mind meg kellett szüntetni a hetvenes évek intézkedéseit. Talán sehol annyira ki nem mutatták a klerikálisok a foguk fehérét, mint itt, és mégis másfelöl soha egyetlen egyszer eszökbe nem jutott a katholikus egyházból kiátkozott Döllingernek és Friedrichnek a müncheni egyetem katholikus theologai fakultásán betöltött tanszékekből való kitúrasára próbát tenni, sőt az utóbbi egyenesen kiközösítése után lépett elő rendes tanárnak és csak tíz évvel azután ment át a bölcsészeti karba. Minő ellentét az egyetemi tanszabadság és egyetemi autonómia ellen oly gyakran fenekedő orthodoxus protestáns törekvésekkel szemben! Ausztria 1867-ben kezdett az egyházra hátrányosan intézkedni, így életbeléptette a kisegítő polgári házasságot és az állam hatáskörébe vette át a házasági bíráskodást, megszervezte a felekezetnélküli iskolák intézményét az egyházi befolyás kizárással és jogegyenlőséget biztosított a protestánsoknak. 1870-ben a csalatkozhatatlansági dogma következményeire való utalással felmondta a concordatumot. 1872-ben megszűnt az egyetemek szigorúan katholikus jellege s theologai tanáraiak kinevezési jogát saját hatáskörébe vette át az állam. 1874-ben aztán a pápa és az osztrák főpapság tiltakozása mellett három törvény lépett a concordatum helyébe. Az első a papi állomások betöltésének esetről-esetre való bejelentését rendeli el s büntetést szab arra a lelkészre, ki a törvények megtartásában vagy polgári jogaiak gyakorlásában akadályt görögít az állampolgárok elé; a második az egyházi javadalmak megadóztatását szabályozza a közpapság tisztességesebb fizetése céljából; a harmadik megengedi új

felekezetek alakulását. Az 1898-ban megindult „Los von Rom“ mozgalmat a katholikus papság németellenes magatartása idézte föl. Ez amilyen szép, bár az össznépességhez viszonyítva aránylag csekély eredményeket ért el néhány évig: épen annyira ellankadt később, midőn a katholikus papság megrettenve a fenyegető veszélytől, az egyház belső építésére kezdte fordítani erejét és munkáját. Ennek köszönhette azt is, hogy a „keresztény socialista“ név alá bujt klerikális párt oly nagy sikereket ért el, midőn 1907-ben az országgyűlési választásoknál életbelépett az általános választójog. Rosszul sült el azonban az a kísérlete, melyet ebbeli elbizakodottságában az egyetemi tanítási szabadságnak saját uralma alá hajtására tett, midőn 1908-ban a pápai nuncius Wahrmund Lajos innsbrucki egyetemi egyháj-jogtanárnak egy tudományos tartalmú felolvasása miatt a megrendszabályozását követelte a kormánytól. Ez az egész művelt közvélemény részéről a leghevesebb tiltakozással találkozott s az osztrák egyetemek ifjúsága lelkesen tüntetett Wahrmund mellett. A kormány aztán Prágába helyezte át ezt, de felolvasását, melyet előbb lefoglaltak volt, nem oldotta fel ez alól.

Magyarország az 1867.-iki kiegyezés után mindenkorban a jogegyenlőség elvi alapján intézkedett a „bevett“ vallásfelekezetek közötti viszonosság felől, sokat javítva az addigi állapotokon, de még nem minden. Ugyanez évben egyúttal a zsidókat is felruházta polgári egyenjogúsággal. A csalatkozhatatlansági dogma a klerikalismus ellen hangolta az egész művelt magyar közösséget, s a placetum nélküli kihirdetése miatt felzűdult közvéleményt a legtávolabbról sem elégítette ki az egy székesfehérvári püspöknek lanyha megdorgálása. Annál nagyobb népszerűségnek örvendtek az új dogma ellen különféle módonk állást foglaló papok. Közülök a kiközösített

Hatala Pétert (\dagger 1918), a budapesti egyetem katholikus theologiai fakultásának tanárát egyetemi recitornak választották és habár őmaga jószántából késsőbb, miután a főpapság az 1848. évi XIX. tc.-nek nyilvánosan ellenszegülve megtiltotta az egyetemre küldött papnövendékeknek az ő előadásai hallgatását, a kormány pedig nem szerzett érvényt a törvénynek, átlépett a bölcsészeti karba, eredeti tanaszékén egyébként soha senki nem merte háborogtatni kiközösítettsé után és ellenére sem.

Ugyané tájban osztatlan ellenszenv fogadta a katholikus autonómia ügyében javaslattételre hivatott congressusnak azt a munkálatát, mellyel annak ultrámon-tánus többsége a királynak és az országgyűlésnek a „magyarországi katholikus egyház“ feletti jogait teljesen a hierarchia kezébe akarta átjátszani s minden⁸ akármennyire állami eredetű vagyont egyházi tulajdonnak kívánt nyilvánítatni. Ezeknek a merész klerikális fondorkodásoknak a hatása alatt, azok ellen-súlyozására, illetőleg megelőzésére az általános szabadelvű áramlat messzebbmenő célokat is kitűzött megvalósításra. Az akkori politikai irányok két ellenkező végletének vezérei: Kossuth Lajos és Deák Ferenc ebben az egy kérdésben a legtökéletesebb összhangban egyesülve követelték a reactio hivei által mostanában rémkép gyanánt radicalismusnak keresztelt, de a liberalismuson soha sehol túlmenőnek nem tartott egyházpolitikai reformokat.

Ám a képviselőház 1873-ban történt egyhangú hozzájárulása dacára sem lett belőlük jóformán semmi. A liberalismus a ref. Tisza Kálmán idejében túlságosan elernyedt. Hiába foglalt állást nem egy ízben a törvényhozás egyik vagy másik reform mellett, különösen az Irányi Dániel évről évre megújuló sürgetésére és hiába ígérette a kormány azok keresztülvitelét, végül is a hegységeret szült, amennyiben a keresztyének és zsidók közötti házasság lehetővé

tételének kísérletére zsugorodott össze. Az erre irányuló törvényjavaslatot ismételten elvetvén a förendiház, ebben az alakban végleg megfeneklett az egész. Kevéssel ezután pedig a förendiház 1885.-iki reformja alkalmával az egyházakra vonatkozólag épen azt valósította meg Tisza Kálmán, amit Deák azelőtt tizenkét évvel absurdumnak bélyegezett: ahelyett, hogy ebbeli minőségében minden papot kizárt volna, ellenkezőleg bevette a protestáns egyházak hivatalos képviselőit is.

Egyeszer lángolt még fel a szabadelvűség, midőn a kilencvenes évek közepén életbeléptetett némely egyházpolitikai reformot, de ezt sem kifogástalanul tiszta szabadelvűsséggel és szabadelvűségből. A katolikus alsó papság által törvény ellenére rendszeresen követelt reversalisok és üzletszerűen gyakorolt elkeresztelesek felett évtizedeken át hallgatással suhant keresztül a kormány, sőt egy kúria döntvény ez utóbbiakra mintegy fel is szabadítá a törvénytel nem törődő papokat. Akkor még nem levén a bíróságok ítélezése érinthetetlen szentség dogmájává avatva, éles és alapos kritikák hangzottak el a kúria jogi felfogásáról. De ezekkel nem lehetett a dolgon segíteni. Végre Tisza Kálmán emlékezetessé tette miniszterelnöksége utolsó hónapját az u. n. elkeresztelesei rendelettel, mely kihágásnak minősítette az elkeresztelest s pénzbírsággal sújtotta. A féleges és félszeg intézkedés tarthatatlanságát csakhamar belátta a kormány s főként a Szilágyi Dezső igazságügymiszter befolyására a kérdésnek gyökeresebb rendezését vette munkába.

Ezzel kapcsolatban aztán több más kérdés is dűlőre jutott azokban a törvényekben, me!yek 1895. okt. 1-jén életbeléptették a kötelező polgári házasságot, az állam kizárolagos házassági bíráskodását és az állami anyakönyveket, a „bevett“ vallások sorába iktatták a zsidó vallást, megteremtették az „elismert“

vallások intézményét, megengedték a felekezeten-kívüliséget, de egyúttal törvényesítették a reversalisok intézményét, ami óriási engedmény volt az ultramontanismus részére s alapelvileg sem egyezett meg az igazi szabadelvűség fogalmával, mely nemhogy kiszolgáltatná a gyengét az erősnek, hanem épen megvédeni szokta ezzel szemben.

Az iskolaügy terén szintén történtek haladást jelentő reformok. Már 1868-ban megvalósították a községi és állami, tehát felekezetektől független népiskolai intézeteket, úgyszintén szervezték az ezek, valamint a felekezeti hasonló fokú intézetek feletti állami felügyeletet, mindezeket úgy a katholikus, mint a protestáns klerikalizmus heves ellenzése mellett. Majd 1876-ban szabatosabban körvonalozták és szélesebb alapokra fektették az állami felügyeletet. Végül többszöri sikertelen kísérletezés után 1883-ban nagynehezen törvénnyel rendezték a középiskolai oktatást is, rendszeresítve a felekezeti középiskolák államsegélyezését, annak a később hallgatólagosan, voltaképen a törvény tudatos kijátszával mellőzött elvnek az alapján, hogy anyagi áldozatokért jogok járnak cserében. Azóta 1893-ban és 1907-ben a népiskolákra is kiterjesztették az államsegély rendszerét, annak kikerülése céljából, hogy a felekezeti oktatás szükebb térré szoruljon. Ez az irányzat vezette a kormány szakminiszterét 1914-ben arra is, hogy eltiltja a tanítóegyleteket a hittantanítás ügyével való foglalkozástól, politikai jellegűnek nyilvánítván ezt a paedagogiai szempontból egyik legelsőbbrendű kérdést.

Az Eötvös József báró által már 1870-ben tervezett egyetemi protestáns és görög-keleti theologiai fakultás eszméje ellenében a budapesti egyetem bölcsészeti és orvosi kara fényes okfejtéssel állást foglalván, akkor ez dugába dölt, míg aztán 1914-ben az új egyetemek felállítása alkalmával abban a félszeg alakban valósult meg, hogy Debreczenben re-

formátus „hittudományi“ kart állított az állam, az illető egyháznak azóta már végletesen csekélynek bizonyult hozzájárulása, de viszont annak részére aránytalanul fontos jogok egyidejű biztosítása mellett. Ám a „kálvinista“ klerikalizmus azóta is mind újabb meg újabb követelésekkel lépett és lép fel az egyetemi autonómia és a tanítási szabadság rovására, egészen odáig menve, hogy ennek a klerikalizmusnak vezére, Baltazár tiszántúli „püspök“ a hetvenes évek katholikus püspökeit utánozva szintén az 1848. évi XIX. tcz. határozott rendelkezése ellenére el is tiltotta az anyagilag tőle függő hittanhallgatókat az egyetlen szabadelvű tanár hallgatásától.

5. A felvilágosodás a protestantismus kebelében.

Azok a vallásügyi rendeletek, melyekkel egyes német államok a XVIII. század vége felé, majdnem egyidőben a francia forradalommal, gátat akartak állítani a felvilágosodás terjedése előre, hatástalanok maradtak. A szász választófejedelemségnek 1776-ban, Württembergnek 1780-ban, Ulm birodalmi városnak 1787-ben, Poroszországnak 1788-ban, Badennek 1799-ben kibocsátott ilyfajta rendeletei közül a lelkészről lett miniszternek, Wöllnernek a nevéhez fűződő poroszországi „edictum“ vált a leghirhedtebbé, mely nemcsak megtiltotta a lelkészeknek az egyházi tantól prédikációikban való eltérést, hanem a kémkedésig fajuló ellenőrzési rendszert léptetett ez irányban életbe s egy Schulz nevű lelkésznek 1793-ban állásába is került a meggyőződése szerinti prédikálás. A rendeletnek 1798 elején való félretétele rövidesen magával hozta Wöllnernek is a bukását, anélkül, hogy megbotránkozáson kívül csak némi erkölcsi sikerre is visszatekinthetett volna.

Az akkor uralkodó theologiai irány, a rationalismus tovább haladt a maga utján, az elavult theologia szétbontogatásában és átalakításában főleg Kantnak az eszméit érvényesítgetve. Nevezetesebb hívei (Paulus, Wegscheider, Gesenius, Bretschneider) a magok korában nagy tekintélynek örvendtek s tanítványaik még akkor is sokan voltak a lelkészi karban s tisztelek a világiak között, mikor a rationalismus már túlhaladott álláspontot képezett a theologiai tudományban. Lejáratait elsősorban a már említett u. n. vulgáris rationalismus okozta, amely ellenében egészben jogosan indítottak még szabadelvű oldalról is éles harcot, úgy hogy 1830 tájára már tul is volt szárnyalva az egész irány.

Helyét a tudomány terén való tekintély és befolyás szempontjából a Schleiermacher Frigyes (\dagger 1834) irány foglalta el. Az ő bonyodalmas gondolatvilága nem egy tekintetben tüntet fel ellenmondásokat, de a felvilágosodás történetében kétségtelenül hely illeti, mint aki nemesak teljes szabadsággal vette bírálata alá az egyházi tant, de a vallást egyszersmindenkorra megmentette (természetesen csak az értelmesek szemében) az amazzal való összeavarástól, midőn az érzelmek körébe utalta, ellentében az egyházi tannal, mely az értelem foglalkoztatásának eredménye, még amidőn ellenkezik is vele. Schleiermachernek számos egyéb nézete figyelemreméltó, de legyen elég csupán azt felemlítni, mely szerint elvét a természetes vallást, mint pusztai elvontságot, továbbá, hogy a pozitív vallások között szerinte a keresztyén a legkülönb, de Krisztus sohasem mondta magát az egiedüli közbenjárónak, végül hogy az egyháznak az állandalommal való összeköttetése romlást hoz az egyházra.

Mindamellett a felvilágosodás követelményeinek sokkal inkább megfelelő irányt képviselt az u. n. tübingai iskola, élén nagynevű alapítójával, Baur Ferdinánd Kereszttelylel (\dagger 1860). A keresztyénség

őskorára és közelebbről az újszövetségi könyvek és részletek szereztetési idejére vonatkozólag alapvető, korszakalkotó tanulmányokat végzett, amennyiben kutatásainál ő alkalmazta először a történettudományi buvárlat és bírálat egyetemesen kötelező törvényeit, a hivatalos és hagyományos nézetekre való minden tekintetet félretéve. Ezzel indult meg egy nagyarányú tudományos munkálkodás, mely azóta a megkezdett ösvényen tovább és tovább haladva rendkívüli mértékben tisztázta a keresztyén-ség keletkezésének körülményeit, elképzelhetően nem az egyházi tannak megfelelő eredményekkel.

A tübingai iskolából egészen természetesen és következetesen nőtt ki a németeknél és franciánál szabadelvűnek, a hollandoknál modernnek, a magyaroknál hol egyiknek, hol másiknak, az angoloknál széles egyházi pártnak nevezett, igazában pedig az az egyedül tudományos theologai irány, mely semmi egyebet nem tart szem előtt, mint a történet-kritikai módszerrel kikutatható igazság keresésének célját. Ennek munkálói a lelkiismeret és tudomány szabadságának oltalmazói minden tekintély, minden hagyomány, minden előítélet és minden hivatalos beavatkozás ellenében. Ők törték szét véglegesen a theologiai vizsgálódás és elmélkedés minden bilincsét és minden béklyóját, ők emelték a theologiai tudományt minden egyes ágában arra a magaslatra, amelynek föléje nem emelkedett egyetlen más szellemi tudomány sem. És arról épen ők tehetnek a legkevésbbé, hogy a theologia terén hivatalosan még mindig az olyan szerepel tudomány gyanánt, mely egyenesen a tudományellenességen épül fel és a tudomány vívmányaival való nemtörődésből szerzi meg lét-jogosultságát.

A még a tübingai iskolához számított Schwegler, Köstlin K. R., Volkmar és Holsten mellett Schenkel, Keim, Weizsäcker, Holtzmann H. és O., Wellhausen,

Hausrath, Soden, Biedermann, Lagarde, Lang H., Lipsius, Nippold, Bitzius, Smend, Stade, Baumgarten, Niebergall, Weinel stb. említhetők ez iránynak leg-érdemesebb képviselői sorában a németek (részben svájci németek közül. Legkimágaslóbb alakja azonban mindenjájok között Pfleiderer Ottó (\dagger 1908) volt, aki már csak sokoldalúságával is hatalmas képességekről tett tanúbizonyságot, de még inkább azzal, hogy e sokoldalúsága művei színvonalának sohasem vált hátrányára. Német kortársai között ő volt a legjelissebb vallásbölcsész, de nagy sikерrel dolgozott az újszövetség és a rendszeres *theologia* terén is. A pantheismussal szemben az Isten egyediségét hangsztatta. Vallotta a lélek halhatatlanságát. A jövő vallását a keresztyénségnek és a buddhismusnak valami eszményibb egyesülésében képzette el.

A franciaik között szintén jelentékeny számmal találkoztak ez irány hívei. Itt már a XIX. század elején is gyakorta mutatkoztak annak jelei, hogy kevesebb vonzerőt gyakorolt a hagyomány, mint a haladás. Különösen az igeihirdetés átalakulásán látott meg ez, melynek nem a hittételek szolgáltatták a tárgyait, hanem leginkább az isteni gondviselés és a krisztusi erény. A már teljes tisztaságához eljutott szabadelvű iránynak Reuss, Colani, Scherer, Viguié, ífj. Coquerel, Réville A. és J., Vernes, Nicolas és Oltramare voltak legkiválóbb oszlopai. Hatásuk alatt még az orthodoxya szelleme is előnyös módosuláson ment át. Közülök Scherer kérlelhetetlenül szembeszállott minden erkölcsi és szellemi gyarlósággal, s ebből folyólag kevésre becsülte nemcsak a katholicismust, hanem külső megjelenési alakjában a protestantismust is. Vernes elméleti jellegű dolgozataiban már közel jutott a materialismushoz és skepticismushoz, egyebek közt kétségbe vonván az isteni gondviselést. Réville Albert az újszövetség, a dogmatörténet és elsősorban

a vallástörténet mezején fejtett ki általános érdekű és maradandó becsű tevékenységet.

Különlegesen nagyszabású eredményeket értek el a tudomány különféle mezőin a holland modernek. Természetes, hogy átmenetnek az ők feltétlen szabadelvűségökig itt is kellett lennie. A rationalismus hódításai a nyilvánosság előtt egyideig inkább csak nemlegesen mutatkoztak, t. i. abban, hogy a dogmatikus irányú theologusok majdnem egészen kihaltak. Azután meg abban, hogy az exegesis föléje kerekedett a dogmatikának. A haladás azonban ettől fogva is meg nem szűnő volt, amit legjobban bizonyít az, hogy Heringa Jodocus kitűnő újszövetségtudós működése kezdetén eretnekség hírében állt, annak vége felé pedig már az orthodoxia melegágyának tartották előadásait. Scholten („instaurator theologiae apud Batavos“) a történeti felfogásnak és az önálló egyéniségnek nagyhatású védelmezője műveivel szétszakította az örthodoxiának azt a nymbusát, mintha hű kifejezője volna a bibliának és a református tannak. Kuenen korszakalkotó felfedezéseivel teljesen új irányba terelte az ószövetségi kutatásokat még conservativ theologusoknál is. Opzoomer, Németalföldnek Spinoza óta legnagyobb bölcsésze, nagy volt jogtudósnak és theologusnak is. Tiele, ki a vallástörténeti szakon körülbelül a legelső tudós nemcsak hazájában, beható vallástörténeti kutatások és ezek alapján készült számos műve nyomán állította össze utoljára a vallás eredetének, lényegének, létjogsultságának és viszonylatainak kérdésével foglalkozó vallásbölcsészeti könyvét. Hoekstra, Rauwenhoff, Oort, Reitsma, Rogge, Acquoy, Rovers, Hugenholtz stb. még nagyobbirü modern theologusok.

Az anglikánus egyház „széles egyházi párt“-ján kívül a dissenter egyházak tagjai, első sorban az unitáriusok között is sokan vannak, akik teljesen a

szabadelvű irány szellemében művelik az angol theologiai irodalmat. A latitudinarismustól és deismustól a természetes átmenet itt sem hiányzott az igazi theologiai tudományossághoz, jórészben a német megfelelő irányok nyomán, de többször önálló fel-fogások és elméletek biztos jeleivel is (Oriel-iskola, Arnold Tamás, Maurice, Kingsley, Robertson stb.). A magát már minden tekintélyen és hagyományon tultevő szabadelvüség legkimagaslóbb bajnokai aztán ezek voltak: Jowett, Stanley, Colenso, Davidson, Arnold Máté, TregeUes, Alford, Smith, Carpenter, Druramond J., Newman Ferenc, Martineau, Tulloch, Flint, Caird J. és E., Cheyne, Müller Miksa, Hatch, Froude, Creighon stb., az amerikaiak közül pedig a Channing átmeneti működése után Parker, Clarké és Peabody. Eszméik közül érdekesebbek és jellemzőbbek: Jowett a világ egybefüggésében és törvény szerűségében találja meg az istenit. Stanley nagy érdeméül tudja be az újabb theologiának a történeti érzék mellett, hogy erkölcsi szempontból nézi a vallás tárgyait és hogy föléje helyezi a lelket a betűnek, az életet a dogmának. Arnold Máté az Isten megismerhetetlen voltából a kijelentés lehetetlenséget vonja ki szükségszerű következtetésül, a vallás pedig, lényegét tekintve szerinte nem egyéb, mint erkölcsiség. Carpenter az evangéliumi elbeszélések kialakulásának leírásánál felhasználja a biblián kívüli vallástörténetből az analóg legenda-képződéseket. Newman bebizonyította, hogy az egyházi tan, mely önmagát tette normájává a bibliai tannak, teljességgel nem bír megfelelni ebbeli hivatásának s kimutatta a szentírás belső ellenmondásait és a tudomány igazságaival megcáfolt állításait. Martineau a Jézus személyéről olyan képet állított elő, melyet megfosztott minden mythologikus lepeltől, de amelynek eredetije épen azért lehetett „személyes megvalósulása a keresztyén vallásnak.“ Tulloch kimondja,

hogy a westminsteri hitvallás csupán egy XVII. századbeli theologiai iskolának foglalja magában a vélekedését. Flint szerint a fejlődés-elmélet nem agnosticusra vezet, hanem épen ellenkezőleg mindenben elősegíti az Isten megismérését. Müller szerint a vallás a végtelennek az a nyomása, mely mindenütt érezhető, ahol személyes tudat van. Hatch azt az eltévelkedést, hogy a keresztyén egyház nem a hegyi beszéd erkölcsi törvényeibe helyezte a súlypontját, hanem a nicaeai hitvallás metaphysikai hittételeibe, onnan magyarázza, hogy a keresztyénség görög talajra csúszott át a sémita talajról, és az új, keresztyén eszmék elkeveredtek a hellén szellem uralkodó áramlatai között. Parker az isteni imraannentia hangsúlyozásában majdnem pantheismusig jut el.

A többi nemzetek protestáns theologusai között szintén tett hódításokat a szabadelvű irány, de a tudomány egyetemes szempontjából kevésbé jelentékeny eredményekkel, mint az elősorolt nagy nemzeteknél. Ám azért a magyar protestáns egyházak szabadelvű theologusairól mégis emlíést kell tennünk, mert a legnehezebb viszonyok között ők hirdették ezeket az elveket. Az itt sem hiányzott megfelelő átmenet után megalapítója és vezérszellege ez iránynak a nem is lelkész jellegű Ballagi Mór volt. Rajta kívül Kovács Albert és Ödön, Szeremlei Sámuel, id. Mitrovics Gyula, P. Nagy Gusztáv, Weber Sámuel, Warga Lajos, Simén Domokos, Szilágyi Ferenc, Brassai Sámuel, Sztehlo Kornél, id. Bartók György, Schneller István, Keresztes József, Józsa Zsigmond, Pukánszky Béla, Stromp László, Rohoska József, Czakó Ambró és e sorok irója fejtett ki buzgóbb munkásságot ebben a szellemben.

A Bauréval majdnem egy időben indult meg egy szintén tisztán tudományos jellegű, de eredményei ben azon jóval tulmenő irány működése, mely jó

ideig alig jutott elterjedéshez s csak ujabban vett nagyobb lendületet. Lényegében a tudomány módszereinek kizárolagos alkalmazásában ugyanegy a két irány, de ez amazzal szemben a nem célul kitűzött, hanem ténylegesen gyakorolt, erősen negatív kritikájánál fogva a „radikális kritikai iskola“ vagy „hyperkritikai irány“ elnevezést kapta. Megalapítója Strauss Dávid Frigyes († 1874) volt, aki azt állítá, hogy amit a dogmatika az „istenemberről“ tanít, az nem egy személyre, hanem az emberiségre teljes egészében vonatkozik. Ez alkotta a bölcsészeti háttért a Jézus életét tárgyaló, 1835-ben megjelent művének, melyben a Jézus történeti személy voltát mentagadván, az evangéliumokban előadott történetekből nemcsak egyeseket, a természeti lehetőséggel ellenkezőket — mint általában a tudományos *theologia* —, hanem annak egész tartalmát a mythosok körébe utalta, s bennök az őskeresztyén közszellem termékét láta, mely öntudatlanul az ószövetségi messiás-kép után alakult ki. Később aztán eljutott egész az atheistia materialismusig s a vallást a művészeti élvezettel találta helyettesítendőnek. Jézusra vonatkozó nézetét nemsokára Bauer Brúnó († 1882) szintén hangoztatta, de ő már tudatos csalásra vitte vissza az evangéliumok keletkezését s a keresztyén-séget a római császárságnak stoikus és alexandriai bölcsézzettel telített közszelleméből származtatta. Ez utóbbi még megérte azt az elégtételt, hogy nézetei, melyek miatt egyetemi tanszéket soha nem kaphatott s ennél fogva csupán irodalmi utón hirdethette őket, egyetemi rendes tanszékek be-töltőinél találtak felkarolásra és továbbfejlesztésre. Igaz, hogy nem Németországon, hanem Németalföldön. Pierson Allard († 1896) a fényes tehetségű és sokoldalú modern theologus előbb csak a galatiai levél hitelességét tagadta, azután Naber S. A. philologus társaságában az összes pali levelekét s egyszersmind

pálcát törve az eddigi újszövetségi kritika felett, nagy erővel küzdött az evangéliumi történetek jelképi felfogása mellett. Szerinte az újszövetség alapelvei zsidó töredékek, miket a keresztyének építése végett egybeszedett és kibővített egy Pál nevű püspök. Majd Loman Ábrahám Dirk († 1897), ki eredetileg a Piersonék megcáfolásának szándékával mélyedt belé az újszövetségi tanulmányokba, eközben odajutott, hogy az egész újszövetségi történetet szereplőivel együtt a mythosok országába utasítá. Szerinte a Jézus alakja zsidó és őskeresztyén eszmék mythikus megszemélyesítője, a pali levelek állítólagos szerzője pedig mind lélektanilag, mind történetileg képtelen alak. Németalföldről még Van Manen W. C. († 1905) és a német Völter Dániel egyetemi tanárokon kívül egy egész csoport ifjabb theologus (Bolland, Van den Berg van Eysinga stb.) fogadta el ezt az álláspontot. Svájcban Steck Rudolf szintén egyetért velük a pali levelek dolgában, míg Németországon a Jézus történeti személy voltának megtagadása keltett visszhangot a Kalthoff Albert († 1906) és Drews Arthur erre vonatkozó műveiben, melyekben mindenkor önálló felfogással bár, de ugyanezt hirdeti. Kalthoff szerint az evangéliumi Krisztus az egyház eszményeinek megszemélyesítése, a keresztyénség pedig a római birodalom socialis helyzetéből, gazdasági viszonyaiból kifejlődött tömegmozgalom s ebből előállott társadalmi jellenség volt. összekötetésben áll ezzel a radikális kritikai irányával német követői révén az u. n. brémai radicalismus, mely már nem csupán a jelzett történeti vonatkozásokkal foglalkozik, hanem más mezőkön is élesen ellentébe helyezkedett a köztudattal. Pantheista természetvallás, a keresztyén erkölcsstan több téTELÉVEL ellentétes felfogás, valamint az egyházalkotmányban independentismusra való törekvés a jellemzőbb vonásai.

A másik oldalról állott összefüggésben a szabadelvű theologiával a Ritschl Albert († 1889) nevéhez fűződő irány. Ritschl maga ugyanis eredetileg jó ideig a tübingai iskolához tartozott s csak később pártolt el egy ködös, rendkívül sokféleképen értelmezett, de igazában nem egy vonásában reactíos jellegű theologiai rendszerhez, amely egy ideig ropsztant népszerűségnek örvendett, de épen olyan hirtelen le is tünt a színtérről, Ehhez az irányhoz tartozónak számítják Harnack Adolfot is, akinek azonban nagyszabásúvá és elsőrangúvá épen az teszi a történetírói munkálkodását, hogy a történettudomány módszerét érvényesíté benne, nem pedig a Ritschl felfogását.

A Ritschl iskolájának balszárnyán a szabadelvűnek a befolyása alatt fejlődött ki aztán a vallástörténeti irány, mely, ha nem volna némelyik hivén megérezhető a ritschli hatás, voltaképen tovább fejlesztője volna a szabadelvűnek, amennyiben egyfelől értékesíti a vallástörténet terén újabb időben nekilendült kutatások vívmányait, másfelől felhasználja az egyháztörténeti részletismeretek hatalmas szaporodását, p. o. súlyt fektet a keresztyénségnek a rajta kívüli vallásalakokkal való összefüggéseire és a tanfejlődés mellett figyelmet fordít a vallásosság történetére is. Ez teljesen a tudomány módszereivel érvényesül bibliai tudósainál, ám a leggyakrabban emlegetett képviselőjénél, a systematikus Troeltsch Ernónél gyakran lehet találkozni egyfelől épen történelmi tévedésekkel, másfelől pedig ködben úszó s ennél fogva ingadozó szabadelvűségű elméletekkel. Annyi azonban elvitathatatlan, hogy még a régi szabadelvű theologia hatása alatt ma már a legnagyobb mértékben művelt theologiai tudományok a történeti természetiük s ezeknek legjelesebb munkásai mind a legteljesebb közönnnyel viseltetvén minden dogmatikai és apologetikai szempont irá-

nyában, tisztán és kizárolag a valóságnak igyekeznek utána járni, bármi legyen is az. Ennek befolyása alól még a conservativ theologia sem menekülhet s a történeti módszernek akaratlanul is hovatovább több tért enged.

A közvetítő jellegű theologai irányok közül kettő érdemel figyelmet, még pedig azért, mert nem a közvetítés volt eredeti céljok, hanem teljesen tudományos alapon jöttek létre és fejlődtek ki. Az egyik a holland „groningen i-skola“ a XIX. század közepe tájától, a másik a francia „párisi i-skola“ a XIX. század végétől. Amannak a Hofstede de Groot és Pareau által alapított i-skolának legjellemzőbb vonása a kijelentésről szóló véleménye, mely szerint Isten kijelentette magát a természetben kívül az emberiség történetében, minden felett pedig Jézusban és a keresztyénsg történetében. A Jézusban történt legnagyobb kijelentésről ad hiteles tudósítást a biblia, anélkül azonban, hogy maga volna a kijelentés. Ilyenformán bántak a többi fő dogmával is, s így nem lehet csodálni, hogy később sokan elpártoltak közüllök a modern theologiához. A párisi ^iskola vagy symbolo-fideismus rendszere Sabatier Ágost Lajosnak és Ménégoznak az elveiből van egybeöntve. Érdekes fejtegetéseikből elég itt annyit közölni, hogy az Isten szelleme teremti meg az emberben a vallást, mi annak tudata, hogy Isten állapította meg a világ okszerűségét is, az ember célját is. A vallás központja a hit által való megigazulás, ez a hit azonban nem hitcikkekben áll. A hitcikkek különben is szakadatlan revisióra szorulnak. A csodák csupán az ismeretes törvényeivel ellenkeznek a természetnek. A szentháromság tanát is egy természetes magyarázáttal intézi el ez az irány, mely tehát az igazi csodahitet is, a szentháromság titkát is elvetti voltaképen. A legfőbb összekötő kapocs a két theologus felfogása között az individualismus tiszteletben

tartása volt, vagyis a felvilágosodásnak és haladásnak az alapelve és éltető eleme.

A felvilágosodás eszerint ellenállhatatlanul hódított a protestáns theologia mezején, még pedig annak dacára, hogy a hivatalos egyházak és a bennök jobbára uralkodó orthodoxusok többnyire a legadázabb gyűlöettel szemlélték a tudománynak ezt a fejlődését. Nemhogy, miként más tudományágak művelői vei szemben történni szokott, elismeréssel adóztak volna a tudományt hatalmas léptekkel előbbrevívő kiválóságoknak, és még nem is csak akadályokat iparkodtak eléjük gördíteni, szárnyokat szegni s munkásságukat bénítani próbáltak, hanem egyenesen személyök ellen, existenciájok megsemmisítésére törtek. Megtorló intézkedések a dologtalanok, haszontalanok és erkölcsstelenek ellenében talán többször maradtak el, mint egy-egy- dogmába vagy egyéb hagyományba ütköző, esetleg az egyházi hatalmaságoknak nem tetszetős új nézet hirdetői ellen. A mintegy félszázada részeire oszolva levő és így a szabad elhelyezkedést azóta mindenki részére biztosítani tudó francia református egyházon kívül körülbelül egyedül a holland reformátusok törzsegyháza, ez sem örök idők óta kivétel ebben a tekintetben, aminek azonban ennél állandóan megvolt a maga természetes oka. Talán sehol sem fejlődött ki annyiba az individualismus, mint itt, hol senki sem akar tudni a saját vallásos öntudatával szemben testületi fegyelmezésről és az egyéni szabadság ellenében kiki a minimumra szállítja le az egyházi testületek hatáskörét és irányítását, — ahol a bőven termő felekezetek és szabad gyülekezetek alakulását nem minősítik szektáskodásnak, hanem az egyházi önállóság jogosult megjelenési alakjának tekintik, meg ahol a nemzeti jellem a maga inkább értelmes, mint érzelgő, inkább józan, mint képzelgő mivoltában nem azt keresi, hogy micsoda rejtelmeket tudna a vallás

keretébe besorozni, hanem hogy mi is lehet az igazság.

Innen ered az a csaknem kivételes állapot, hogy itt a confessionalisok nem az állam nekik nem tetsző intézkedései, hanem az egyház kebelében sikert nem aratott reactionarius próbálkozásaik miatt váltak ki a törzsegyházból s alakítottak szabad egyházat. Ez 1836-ban történt először, De Cock Henriknek, egy az egyházi törvényekbe ütköző visszaélések miatt elmozdított lelkésznek a vezetése alatt. Egy ideig sok üldözést állottak ki a kormánytól, mely 1839-ben végre is elismerte ezt a „kereszyén elvált egyházat“, mely 1869-ben néhány, időközben szintén separált gyülekezetnek a csatlakozásával a „kereszyén református (gereformeerde) egyház“ nevet vette föl. Ezt a nevét „megtartotta akkor is, mikor a fanatikus Kuyper Ábrahámnak ugyancsak a református (her-vormde) egyház liberális magatartása miatt 1886-ban elszakadt „doleerende“ egyházával 1892-ben egyesült. Ennek már emiittet amsterdami „szabad“ egyeteme (megkülönböztetendő az odavaló városi egyetemtől) annyira calvinusi jellegű, hogy még orvoskari professoraival is olyan esküt tétet, mely a pápa antimodernista esküjét, sőt még a magyar református egyháznak a hivatali esküt hasonló szelleművé és tartalmúvá avató intézkedését is megelőzve egyszersmindenkorra leköti őket a calvinusi hittételek követésére.

Ez az intézkedés arravaló volna, hogy kizárja az olyan „eseteket“, melyek Németországon igen gyakran szoktak napirenden lenni. Miként már volt is említve, még az állami egyetemek tanárai ellen is kikelegetnek a korlátolt egyházi testületek, de legfeljebb annyit ha elérnek, hogy némelyik, aki meguntat a nyelvöltögetéseket, átmegy a bölcsészeti karba; aki azonban ahoz tartja magát, hogy „a karaván halad“, az egyetemek protestáns theologai

karainak az egyházzal szemben a többi karokénál semmivel sem csekélyebb függetlenségénél fogva sziklaszilárdan áll a körülötte zúgó viharok közt. Attól, hogy az egyház kerülő utón, az illetőknek lelkészzi jellegöktől való megfosztásával tegyen kisér. letet célja elérésére, visszatartja ezt nemcsak a hatás-körökkel való tisztában léti, hanem az államhatalom szigora felőli bizonyos tudat is. Viszont ahol és amennyiben befolyása van az egyháznak a theologai tanszékek betöltésére, arra használja fel, hogy csupán olyanok juthassanak be, akiknek addig még nem eshetett kétség alá a hithűségük. Így történt, hogy egy Bauer Brúnó soha még csak rendkívüli tanár sem lehetett, egy Köstlin K. R. megakadt a rendkívüli tanárságban és egy Hilgenfeld csak 67 éves korában jutott valóságos rendes tanársághoz.

Ám ha már az egyetemi tanári állás hozzáférhetetlen függetlenségén megtörlik minden ostrom, annál inkább kitöllik dühöket az egyházak a hatalmokban levő lelkészekkel szemben. Ebből a szempontból legjellemzőbb az a minden képzeletet felül* haladó, aggodalmas védelem, amiben az apostoli hitvallást („Hiszekegy“) részesítik. Az a vita, mely e hitvallás ügyében kifejlődött s ismét meg ismét kiújult, részleteiben nem tartozik ide, de annyit meg kell említeni, hogy az orthodoxyia nemhogy facultativá tételeibe belenyugodnék, hanem a jelenleginél is több alkalomra szeretné kötelezett voltát bevezetni. És gyilkos türelmetlenséggel veti rá magát az ellene egy vagy más dogma tagadásával vétőkre.

Ez adott okot és alkalmat egy szabadelvű szabad egyház megalakítására. Előbb Sintenis V. F. magdeburgi lelkésznek a megrendsabályozása, majd Wislicenus G. A. hallei lelkésznek az elmozdítása s másoknak is fegyelmi eljárás alá vonása következetében a negyvenes években mind többen hagyták oda a porosz hivatalos egyházat. A végett, hogy ez meg-

szabaduljon a meg nem alkuvó szabadelvűektől, maga a reactionarius király is kezükre járt emezeknek azzal, hogy egy türelmességi rendelettel 1847-ben elhárította a szabad egyházzá való alakulásnak addig útjában álló nehézségéket. Mindazáltal különösen az ötvenes években mindenféle rendőrségi zaklatások folytán súlyos elnyomásban volt része ennek a „Világosság barátai“ néven ismert szabadelvű szervezetnek.

Az oly gyakori megfegyelmezések sorából legyen elég csak az ujahb időkből és csak a következőket fölemlítni. Lisco E. G. berlini lelkész 1872-ben dorgálással bűnhődött az apostoli hitvallás legendás részleteit tárgyaló felolvasásáért. Ugyanakkor Sydow K. L. A. szintén berlini lelkész, aki már az ötvenes években a „személyes ördögről“ tartott felolvasásáért megintést kapott a consistoriumtól, most a Jézus csodás születéséről szóló előadásáért, mint az apostoli hitvallás egy részletének tagadásáért első fokon hivatalvesztésre, azután pedig szigorú dorgálásra ítéltetett. Schröder A. freirachdorfi lelkészett Nassau-ban 1871-ben elmozdították állásától s csak 1873-ban helyezte vissza Falk miniszter; a büntetésre az szolgált okul, hogy az 1843.-iki agendának az apostoli hitvallás használatára vonatkozó utasításait megszegte. Hossbach T. J. berlini lelkésznek egy másik állomásra való megválasztása nem hagyatott helyben egy prédikációja miatt, melyben a Protestáns Egylet elvei mellett nyilatkozott. Az apostoli hitvallás miatt gyült meg a baja Schneider T. lelkészjeleltnek is, aki 1888-ban azért nem lehetett lelkészszé, mert azt kérte, hogy őt az 1817.-iki, nem pedig az 1843.-iki nassai agenda szerint avassák fel, minthogy amaz nem foglalja magában e hitvallást. Langin György karlsruhei lelkész amiatt vonta kérdőre 1891-ben a badeni egyház, mivel védelemrére kelt az egyházi tanban kételkedő Egidynek. Schrempf Kris-

tóf leuzendorfi (Württemberg) lelkész, minthogy a kereszteleśnél mellőzte az apostoli hitvallást, 1892-ben elvesztette hivatalát. Ugyanezért vesztette el Steudel F. is a maienfelsi lelkészséget 1896-ban. Kevéssel őelőtte épen így járt Lisco Henrik (az előbb emiittnek a fia) rummelsburgi árvaházi pap, mivel vonakodott az apostoli hitvallásnak az istentisztelet keretében szerepet juttatni. Nemkülönben Weingart Hermann osnabrücki lelkésznek is állásába került 1899-ben a kritikai irány melletti, közelebbről a Jézus testi feltámadása elleni állásfoglalása, s ezért nem erősítették meg azután egy más lelkész hivatalra való megválasztását sem. Fischer Miksa berlini lelkésznek is összeütközése támadt 1904-ben a hivatalos egyházi testületekkel amiatt, mert egy tudományos előadásában azt a kijelentést tette, hogy Jézus nem lehet imádás tárgya. Schmaltz Frigyes ludwigslusti lelkész szabadelvű theologai nézeteiért, kivált a szúztól születés és testi feltámadás kérdésében vallottakért előbb hivatalvesztésre ítéltetett, de a legföbb egyházi bíróság 1905-ben fölmentette. Römer Henriket 1905-ben a szúztól születés elleni, César Agostot 1906-ban általában a Jézusról szóló tételek elleni állásfoglalásáért nem bocsátotta be az egyházi hatóság azokba a lelkészi állásokba, amelyekre törvényesen meghivattak.

Ez az utóbbi eset azonban alkalmat adott a poroszországi lelkészeknek arra, hogy 1907 elején másfélszáz aláírással és későbbi csatlakozási nyilatkozatokkal a nyilvánosság elé vigyék Césarral való egyetértésöket. Már csak ez is mutatja, hogy a szabadelvű irány az egyházi zsarnokoskodás elleni felháborodással párosulva mennyeire eltöltötte a német lelkészek egész seregének lelki világát. Ez a mindenkorban nyilatkozó közhangulat kényszerítette a hivatalos egyházt arra, hogy a hitvallások kötelező fenntartása mellett valami simább elintézési módját

találja meg az eretnek-pöröknek. Így jött létre s lépett életbe 1910 márc. 16.-án az egyházi „tévtantörvény“, mely fegyelmi eljárás helyett egy „Spruch-collegium“-ra bízza annak eldöntését, hogy valamely lelkész tanítása összefér-e állásával, s amennyiben össze nem férőnek nyilvánítatnák, az illető nyugalomba tétezik. Első ízben a Jatho Károly († 1913) kölni lelkész ügyében Ítélezett ez a testület, ellene nyilatkozván ennek a mélyen érzett vallásosságtól áthatott, kiválóan népszerű lelkésznek. Később Heyn J. berlini lelkésszé választása ügyében döntött, ezúttal kedvezően. A Jatho-ügy azonban még egy áldozatot követelt, Traub Gottfried dortmundi lelkész 1911-ben hevesen kikelvén a Jatho ügyében hozott végzés ellen, rendes fegyelmi eljárást vont magára, aminek eredménye a vádlónak dorgálást kívánó javaslatával és az elsőbiróság áthelyezést kimondó ítéletével szemben felsőbb fokon 1912-ben hivatalvesztés lett. Az ennek következtében keletkezett óriási meghibásodás akkor sem csillapodott, mikor Traub 1913-ban bejutott az országgyűlésbe, a zürichi egyetem theologiai kara pedig díszdoktorrá választotta. A németországihoz hasonló volt a kelyzet régebben a francia protestáns egyházakban, kivált a reformátusban is, ahol a hires államférfinak, Guizotnak a doctrinarismusa a papismus alapvonásait vitte be a református egyházba. Ez az ő befolyására mozdította el 1864 ben lelkészül állásából a kiváló ifj. Coquerel Atanázt, aki aztán egy szabadelvű szabad gyülekezetet alapított. És ugyancsak Guizot vitte keresztül az 1872.-iki zsinaton a szabadelvűeknek a református egyházból egyetemlegesen való kizárását, úgy hogy azok kénytelenek voltak egészen önállóan szervezkedni. Azóta természetesen nincsenek már eretnek-pörök. A református egyháznak a Guizot-korszakot megelőző időben inkább szabadelvűséghez hajló magatartása

itt is létet adott volt annak idején egy szabad egyháznak. Az 1848. évi zsinat vonakodván az orthodoxusok kívánságára kötelezőnek kimondani a confessio gallicanát, azok kiléptek az egyházból és gyülekezeteik társulásával szabad egyházat alapítottak. M.m éppen ez az orthodoxusnak indult egyház 1893-ban kimondá ugyan a hitvallásukhoz való ragaszkodást, de egyúttal kifejezetten fentartotta mindenki részére theologiai nézeteinek szabadságát, míg végre 1909-ben egy tisztán vallásos nyilatkozatot fogadott el új hitvallásául. Az állam és egyház szétválasztása után tárgyalások folytak a különböző református töredék-egyházak egyesítése iránt. Ezek nyomán 1912-ben létre is jött némi, ha nem is teljes egység, még pedig a tökéletes lelkismereti szabadság alapján s még ezt megelőzőleg 1909-ben megszületett az összes protestáns egyházak szövetsége is.

Nagybritanniában szintén igen sokáig divatban volt a hitvallásoknak existentiák feláldozásával és kifogástalan becsületességű emberek pelengérre állításával való érvényesítése. Hogy csak a legnagyobb tudósai sorából említsünk fel egy párt: Campbellt 1840 táján a praedestinatio tagadása miatt fosztotta meg a skót egyház row-i lelkészti állásától; Maurice-szal londoni theologiai tanári állását azért hagyatta el 1853-ban az anglikánus egyház, mert az „örök élet“ és „örök halál“ kifejezéseket nem a jövőben leendő állapotok jelzőinek értelmezte, hanem az Istenkel való egységen lét, illetőleg tőle való különválas lelkiallapotának a műszavaiul tekinette; Davidson szintén szabadelvű irányá miatt volt kényetlen 1857-ben a manchesteri independens collegiumban viselt tanári állásától megválni; Froude hasonlóképen a szabadelvűséghoz való pártolásának lett 1850-ben áldozatává, midőn nemcsak Oxfordban viselt fellow-i hivatalából kellett távoznia, de egyáltalában sohasem bocsátották többé a papi

pályára; Colensót a port-natali püspökségből 1862-ben délafrikai püspöktársai azért tették le, mert kétségbevonta az ószövetség ihletett voltát és a hexateuch hitelességét s bár a legfelsőbb fokú Ítélettel visszanyerte állását, haláláig türnie kellett maga mellett a gyorsan helyébe ültetett ellenpüspököt; Smith 1881-ben a skót szabad egyház aberdeeni akadémia tanári hivatalától mozdítatott el a modern kritikának az ószövetségre alkalmazásáért. Ugyancsak a szabadelvű nézetek terjesztésére 1860-ban az oxfordi tanároktól szerzett „Essays and Reviews“ c. értekezéseket tartalmazó kötet ellen 9000 anglikánus lelkész adott ki tiltakozást s általában a püspökök is elítélték a könyvet is, irítő is, akiknek részére csak a nem egyházi jellegű legfelsőbb bíróság ítélete tartotta meg hivatalukat.

Újabb időben már nem fordulnak elő ilyen esetek sem az angliai, sem a skóciai egyházaknak egyikében sem, mint ahogy nem fordul elő Svájcban, amióta el van törülve a lelkészekre nézve is a hitvallási kényszer, és nem fordul elő az észak-amerikai egyesült államokban sem. Itt ugyan régebben szintén volt eset efféle eljárásra, de most már a helyzet természetéből foly az ellenkező, mert hiszen akinek nem tetszik az addigi egyháza tanait prédkálni, rövid utón kezdhet egy másik egyház szellemében, avagy éppen a legfelvilágosodottabb vallásos szellemben való működést. De meg magok sz egyházak is arra igyekeznek, hogy megközelítsék tanaik a kor szinvonalat. Hiszen még az eddig legorthodoxusabbnak ismert presbyterianus egyház is már 1902-ben alapos revisio alá vette a westminsteri hitvallást és 1914.-iki új kátéjában az Isten országának fejtegetésére fekteti a fő súlyt.

Mint látszik, ez az egész ügy az országok és népek általános műveltségéhez igazodik. Svájc, Hollandia, Franciaország, Nagybritannia és az észak-

amerikai egyesült államok kulturális állapota már nem tűr eretnekbíróságokat. Németország pedig, bármily óriási érdemeket szerzett épen a theologia roppantmérvű fejlesztésében, eddigi, a katonai absolutismus felé tendáló országos politikájából folyólag a közszellemnek nem egy tekintetben métyelezett volta és az egyháznak az imperialista állammal való szoros egybeforrottsága miatt még mindig nem jutott el arra a magaslatra, amelyen bekövetkezhetnék a teljes szakítás a régi szokással és a régi szellemmel. Az átmeneti állapotnak egy szerény formája azonban már életbelépett volt a régi rendszer idején is és bizonyosra vehető, hogy még az elmaradott viszonyok között is érintetlenül hagyott egyetemi tanítási szabadság fentartásával együtt a kellő mértékű kiterjedést fogja venni a felvilágosodás az egyházi élet egész mezején.

A legszomorúbb helyzetet ebben a tekintetben is a magyar protestantizmus mutatja fel. Az országos szellemi színvonallal párhuzamosan, annak még hullámzatosságait is követve járnak el e téren is hivatalos egyházai, kivált a református. Midőn a szabadelvűség jótékony szellője vonult végig az országon, akkor a protestáns egyházak sem vállalkoztak reactiós kalandokra, de amiota épen református miniszterelnököknek a párturalmat az igazság, szabadság és haladás rovására legfőbb céllá tevő kormányzata alatt a szabadelvűség szertefoszlott s az állami és közéletben pusztá jelszóvá lett, a protestáns egyházakban is lábrakapott a conservativismusnak néha sötét reactiójára fajulása. Közremunkál e tekintetben a mindenki által előtérbe nyomuló püspöki rendszer, mely míg a külföldi lutheránus egyházakban több helyen akad pájrára, addig a föld kerekségén élő reformátusok között sehol másutt elő nem fordul. Az így előálló hatalmaskodási ösztön aztán együttesen azzal a magyar egyházi

szokással, hogy nem elvi, hanem személyi tekintetek irányadók a törvényeknek még a hozásánál is, nemhogy az alkalmazásánál, az egyházi bíráskodásban számtalan visszásságnak, sőt visszaélésnek válik a kútfejévé.

A XIX. század első felében már a XVIII. század utolsó negyedétől hódítani kezdő rationalismus hatalmasan el volt terjedve a magyar protestáns lelkészek között, annyira, hogy sokszor még azoknak is, akik kivált ünnepeken csodákat és dogmákat prédkáltak, öntudatlanul áthatotta a gondolkozását. Időnként mégis előfordult, hogy egyesek hivatalukkal fizettek meggyőződésükért, vagy legalább is megrendszabályoztattak. Hogy csupán a legfeltűnőbbet említsük, Pap István veszprémvámosi református lelkész rendkívül sok zaklatás érte amiatt, hogy 1823-ban a katholikusokkal való unió melletti állásfoglalása közben felekezete confessionalismusának érzékenységét nem kímélte eléggé.

A dunántúli ref. egyházkörület különben már 1815-ben eltiltotta Márton István pápai tanárt attól, hogy a Kant szellemében tartsa előadásait. Megismételte ugyanezt Tarczy Lajossal, akinek meg a Hegel bölcsészetének tanítását tiltotta meg 1836-ban. Ezzel szemben a tiszáninneni ref. egyházkörület teljes igyekezettel azon volt a negyvenes években, hogy a demokratikus és szabadelvű (de nem dogmaellenes) nézeteiért üldözötte vett Szeremlei Gábor sárospataki tanárt megvédelmezze a helytartótanács ellen. Ugyancsak a sárospataki akadémiának később tanítási szabadságot biztosított az egyházkörület, amit a tanári szolgálati pragmatika készítésekor még ebbe is belefoglalt. Ez azonban nem tartotta vissza ugyanezt a kerületet attól, hogy kizárolag tudományos meggyőződéséért 1908-ban fegyelmi eljárást indítson egy akadémiai tanár ellen, s az egyetemes konventi bíróságot sem attól, hogy „lelkész

esküjét megszegő írása és tanítása“ miatt 1910-ben elmozdítja állásától az illetőt, mitsem törődve azzal, hogy lelkészi esküje csupán a református egyház *alapelveinek* hirdetésére kötelezte, még pedig kifejezetten csak lelkészi hivataloskodása idejére. A közvélemény hangos felzúdulásának s a legtekintélyesebb egyházkerületi főgondnok szabadelvű állásfoglalásának azonban perújítás alkalmával sikerült ezt az ítéletet 1912-ben hatályon kívül helyeztetni s az illetőt fölmentetni, azon az alapon, hogy tanári hivatalban nem lelkészi eskü a kötelező, hanem a tanári eskü.

Ez a főgondnok gróf Tisza István volt, ki — sajnos! — semmi más tekintetben nem tartozik a könyvbe, de minthogy egyházi munkálkodása közben kifejtett elveit teljesen a felvilágosodás szelleme hatotta át, ezekről meg kell emlékezni, annyival is inkább, mivel vele lezáródik azoknak az egyházi vezetőknek a sorozata, akik a tudomány szabadsága mellett határozottan[^] állást foglaltak. Tóth Ferenc, Fáy András (kinek Óramutatója remek tolmácsa a haladás irányának és szellemének), Török Pál, Nagy Péter és báró Vay Miklós mellett a helye ebben a tekintetben, és pedig annál érdemesebb munkát végzett a haladás érdekében, minthogy erősen kellett egyidőben küzdenie az előtérbe tolakodó és fölfelé kapaszkodó reactióval, melyet Baltazár Dezső tiszántúli „püspök“ személyesített meg. E küzdelem az urvacsorai szertartáskor a gyülekezethez intézni szokott kérdések szövege körül folyt le s egyelőre a Tisza által képviselt szabadelvüség vereségével végződött. De már évekkel előbb nyíltan és feltétlenül a dogmáktól való függetlenség mellett szállott sikra s mind a lelkészek, mind a tanárok részére a lelkismereti szabadság teljességét követelte. Idevágó nyilatkozatai megragadok még fogalmazásukban is. A lelkészek érdekében a többi közt ezeket monda:

„ . . . a lelkipásztornak a maga hivatása gyakorlatában ne gördítünk útjába olyan akadályokat, ne rakunk rá olyan béklyókat, hogy az eleje szabott formalismus . . . arra a lélekölő tudatra kárhoztassa, hogy kénytelen hazudni az Úristen színe előtt. Szabadítsuk meg a lelkipásztort minden olyan hitvallási formulától, amely ilyen kínos, ilyen fájdalmas helyzetet teremt számára ...“ A tanárok rendelte-tését pedig abban állapította meg, hogy „keressék meg az igazságot önmagok és mások iránti kíméletlenséggel, amely nem ismer más hivatást, mint az igazságnak tűzön-vízen keresztül való felkutatását és érvényesítését.“

A tanítás szabadsága elleni reactió útjára egyébiránt hivatalosan akkor lépett a magyar református egyház, mikor a szabadelvű *theologia* elveinek és az ezeken alapult tudományos eredményeknek évtizedeken át a türelmetlen orthodoxyia gyakori támadásai közben, de az egyházi hatóságok minden beiész-szólása nélkül való hirdetése után egyszerre csak egy meglepő intézkedést tett. Addig még a leghevesebb harcok idején, még amikor a P. Nagy Gusztáv „Húsvéti igazság“ c. cikksorozatának 1882-ben ádáz indulattal támadt neki az egész orthodoxyia, akkor sem tudta belevenni a hivatalos egyházat senki sem a dogmatagadás elleni actióba. Az 1904—7. évi zsinat azonban egy hirtelen kanyarodással törvénybe iktatta, még pedig a budapesti theologiai akadémia tanári karának indítványára s főleg a Vécsey Tamás jogtanár pártolásával, hogy a fegyelmi vétségek közé tartozik „a lelkészek, tanárok, tanítók és általában minden egyházi tisztsviselő oly írása vagy tanítása, mellyel hivatalos esküjöket megszegik.“ Ez a római pápa antimodernista esküjét megelőző és felülműlő (mert egyfelől a még nem is egyházi szolgálatban lévőkre, sőt állami egyetemi tanárra is alkalmilag kiterjedőnek vett, másfelől attól eltérően

a történelem közönséges eseményeit, még pedig az eskük szövegére való tekintet nélkül, szintén magában foglalonak tekintett) alkotás a gyakorlatban még súlyos visszaélésekre is adván alkalmat, vele a magyar református egyház erkölcsileg és szellemileg végképen elszakadt valamennyi külföldi hittestvérétől. Egyedül a Kuyper egyházával maradt lelki rokonságban s azt az amerikai theologiai intézetet tűzte ki peldányképül teljes egészére élébe, melyről annak egyik tanára, Hodge dicsekedve állapítá meg, hogy „Princeton bői még egyetlenegy új eszme sem került ki.“

Ugyanez a zsinat állapított meg általánosan (természetesen csak azutánra) kötelező esküformákat is meglehetős retrográd szöveggel, és nem nélkülözött minden célzatosságot és tervszerűséget az sem, hogy ezeknek a Radácsi György tollából kikerült első szövegezése a tanerők esküformájában különösképen hangsúlyozta a felsőbbek iránti engedelmességet, ami a többi esküformából teljesen hiányzott.

Igy aztán nem lehet megütközni azon sem, hogy az 1909. évi konvent egy theologiai tudományos könyvek kiadására alapított hivatalos egyházi vállalat egyik kiadványából az emiitett Vécsey Tamás inditványára egy egész fejezetet kivágatott és tűzre vettetett.

Mielőtt azonban a tanítás szabadsága elleni téren ilyenekre tévedyedett volna a magyar ref. egyház, átmenetül azelőtt nem egyszer megtörtént, hogy egyesekre, kik nyilvánosság elé vitték nemely hatalmasságokvisszaéléseit, a törvények ad hoc elmagyarázásával fegyelmi büntetéseket szabott ki, egészen a hivatalvesztésig is elmenőleg,

Az evangélikus és az unitárius egyház történetében ilyen esetek ritkábban fordultak elő, csupán az előbbinek a forradalom és bolsevizmus utáni viselkedése tünteti fel a reaktionak ugyanazokat a vonásait, mint a református egyházé. A recordot azonban ekkor is emez tartotta, midőn e sorok íróját illetékte-

lenül és törvénytelenül azért fosztotta meg lelkészi oklevelétől, mert „az erkölcsi lazaság, a retrográd irány és a hatalomszomj kígyófészkeinek“ mondotta az összes egyházakat, eltérően az addigi szokástól, mely szerint mindegyik egyház hívei csupán a magokén kívüliekről tettek hasonló nyilatkozatokat.

A magyar protestantismus XIX. századbeli történetéből két mozzanat érdemel még figyelmet, egyik mint a felvilágosodás, másik mint a visszafejlődés jelzője. Amazt az uniói mozgalmak képezték volt. Előbb az 1820. körüli években a protestánsok és katholikusok közötti unió érdekében keletkezett ilyen mozgalom, de amiatt, hogy a katholikus hozzászólók csupán a protestánsoktól vártak valódi engedményeket, az irodalmi eszmecseréknél maradt az egész. Később a negyvenes években a lutheránus és református egyház közötti egyesülés érdekében már annyira haladt a mozgalom, hogy egyházi testületek is hozzászólottak, de a tót lutheránusok nemzetiségi féltékenysége és a tiszántúli református egyházkerület confessionalis türelmetlensége megakasztá a nemes irányú mozgalmat, melynek élén a lelkészek közül Török Pál és Székács József, a világiak közül gr. Zay Károly, Fáy András és Kossuth Lajos állott.

A másik mozzanatra a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság alakulása szolgáltatott alkalmat 1888-ban. Ekkor ugyanis heves polémikát hivott ki a debreceni orthodoxusok amaz állásfoglalása, mellyel tiltakoztak az unitáriusoknak a társaságba való bevétele ellen. Élénk irodalmi harc után a szabad-elvűek elvi s az orthodoxusok gyakorlati győzelmével ért véget a szomorúan jellemző eset.

Az elősrölt országok protestantismusának kebeleben mindenütt alakultak olyan egyesületek és szervezetek, melyek a közösséggel való állandó vagy időközönkénti érintkezés utján is iparkodtak terjeszteni a haladó *theologia eszméit* és eredményeit,

természetesen ellensúlyozásául az ellenkező célú és irányú szerveknek. Legelső szabadelvű alakulat ebben a nemben Németországon az 1863 óta élénk tevékenységet kifejtő Protestáns Egylet, melynek lelkésztagjai egész 1877-ig sok zaklatást és mellőzést szenvedtek. Ennek példájára alakult aztán Hollandiában, Svájcban és Magyarországon hasonló nevű egylet. Az utóbbi 1871-ben kezdte működését, számtalan támadásban volt része, míg 1883-tól 1890-ben hivatalosan végrehajtott feloszlatásáig nem adott magáról életjelt. Kiadványai azonban megörökítették emlékét, amennyiben a magyar protestáns theológiai irodalomnak legjava termékei közé tartoznak.

Németországon újabban a Christliche Welt (protestáns egyházi hetilap) barátainak 1892. óta fennálló egyesülete nevezetes tényező a haladás követelményeiért való küzdelemben. Ez a theologiai tudomány és vívmányainak nyilvánosság elé vitele részére feltétlen szabadságot, s e szabadságra igényt tartó lelkészeknek és taneröknek az egyházi törvények minden megszorító kezelésével szemben teljes védelmet követelő egyesület 1894-ben lényeges egyházi reformok kiírását tüze célul tagjai elé, melyek közül egynéme lyiket azóta legalább bizonyos módon és mértékben sikerült is keresztlüvinniök. Ezzel szoros összekötésben áll a „Német protestánsok szövetsége“, mely az egyes országos egyházak szabadelvű egyleteinek egy kötelékbe hozása egységes célú, szabadelvű irányú egyházpolitikai cselekvésekre az egyház kebelén belül.

Franciaországban a szabadelvű lelkészek évenkénti értekezletei, Németalföldön a modern theologusok szintén évenként tartott gyűlései, valamint a „keresztyénség védelmére“ 1785-ben alakult hágai társaság kiadványai tesznek jó szolgálatot a haladás ügyének, míg Nagybritanniában a Hibbert- és Gifford-alapítványok. Az emiatt hágai társaság eredetileg orthodoxus jelleggel indult meg s polé-

mikus és apologetikus művek kiadására fektette a fő súlyt. Idővel aztán lassanként fejlődött kifogástalanul tudományos jellegűvé s jelenleg többnyire a történelem körébe tartozó könyveket ad ki, évenkénti pályatátelekkel is élesztgetvén az írói buzgalmat. Az angol Hibbert-alapítvány „a keresztyénségnek a legegyszerűbb és legérthatőbb alakjában való terjesztésére“ és „vallási dolgokban az önálló nézeteik akadálytalan nyilvánításának előmozdítására“ szolgál. Előbb, 1849-től fogva különféle módoszatokat vettek igénybe az alapítvány igazgatói e célok elérésére, 1878 óta pedig előadásokat tartanak a szabadelvű theologusok legkiválóbbjaival. Müller Miksa, Renan, Kuennen, Pfeiderer, Hatch stb. sorban követték egymást, mindenkorban nagy hatást keltett előadás-sorozatokkal, melyeket az alapítvány közre is bocsátott. A tudományos theologia angol közlönyét szintén ez alapítványból tartják fenn. A skót Gifford-alapítványnak az 1885-ben kelt végrendelet szerint az a rendeltetése, hogy „a természeti theologia tanulmányozását, vagyis a végtelen és mindenható Istennek, az első és egyetlen oknak stb. megismerését“ mozdítsa elő, oly módon, hogy a négy skót egyetem mindegyikén egy-egy „kizárálag az igazságot szerető“ tanár foglalkozzék e tárggyal szigorúan természettudományi módszerrel. Az illetők azonban csak két-két évig tölthetik be e tanszékeket s előadásaiknak szintén meg kell jelenniük nyomtatásban. Ezeknek a sorozatát szintén Müller Miksa nyitotta meg 1888-ban.

6. A felvilágosodás a szellemi és közéletben.

A protestáns tudományos theologia fejlődésére a kívülről jött impulsusok felette jótekonyan hatottak. A tudományos theologiára mindig épen az lévén a mérvadó, hogy a többi tudományok színvo-

nalához igazodjék, folyvást figyelemmel kellett kísérnie azok újabb meg újabb elméleteit és eredményeit. Itt első sorban arra kellett törekednie, hogy a természettudományokkal megszakítás nélkül összhangban maradjon; és e ponton meg kell emlékezni arról, hogy azok a bámulatos, sokszor csodászerűeknek látszó, a természetnek rejttet erőit egymásután fel-feltárá fölfedezések, melyek e téren úgyszólva naponként bukkannak fel, mindenkor a legparányibb mértékben sem voltak alkalmasak arra, hogy a tudományos theologiáterítsék csodaellenes álláspontjáról, sőt ellenkező-képen csak megszilárdították rajta. A történelmi és nyelvészeti módszerek fejlődése, az idevágó ismeretek gyarapodása mind gazdagítására szolgáltak a theologiának is. A bölcsészeti újabb meg újabb elméletek legtöbbje a benső rokonságnál fogva visszhangra talált a theologiában is s némelyikök egyenesen termékenyítőén hatott az ennek körében fölmerült eszmékre. Minthogy pedig a bölcsészeti rendszerek közül nem egy épült fel az újabb természettudományi fejlődés alapján, már csak ezen a réven sem zárkozhatott el ennek az érvényre juttatása elől a theologia sem. Viszont az is kétségtelen, hogy ha a természettudományoknak nem is, de a szellemi tudományok egyes csoportjainak, elsősorban a történelemnek nem épen ritkán jött támogatására a theologiának illető ága, specialiter az utóbbinak az, amely szorosabban és helyesebben véve maga is történelem.

Minthogy a kölcsönhatás mégis a theologiának a bölcsészeihez való viszonyában mutatkozott a legbensőbbnek és minthogy emez soha meg nem szűnt a vallás problémáival is foglalkozni s miután a tulajdonképen való theologia idevágó fejegetései-ben amannak az eszméit mind kiaknázni iparkodott: egy új — már addig is létező, de megkülönböztetéshez és elhatároláshoz csak nemrégiben jutó — tudományág virágzott fel: a vallásbölcsészet.

Ennek egyik legnevezetesebb munkása volt Fichte János Gottlieb († 1814), ki az erkölcsi jó megvalósulásának szükségeségből vonta le Isten létezését, rendszere első kifejtésében azonban az Isten fogalma teljesen egybeesett az erkölcsi világrend fogalmával s a személyes Istenet ezáltal tartá helyettesítendőnek. A hivatalos dogmával való emez éles ellentétbe jutása miatt 1799-ben távoznia kellett a jenai egyetem tanári állásáról, de később a berlinin újra kapott tanszéket.

A felvilágosodással szemben visszahatásképen a XVIII. század végétől fogva az u. n. romanticismus fejlődött ki a tudományos és szépirodalomban egyiránt. Ez a klassicismusnak minden régire és amellett a képzelet alkotásaira kiszélesítéséből állott s mindinkább ellentétbe jutott amazzal. A reálisnak, prózainak tapasztalt életből a phantastikus, mystikus gondolatkorbe menekülők a középkorban véltek találni rokonlelkeket s annak eseményeiben és körülményeiben látták megtestesültnek a saját képzeletvilágukat. A középkorba való elmélyedés, valamint a subjectivismussal való szembeszállás azalatt, míg általános művelődési áramlattá vált a romanticismus, rokonszenvet ébresztett a katholicizmus és ezzel együtt minden dogmatizmus és visszafejlődés iránt. Jelszóvá lett a vallásban az atyák hitéhez való visszatérés, a politikában pedig a trón és oltár érdekközössége.

Csakhogy mindez még sem volt a papismus és jesuitismus szíve szerinti katholicizmus. Inkább csak a túlságosnak vélt előrerohanástól való visszahökkenés, talán az attól való tüntető elhúzódás volt az egész, amely ugyan a haladás és felvilágosodás nyakába varrta a kor nyomorúságait, s a távolból regényes színben feltűnő régit óhajtozta vissza, mégsem tudta magából sem kioltani az új szellemet, nem tudta be nem szívni a körülötte levő levegőt. A francia Chateaubriand, és pláne a protestáns

angol Coleridge, Wordsworth és Southeby romanticismusa akármennyire használt a katholicismusnak s általában a conservativismusnak, mégis csak sok részben átmenetül szolgált erős fejlődési lendületekhez.

Így történt a Hegel Vilmos Frigyes († 1831) közönségesen érhetetlennek tartott bölcsészettel is, mely szintén a romanticismusból nőtt ki. Ez a vallást a tudás mezején összpontosította s a vallásos képzeteket logikai fogalmakká változtatta át. A vallás szerinte „az isteni szellemnek a véges szellem közvetítésével magáról való tudása.“ Másfelöl pedig a vallásnak és a bölcsésznek tárgyát azonosnak tartotta, azzal a különbséggel, hogy a vallásban a képzetnek alacsonyabb formájában, a bölcsézetben az eszmének magasabb formájában jelentkezik.

Ennek a ködbe vesző bölcsézetnek a követőiből aztán egyiránt került ki orthodoxus és szabadelvű, kiki amint értette és magyarázta. A baloldali hegelianusok legjellegzetesebb képviselője a már említett Strausson kívül Feuerbach Lajos († 1872) volt, aki aztán a szélsőséggel vitte a hegeli bölcsézetet, midőn a vallást pusztá illusiónak, az Istenről való képzeteket az emberi óhajtások és eszmények egybefoglalásának nyilvánitá, utoljára pedig ahoz a materialista téTELHEZ jutott el, hogy „az ember az, amit eszik.“

Ám a materialismusnak, mely a romanticismusból kifejlődött speculativ theismus ellentéteként jött létre, nem Feuerbach, hanem több más volt az ismertebb képviselője, a legismertebb pedig Büchner Lajos († 1899), ki széleskörű természettudományi ismeretek alapján számos könyvben fejtette azt a tant, hogy a világ állaga kizárálag anyag, illetőleg erő. Miután az Isten létét ezen az alapon megtagadó irány abban az alaptévedésben leledzett, hogy figyelmen kívül hagyta azt a harmadik, legalább is egyenrangú tényezőt, mely működésre in-

ditja, munkába hozza az anyagot és erőt, s amelynek közreműködése, sőt kezdeményezése nélkül amaz holt anyag, emez meg tétlen erő: a tudomány terén csak addig volt divatban, míg az ultramontanismus és orthodoxyia iránti ellenszenv népszerűséget szerzett neki, de ezekkel együtt lassanként ő is elhanyatlott, míg mostanában újra nem éledt a monisták egy részénél.

Tudományos tekintetben ennél fontosabb volt a szintén vallásellenes pessimismus, Schopenhauer Ar-túrnak († 1860) és tovább fejlesztőjének, Hartmann Edének († 1906) a bölcsészeti iskolája, mely minden életet szenvédésre teremtettnek gondol. Schopenhauer végképen mellőzte világnézetében a keresztyénséget és a theismust s helyettük a budhismusból vett át némely elemeket. Hartmann pedig megsemmisítő kritika alá vette a keresztyénséget, melynek sírásójául tekintette a szabadelvű protestantismust, s a Biedermann, Lipsius és Pfleiderer vallásbólcsészetét egy új pantheista vallás magvának mondotta. Vagyis ő is és talán maga Schopenhauer is belé esett abba a tévedésbe, melyet mindenféle klerikális oldalról tudatosan és rendszeresen táplálnak, s amely szerint t. i. az egyházi tan annyi, mint a keresztyénség. így persze könnyű a keresztyénség ellen támadni a modern tudomány nevében. Igaz, hogy ebben is a dogmatizmus a fő bűnös. A hatásuk alatt állók közül legnevezetesebb volt Wagner Ríchárd († 1883), a korszakalkotó zeneszerző.

A keresztyénellenes bölcselkedésben a tetőpontot Nitzsche Frigyes († 1900) érte el, ki az ember-typus fejlesztésének céljával alkotott egy erkölcsstani rendszert, amiben azonban semmi tért nem engedett a keresztyénségnek, melyet egyébként is „az emberiség egyik halhatatlan szégyenfoltjának“ nevezi.

Az elősrölt németországi bölcsészeti irányoknál jelentékenyebb volt a Franciaországban keletkezett

positivismus, melynek az az alaptétele, hogy kizárálag a tapasztalat positív észleléseiből vonhatók el tudományos ismeretek, s ez alapon Isten vagy megismerhetetlennek (agnosticismus), vagy, épen nem is létezőnek nyilvánítja. Alapítója Comte Ágost (\dagger 1857) volt, ki az emberiség szellemi fejlődésében három lépcsőfokot különböztet meg: a theologiat, a metaphysikait és a positivat, azaz tudományosat. Nála van a gyökere a modern sociologiának is, mely bevitte a természettudományi módszert a történettudományba. Leghirnevesebb és legérdemesebb követői ez iránynak angolok voltak: Buckle Tamás (\dagger 1861), Mill János Stuart (\dagger 1873), Lewes György (\dagger 1878) és a teljesen önálló, de a főbb vonásokban ezzel egy utón haladó bölcsészeti rendszerű Spencer Herbert (\dagger 1903).

Az utóbbi már egyesíté a positivismussal a fejlődéstant is. Ennek a ma már egyetemesen elfogadott tudományos igazságul szereplő elméletnek megalapítója Darwin Károly (\dagger 1882) volt leszármazási tanával, amely szerint a fajok keletkezése egészen egyszerű képződményekből lassú fejlődés (létért való harc, természetes kiválasztás, átöröklés, alkalmazkodás) folyamatával történt. Az embernek és a majomnak közös őstől való eredetét illető véleménye elferdítettvény, sokakban kellett ellenszenvet az egész fejlődéstan iránt, amivel pedig nagyon szépen összefér a legbensőbb vallásosság, miként azt már Newman Henrik (\dagger 1890) bíbornok igen szelmes egyeztetésében megállapítá.

A fejlődéstant mindenmellett vallás-ellenességre is kihasználták némelyek. Közöttük legnevezetesebb volt a német Hackel Ernő, aki egyszersmind a monismus irányának is megalapítója lett. Ez a monismus őnála körülbelül materialismusban végződik, amennyiben egybefoglalván a vegytani törvényt az anyagnak, a természettani törvényt az energiának fen-

maradásáról, megtalálja a világ egységét az anyagban és az öröktől fogva benne lakó energiában. Ehhez veszi aztán hozzá a fejlődést, s ezzel próbálja megoldani a minden ség valamennyi rejtelmét. A monismus hívei különben rendkívül tarka egyvelegét mutatják fel az egyéni felfogásoknak, amint az természetes is ezeknél az önálló és kiváló gondolkozóknál. A sivár materialismusnak nem sok híve van ugyan közöttök, de abban minden nyian meggyeznek vele, hogy bármi e világ felettiről, bármi e világon túliról szóló képzetet elutasítanak. Legjelentékenyebb és legtevékenyebb vezére a monistáknak Ostwald Vilmos, ki a materialismussal ellenében nem az anyagot, hanem az energiát tette a természettudományoknak s ezzel együtt a szellemi tudományoknak is az alapfogalmává.

A monisták szövetségének mozgalma elvileg összeköttetésben áll a szabadgondolkozókéval és az erkölcsi kultúra híveivel, csakhogy ez utóbbi két csoportba tartozók szövetsége nemcsak németekből, hanem az összes művelt nemzetek tagjai közül kerülnek ki. Amazok akármely, főként pedig az egyházi tekintély helyett saját gondolkozásukra kivannak támaszkodni. A XIX. század második felében a természettudományok nagyarányú fejlődése és a theologiába bevitt kritika nagyban megnövelte számukat, annyira, hogy 1880-ban nemzetközi szövetséggé szervezkedtek Brüsselben, még pedig oly módon, hogy ennek az egyes nemzetek kebelében alakult önálló szövetségek a tagjai. Magyarországon is alakult ilyen szövetség, folyóiratot is tartott fenn s általában szorgalmas tevékenységet fejtett ki. A szövetség 1902-ben Genevában tartott gyűlésének határozatából történt, hogy Servet Mihálynak szobrot emeltek a protestáns dogmatismus elleni tiltakozásul. — Az erkölcsi kultúra hívei először 1875-ben Newyorkban alakítottak társulatot. Majd több ilyen

is alakult az Egyesült Államokban, később Nagybritanniában, Franciaországban, Németországban, sőt Ausztriában is. Nemzetközi összejövetelt először 1893-ban tartottak Eisenachban, azután 1896-ban Zürichben, hol rendes szövetséggé szervezkedtek, melynek titkári hivatala 1906 óta Londonban székel.

Hasonlóképen nagyszabású és jelentőségteljes munkát végeznek a „szabadelvű és haladó keresztyének és más Tiivők“ nemzetközi congressusai 1901 óta. Közülök az első Londonban, a második (1903) Amsterdamban, a harmadik (1905) Genevában, a negyedik (1907) Bostonban, az ötödik (1910) Berlinben, a hatodik (1913) Parisban tartatott, a földgömbnek ugyszólva minden részéből valók jelenlétében. Cselekvő részt vettek rajtok még buddhisták és brahmanisták is, csak a hivatalos keresztyén egyházi tanok hivei nem. A fölmerülő eszmék kicscerélése, a tényleges állapotok kölcsönös megismerése s a különböző vallási felfogások barátságos érintkezése minden esetre csak jótékony hatást gyakorolhat, különösen az ezen a téren oly gyakori előítéletek és félreértesek eloszlatására. Azonkívül meg bizonyos, hogy a szabadéívüség terjedésére szintén előnyös ez az intézmény.

A nagy közönség élénk és meleg érdeklődése kiséri a hitoktatás kérdésében fölmerült mozgalmakat is, melyekről persze csupán azokban az országokban lehet szó, amelyek még nem intézkedtek ennek ügyéről a felvilágosodás szellemében, de amelyek viszont már tisztában vannak ennek követelményeivel. Ezekben aztán a szakemberek megállapításait és kíválmait rendszeresen alátámasztják a világiak is a magok sajnos tapasztalataival és keserű aggodalmaival. Az a körülmény, hogy a hivatalos egyházak makacsságán és közösségen évszázadok óta hajótörést szenved bármilyen aránylag conservativ és feltétlenül jóakaratú reformatörök vés-

is, annál inkább pedig azoké, akik szabadelvűségöktől hajtatra harcolnak a „mozdíthatatlan ország“ meghozzájárulásáért: végre is nagyobbszabású szervezeteket vont maga után. így történt, hogy előbb Hamburgban egy helyi egyesület, 1911-ben pedig egész Németországra kiterjedőleg egy szövetség jött létre a hittantanítás gyökeres reformjának kiküdzsésére. Míg azonban ez a szövetség az oktatás lényeges részének tekinti a hittantanítást: addig egy másik szövetség egészen a világi iskolát és ebben a hittan helyett az erkölcsstan tanítását követeli. Ez az utóbbi már egy sokkal szélesebb köröket magába ölelő szövetségnek egyik alkatrésze: az u. n. weimari kartelnék, mely egy tucatnyi haladó irányú egyesületnek és szövetkezésnek 1907-ben elhatározott s 1909-ben végrehajtott csatlakozásából állott elő és tevékeny munkásságot fejt ki programmja megvalósítására. Ebben a következők foglaltatnak alapkövetelményekül: a szellemi élet szabad fejlődése és minden elnyomási törekvés elhárítása, az iskola és az egyház elválasztása s az államnak egészen világivá tétele. Gyakorlati célokul egyelőre a következőkat tűzte ki a programm: az egyetemek védelme a kutatási és tanítási szabadságukba való minden beavatkozás ellen, a theologiai karok megszüntetése és a vallástudományi anyagnak a bölcsészeti tudományokba való beosztása, az iskoláknak és az összes nyilvános tanintézeteknek, a tanítóképzőknek is megszabadítása az egyházi gyámkodástól és befolyástól, külön oktatásügyi minisztériumok szervezése, a közszégeknek kivált közművelődési ügyekben felszabadítása az állam beleszólása alól, az egyházakból való kilépés egyszerűsítése és ahol még nem történt meg, megfelelő állami szabályozása, a felekezetenkívüliek gyermekeinek a felekezeti hittantanítás alóli mentesítése, vallásos esküformák kényeszerének megszüntetése, a temetési mód szabaddá

tétele (halothamvasztás), a nő törvényes és gazdasági lebecsülésének meggátlása. Ezek a törekvések világot vetnek egyúttal arra, hogy minők voltak a világháborút közvetlenül megelőző időben a németországi állapotok.

Annyi eredményt ugyan már 1912-ben elértek ezek a mozgalmak, hogy egy kicsike állam, Szász-Altenburg meglehetős korszerűen reformálta a hitoktatást, több engedményt téve a haladás elvének. Ámde azok, akik a hitoktatásnak az egyházak körébe utalása mellett erkölcsi oktatást kivannak, ezzel nem elégedhettek meg s küzdelmököt tovább folytatták, még pedig a tudomány fedezékeiből. Az 1909.-iki londoni moralpaedagogiai congressuson a tudósok színe-java jelent meg minden nemzet kebeléből (katholikus papok is) s az ottani megállapodások visszhangra, találtak az oda el nem juthatott tudósoknál is, úgy hogy p. o. Magyarországon akkortájban nem akadt valamirevaló paedagogus, aki pálcát ne tört volna a mai hitoktatás felett, főleg épen erkölcsi szempontokból.

A nevelésügy terén különben, szintén a felvilágosodás szellemének megfelelően, általanossá vált az a felfogás, hogy a nevelés célja erkölcsi, tehát nem a minden felekezetű klerikálisok által hangoztatott valláserkölcsi, mely alatt az exclusiv felekezeti dogmatikus tendentia bujkál. Az ettől a szellemről távolálló, de a felvilágosodás vágyától és egyszer-smind meleg vallásosságtól áthatott Pestalozzi János Henrik († 1827) pedig a szemlélet oktatási alapul vételének hangoztatása mellett annak a már előWi is emlegetett elvnek csinált propagandát, hogy nevelés közben számolni kell a növendékek egyéniségével és úgy kell őket a közösségre nevelni. Az egyéniség és a társasélet emez összhangba hozásának iranya azóta lett uralkodóvá a nevelésben, sőt most már kifejezettedbben is olyan szelleművé fejlődik,

hogy a felekezetek, társadalmi osztályok stb. közötti különbségek és ellentétek kiküszöbölésével egységes nemzetnevelés vagy másképen socialis nevelés legyen a cél, de mindig az egyéniség érvényesülésével, mind a fejlődésében lélektanilag vezetett növendék-nél, mind a tanítónál, kinek szintén nem szabad géppé válnia az utasítások között. Ennek az iránynak nagytekintélyű úttörője Herbart János Frigyes († 1841) volt, továbbfejtője Natorp Pál.

A történelemtudományban még mindig gyakori az irányzatosság, részint a politikai irányok, részint a felekezeti érdekek javára. Az író egyéniségének természetes megnyilvánulását igen sokan viszik túlzásba, ami azonban csak akkor válik ellenszenvesé és erkölcsileg kétségessé, mikor közel állhat az a föltevés, hogy az illető tollát a tudománytól idegen szempontok is irányozzák. Nagyon ellenszenvesek ebből a tekintetből a német Janssen, Pastor, De nifle és Májunké által a reformáció koráról írt művek, a magyarok közül Lepsényi Miklósnak és Zimánydy Ignácnak Kossuth Lajos ellen, Szekfű Gyulának II. Rákóczi Ferenc, majd pedig a liberalismus ellen írott könyvei. Erkölcstilleg alantasak aztán a megfizetett tollak írásai, melyek legújabban burjánoztak fel sűrűn. Ellenben p. o. az olasz Cantu Caesarnak nagyon erős katholikus szellemben írt s még tetemes elfogultságot is visszatükröző történetírói munkálkodása jóhiszeműségénél fogva mégis tiszteletet ébreszt. Egyenesen méltó rokonszenv és teljes elismerés kiséri és illeti aztán a francia Quinet Edgár és Michelet Gyula sokszor egyoldalúnak látszó történetírását, kik műveikben megnyilvánult egyéni meggyőződésükért nem anyagi vagy egyéb előnyökben, hanem sok üldözötésben részesültek. Az egész történetolvasó világ nagy elismerését vívták ki továbbá a francia Taine Hippolitnak, a német Ranke Lipótnak, az angol Carlyle Tamásnak és Macaulay

Tamásnak szintén fényes képességek birtokában és egyéni felfogások nyilvánulásával, de egyszersmind az egyoldalúság kerülésével, az egyáltalában lehető tárgyilagossággel írt munkái. A magyar történetírók közül régebben Horváth Mihály, ujabban Karácsonyi János — mindenketten katholikus püspökök — adták jelét egyházi vonatkozású irataikban a felekezeti érdekek fölér emelkedésöknek s dicsérettel legyen megemlítve, hogy az utóbbi — bár fontos kérdésekben foglalt állást felekezetének nemely hagyományos állításaival szemben — egyháza részéről semmiféle hátrányát nem érezte tudományos meggyőződésének. De még az ezzel ellentétes „kilengések“ pressiója és az ezek irányához való alkalmazkodás előfordulása dacára is a történetírás egészben véve a felvilágosodás jegyében halad előre, s a tudományos kutatás követelményei, a tudomány fejlesztésének szempontjai, a kizárolag igazságot keresésnek, valamint a tudományos tisztelességnek a kellékei többnyire érvényre szoktak jutni, a kivételek pedig ritkán kerülik el a megbílyegzést, esetleg a számba nem vételt.

A történelmi összefüggések megfejtésére rendkívül termékenyítőleg hatott a történelmi materialismus elve, mely azonban abban az egyoldalú felfogásban, mely kizárolag gazdasági, más szóval anyagi okokból akar levezetni minden eszményt és fejleményt, s egyáltalában nem enged tért erkölcsi és szellemi befolyásoknak, vagyis az egyéni elhatározásoknak és hatásoknak, általában az egyéniségek szerepének, vagy pedig ezeknek is mindig anyagi jellegű kiindulási pontját keresi, a tudománynak már nem előbbvitelében, hanem helytelen irányba terelésében működött közre.

Nagy mértékben hódított a felvilágosodás a szépirodalomban, még pedig szépprózában és költészettel egyképen. Éppen a legnagyobb regényírók: az orosznál Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszki, Gogoly, Goncsarov, Gorkij, a norvégoknál Björnson,

Ibsen, a dánoknál Jacobsen, a németeknél Keller, Meyer, Freytag, Hauptmann G., a spanyoloknál Castelar, az olaszoknál Fogazzaro, a svédeknél Lagerlöf Zelma, az angoloknál Dickens, Eliot, Thackeray, a franciaknál Balzac, Hugó Viktor, a két Goncourt, Flaubert, Pierre Loti, Daudet A., ifj. Dumas, Maupassant, Francé Anatol, Zola, nálunk az utolérhetetlen Jókai feltétlenül dogmaellenes vagy legalább is dogmamellőző állásponton vannak s többé-kevésbé elítélik a hivatalos egyházaknál oly gyakran megnyilvánuló maradiságot és türelmetlenséget. Nem is beszélve Francé és Zola határtalanul anti-klerikális irányáról, mindenkoran távol állanak a hagyományos hittől és végképen nincsenek kibékülve az egyházak működésével. Annyira azonban egyikök sem bírt eljutni, hogy ebben az irányban közvetlen siker kísérte volna bírálataikat. Sem p. o. a magát sokszor erősen exponáló Jókai, sem a máskülönben országos és társadalmi reformokat nem egyszer kivívó Dickens, sem az egyházat éles satyrával ostromló Thackeray nem volt képes semmit elérni sem az egyházaknál, sem az államnál emezek ellenére. Pedig az a meleg vallásos érzés, az az emelkedett erkölcsi felfogás, az a valódi keresztyén lélek, mely oly vonzóvá teszi p. o. Dickensnek vagy Jókainak a munkáit, arra mutat, hogy a felvilágosodás, a szabadelvűség szellemét nem értve félre, sem vallástatlanságba, sem erkölcsi nihilismusba nem merült egyikök sem. Ugyanezt lehet elmondani azoknak a német u. n. limonádé-regényeknek a nem mélységekben és magasságokban járó, de az olvasó közönség egy nagy tömegének ízlését annyira eltaláló szerzőiről (Marlitt, Werner, Heimburg), akik oly kitartóan ostorozzák és könyörtekenül állítják pellengérre az egyházi testületek és személyek, valamint a képmutatók és vakbuzgók vagy más reactionariusok hibáit és ferdeségeit, de

egyúttal soha egy percre le nem térnek a legkifogás-talanabb erkölcsiség, a legönfeláldozóbb emberszere-tet útjairól. Nem úgy, mint némely klerikális vagy nálunk azzá vedlett regény- vagy drámaírók, akik néha valóságos propagandát csinálnak az erkölcs-telenségek különféle nemeinek, kivált az elbeszélő és drámai művekben leggyakrabban előfordulónak. Jel-lemző azonban, hogy a kor hatása elől elzárkózni szintén nem tudó, de azért nagyjában a klerikalismus és a felekezetiség cultusát üző írók között — talán az egy olasz Manzonit kivéve — nem akadt még, aki-nek munkássága mar-adandó értékkel birt volna.

Azok között, akik közönyösen haladnak el nem-csak az egyház, hanem a vallás mellett is s egyáltala-ban nem mutatnak irántok érdeklődést, szintén igen sokan vannak, akik a felvilágosodás szellemét terjesztik és a haladásért buzognak. Ilyenek a nagy költők sorait is számosan ékesítik. Azonban ezek között aztán igazán hiába keresünk csak egyetlen klerikalist vagy dogmatikust is. Viszont egyáltalában nem hiányoznak azok, akik szelídébben vagy éleseb-ben ellene fordultak mindenfajta reactiónak. A ma-gyar Petőfi, Madách, Ady, a német Heine, Gutzkow, a francia Beranger, Leconte de Lisle, Sully Prud-homme (és itt is Hugó V.), az angol Shelley, Byron, az olasz Leopardi, Ada Negri, az orosz Puskin, Lermontov a legemlékezetesebbek a nagyok közül e téren, nem említve a működésével ebbe a korszakba is átnyúló, de már ismertetett Goethét. Rajtok kívül természetesen mások is sokan voltak ilyen irányúak. Viszont azt sem lehet elhallgatni, hogy a költők kö-zött is — miként a prózaírók között — nem egy akad, aki a haladás eszméinek ápolása közben épen úgy az erkölctelenség ösvényére téved, mint a kle-rikalismus némely híve, de ez miként nem klerika-lismus, épen úgy nem felvilágosodás.

A francia forradalom szelleméből a nemesebb rész

érvényesült abban is, hogy a XIX. század jobbjai a demokratia eszméinek megvalósításáért annyit buzgólkodtak. A jogegyenlőség követelményét akként valósították meg, hogy megadták mindenkinek a törvény előtti egyenlőséget, a vélemény-nyilvánítás szabadságát, az egyéni érvényesülés lehetőségét, a szabad versenyt és mindezek mellett a politikai jogok élvezetében is egyenlőséget iparkodtak teremteni. Az általános, egyenlő, titkos szavazati jog így lett önként érthető célja minden demokratikus megmozdulásnak. Kiindulva ugyanis abból a kétségevonhatlan és megcáfoltatlan tényből, hogy az emberek között, miként erkölcsi és anyagi téren, épen úgy a szellemi téren is egy véghetetlenül sok fokból álló létrán csupán fokozati különbségek vannak, amelyek között absolut lehetetlenség kikutatni egy nagyobb közt vagy ürt, amit választófalképen lehetne használni; és kiindulva abból a nagyon sűrű tapasztalatból, hogy egy-egy alacsony műveltségű ember a közügyekről sokkal higgadtabb ítéletet, sokkal tisztább belátással tud formálni, másszóval több józanézszzel és több bölcsességgel van Istenről felruházva, mint akárhány egyetemi tanár vagy akadémiai tag, politikusokról és diplomatakról nem is beszélve: az igazi, nemcsak üres szólamból álló szabadelvűségnak épen abban a mértékben tartozik a legelembibb követelményei közé a választójog általánossága és egyenlősége, mint akár a törvény előtti egyenlőség. A titkos szavazást pedig már nem is a jogegyenlőség, hanem a tisztelesség kérdésének tekinti a demokratia és ahol nincsenek a hatalomnak könynen érhető céljai a választók nyilvános szavaztásival, ott életbe is lépett már mindenütt. A demokratia hódító útján eljutott már a Balkán-államokba is, el Japánba, el Orosz- és Törökországba is egyiránt.

Ahol akadályok gördültek eléje, azt a hatalom

sáncain belüli osztályok féltékenysége és önzése okozta. Ezeknek az osztályoknak az uralomvágya és anyagias szellege termetté meg a szabadelvűségnek socialismusban is megnyilvánulását. Ám a socialismus csupán addig van érintkezésben a szabadelvűséggel, míg tiszteletben tartja az egyéniség elvét. Mihelyt azonban erre bármely eljárása vagy bármely törekvése sérelmessé válik, vagy épen ellen-tétbe jut vele, akkor már nem a felvilágosodás szelleméből táplálkozik, hanem egyenesen az ellen-kezőből. Akkor erre a másik oldalról épen olyan veszélyessé és ártalmassá válik, mint az egyik oldalról a klerikalizmus és dogmatizmus.

A nagybirtok és később a nagytőke által is leigázott, nekik kényökré-kedvökre kiszolgáltatott, nyomorult sorsban tengődő mezei és ipari munkás-osztály (jobbágyság és proletárság) szerfelett sokáig még csak panaszra sem nyithatta száját. A népoktatás fejlődése és a jogok kiterjesztése — mindegyik a krisztusi szellemnék megfelelően — lassanként mind általanosabbá váló öntudatra ébresztette az elnyomottakat. Nyomorult sorsuk meghatotta a felvilágosodás szellemétől ihletett műveltebbeket is. Sóhajaiknak, panaszaiknak, óhajtásaiknak, törekvéseiknek ezek azután hangot adtak irodalomban, társadalomban, politikában. Majd egyes kiválló gondolkozók és egyúttal emberbarátok mélyebben hatoltak az ekként keletkezett kérdések tanulmányozásába. Gyökeresen szerettek volna javítani a helyzetet. Új társadalmi rendet, ennek nem lépésenként való kiépítését, hanem hamaros életbeléptetését vették tervbe a régi helyett. A számtalan ilyen terv közül legszélsőbb az u. n. communismus, mely azonban, ha alkotmányos úton netalán el is volna érhető, az egyéniség szabad kifejlesztésének épen annyira útjában állana, mint a hatalmasabb egyházak bármelyike régebben s részben ma is. Ezzel elvágna minden tovább fejlő-

dést. Az a társadalom pedig, amely nem fejlődik, műlhatatlanul elszorvad, elsatnyul, viissaesik, elpusztul. Hát még ha erőszakos úton, egy osztálynak a diktatórájával, rémuralmával próbálják megvalósítni! Ez épen olyan gonosz, mint akár egy katonai, akár egy papi, akár egy rendőri, akár bárminő osztályuralom!

A socialismus százfélé alakja közül tehát a minden általánosabbá válni kezdő felfogás szerint az a jogosult, mely a javak és jövedelmek aránytalan megoszlásának megszüntetéséért, de a magántulajdon elvének tiszteletben tartásával való fokozatos küzdelmet írta és írja zászlajára s végső céljául sem tűzi ki a tőkének (akár a föld, akar az ipar terén) elköbözását, hanem az aránytalanságok kiküszöbölése s a munkanélküli jövedelmek lehető megszüntetése mellett a tőke és munka értékelésének kellő egyensúlyba hozatalát. Minthogy a tőke csak a munka segélyével hasznothajtó, a munkát pedig csak a tőke értékesítheti: be kell látnia mindenkit felnek az egymásra utaltságot s el kell ismerniök az egyenrangúságot és egyenjogúságot. Ehhez természetesen azt tekintik első lépésnak, hogy a munkaadó ne viselkedjék többé úgy a munkással szemben, mint annak állítólagos kenyéradója, hanem eszméljen már arra, akár állam, akár más társadalmi tényező, akár magán vállalkozás, hogy a munkásnak nem egyéb a kenyéradója, mint a munkája, melynek értékével a legtöbbször nincs is arányban a díjazása.

Minthogy ilyen elveket nemcsak ipari munkás vagy általában munkás, hanem bármily állású és foglalkozású ember magáénak vallhat, még a nagybirtokos vagy nagygyáros is, a socialismus hova-tovább szélesebb rétegekben foglal tért. így tehát lejárja magát az a korlátolt elv, mely még csupán a munkások körére próbálná szorítani a socialdemokrata elvek követését, ennek a polgár és munkás közötti válaszfalnak az állításával megteremte egyszersmind az

osztálykülönbséget. Holott egy tiszteles társadalomban a munkás is polgár, a polgár is munkás s az ilyen társadalomban nemcsak osztály harcnak nincs értelme, hanem ott meg kellett már szűnnie az ok elmultával az osztályuralom elleni harcnak is.

Látatlanban azt lehetne feltételezni, hogy az egyházak, mint az Istenben való testvériség és Isten előtti egyenlőség hivatalos hirdetői, lelkesedéssel vagy legalább is megértéssel karolták fel a socialismus eszméi tartalmát. Épen nem. Alig akadt prédikátor, aki akár eszméinek hirdetésére, akár a szellemben való cselekvésre vállalkozott volna. A régebbi évtizedekből a holland Nieuwenhuis Pomela és a német Todt Rudolf, az újabb időkből a németországi Naumann Frigyes, a svájci Kutter Hermann és Ragaz Lénárt, meg a magyar Jánosi Zoltán mutatott többskevesebb érzéket a socialismus iránt, de ébresztgető szózataik süket fülekre találtak az egyházaknál. Sőt amennyiben ezek az egyhá»ak általában a sorsával való megelégedésre szoktak buzdítani mindenkit s a jövő életre utalják át a jobb létet és igazságosabb berendezkedést, alapelvi eltérés forog fenn közöttük és a socialismus között, mely már a földi életből ki akarja küszöbölni a társadalmi igazságtalanságokat s már itt akar minden dolgozó számára becsületes megélhetést biztosítni.

Mindazáltal a socialismus, mely a liberalismusból növe ki, ebből folyólag teljesen magán ügynek nyilvánította a vallást, az egyházakkal sem törödött igen soká, mindaddig, míg meg nem győztek tapasztalatai, hogy ezek, ha nem is a legnagyobb, de a legveszélyesebb ellenségei. Azóta aztán éles harcot folytat ellenök, különösen abban a tekintetben, hogy követi a Jézus példáját, ki korbácsot fogott azokra, kik a templomot kufárkodás céljaira használták fel.

Az egyházak néhol magok is belátták, hogy miután régi felfogásukkal, régi módszerükkel semmiképen

nem akarnak felhagyni, védekezniük kell a socialismus részéről fenyegető veszedelem ellen. így szervezte a katholikus egyház a XIX. század közepe tájától fogva a „keresztény socialista“ pártot, mely magától érthetőleg csupán köpenyegül használja a socialista jelzőt, de voltaképen a klerikalizmus szolgálatában áll s a legellenágesebb érzelmeket épén a socialdemokrata párt iránt táplálja. A nyugati államokban mindenhol alakult ilyen párt, hatalommá azonban egyedül Ausztriában birt lenni; itt aztán megmutatta minden közérdekű alkotásra s az állapotok javítására képtelen voltát.

Protestáns részről hasonlóan reactíós érdeken és szellemben, s ugyancsak a socialdemokrata párt hátrasoritására Stöcker berlini udvari pap, a hírhedt antisemita agitátor szervezett effélét a XIX. század utolsó negyedében. Ettől különböző, olyan mozgalom is indult meg azonban, mely őszintén s a socialdemokratia iránt is rokonszenvet érezve óhajtott a socialis bajokon segíteni, még pedig ebben is egész találóan Jézusra hivatkozva: Angliában 1848-ban Kingsley által, Németországban pedig 1896-ban Naumann által kezdeményezve. Csakhogy amaz már teljesen elaludt, emez pedig el alvóban van.

7. A felvilágosodás a katholikus egyházban.

A katholicizmus még talán akkor sem birt volna elzárkózni a felvilágosodás hatása elől, ha olykorolykor meg nem rázzák a közélet viharai. A körülöttemozgó világban nemcsak benne élve, hanem abban irányító, döntő szerepet igényelve magának, könnyen megérthető, hogy a szellemétől oly idegen felvilágosodással saját hajlékában is nem egyszer találkozna kellett. Persze mindig teljes erővel igyekezett a kellemetlen vendégtől szabadulni.

Már Sailer János Mihály († 1832) regensburgi püspök csupán azért is üldözésnek volt kitéve, mert engeszelékeny hangulatot árult el a protestánsok iránt. Viszont Wessenberg Ignác († 1860) többször megválasztott, de soha meg nem erősített püspöknek derékban törték ketté fényesnek Ígerkező pályáját reformtörekvései, melyekkel a papság szellemi színvonalának emelésén, a nemzeti nyelvnek a liturgiába bevitelén, az ünnepek kevesítésén és egy német nemzeti egyház alapításán buzgolkodott. Ugyancsak a XIX. század első felében annyira szabadelvű szellem uralkodott többfelé, hogy Németország egyes vidékein olyan egyletek alakultak katholikus papokból, melyek a coelibatus eltörlését tüzték ki célul. Ennek érdekében a Theiner testvérek papi jellegök dacára 1828-ban könyvet is mertek kiadni, de természetesen ők sem kerülték el a megrendszabályozást.

A Hermes György († 1831) bonni egyetemi tanár irányába egész rendszeres üldözésnek volt alávetve. Ő nem egyebet, mint a katholikus hittan igazságát vallalkozott kimutatni, csakhogy bölcsészeti, még pedig rationalista alapozással. A hermesianismus a kor szellemének hatása alatt nagy népszerűségnek örvendett a katholikus tudósok között, s követői a rajnavidéki egyetemeken és Boroszlóban nemsokára valamennyi katholikus theologai és bölcsészeti tanintézetet elfoglalták. Folyóiratot is tartottak fenn, még azután is, hogy 1835-ben a pápa kárhoztatás alá helyezte a Hermes műveit. Követői ettől fogva szakadatlan üldözésnek voltak kitéve.

Ugyanebben az időben történt a Lamennais esete Franciaországban. Ő Rómával való szakítása után „Egy hívő szavai“ (magyarul 1872) c. munkájában a vallás nevében proclamálta a nép souverainitását. Ez aztán pápai átokban részesült, mire ő egy újabb könyvvel felelt.

Itt 1831-ben egy „francia katholikus egyházat“

alapított Chatel abbé, mely nemzeti irányánál fogva néhány évig elég népszerűségnek örvendett. A szer-tartást és egyházszervezetet megtartotta katholikus alakjában, egyedül az eszmei tartalmat kölcsönözte a felvilágosodástól. A katholikus egyház ellene intézett támadásai végre is megtörték erejét s 1842-ben a kormány véget vetett az egész mozgalomnak.

Németországon a trieri szent öltönyhöz 1844-ben rendezett búcsújárás még a katholikus papság kebeléből is váltott ki tiltakozást a Ronge János és Czerski János részéről. És itt nem is állottak meg, hanem egy szabad szellemű nemzeti katholikus egyház alapítására szintén mozgalmat indítottak. „Német katholikus gyülekezetek“ név alatt sikerült néhány egyházközséget szervezniük, de később a hatósági üldözés miatt sorvadásnak indult az egész mozgalom, kivált attól fogva, hogy gyülekezeteiknek egy jelentékeny része 1859-ben levonva az észszerű következetést, a protestáns egyháztól elszakadt „Világosság barátai“-hoz csatlakozott.

Olaszországban és Belgiumban* hasonlóképen próbálkoztak némelyek ilyen nemzeti jellegű egyházaak alapításával, azonban mind kevés hatásúak és rövid életűek voltak.

Sokkal nevezetesebb volt mindeneknél az ta. n. ókatholikus mozgalom. Ezt a vatikáni zsinatra ráerőszakolt csalatkozhatatlansági dogma miatti felháborodás hozta létre. Sokan voltak ugyanis a német katholikusok között, még a papság kebelében is, akik eltelve benső vallásossággal, az egyházban uralkodóvá lett babonás szellemet és politikai szereplést erősen kárhoztatták, az egyház nemzetközi jellegével szemben nemzeti irányban fáradoztak s a tekintély-elv mesterséges túlfeszítése helyett az egyetemes művelődés kereteibe való beilleszkedésre törekedtek. Első sorban ezek közé tartoztak az egyetemek katholikus tanárai. Ezek mindenjárt 1870

nyarán több gyűlést tartottak az új dogma elleni nyilvános tiltakozás céljából; először a müncheni, majd a boroszlói, breisgau-freiburgi, bonni és würzburgi egyetem tanárai. A mozgalomnak legkimagaslóbb vezére Döllinger Ignác († 1890) müncheni theologai tanár volt, ki „mint keresztyén, mint theologus, mint történetbúvár és mint állampolgár“ megtagadta a dogma elismerését s 18000 aláírással kérvényt nyújtott be a bajor királyhoz, hogy gátolja meg e dogmának az oktatásba való behatolását. Erre következett Döllingernek az excommunicálása 1870. ápr. 17.-én, s vele együtt tiszttársának, Friedrich Jánosnak, végül a kérvény összes aláíróinak. Ez aztán rákényszerítette az összes velük egyetértőket az önálló „ókatholikus“ szervezkedésre. Ám ebben Döllinger már nem vett részt, jóllehet haláláig tartó egyedül állásából állandóan nagy érdeklődéssel kísérte társainak mozgalmát.

Az első ókatholikus congressus 1871. szept. 22—24. tartatott Münchenben, a második 1872. szept. 20—22. Kölnben, mindenkorral Schulte prágai egyházjogtanár elnöklete mellett. 1873-ban aztán a Reinkens személyében püspököt is választottak. Minthogy azonban a katholikus művelt osztálynak nagy részét a vallás iránti közönyössége hatotta át, a csatlakozások nem voltak arányban az új dogma iránti ellenszenvvel. Még egy nemzedék múlva is mindenkorral 63 papjok volt mintegy 30000 lélekszámmal. A görög keleti, valamint az anglikánus egyházzal való egyesülés érdekében Döllinger által 1874—5-ben folytatott tárgyalások sikerre nem vezettek. A coelibatus kötelező voltát 1878-ban megszüntették s már előbb megengedték a misének a gyülekezet nyelvén való mondását. A bonni egyetem katholikus theologai kara számukra képez lelkészeket.

Tovább mentek a reformok terén a svájczi ókatholikusok. Már 1873-ban korlátozták a búcsú-

járást s megkezdték a nép nyelvén való misét. A coelibatus megszüntetésével szintén megelőzték a németeket. Ők is választottak püspököt a Herzog Ede személyében, aki alatt körülbelül 70 pap működött. Ezeknek száma lassanként 53-ra hanyatlott, míg az egyháztagok 40—50000 közötti számmal lehetnek.

Az ókatholicismusnak megfelelő mozgalmak még Németalföldön, Ausztriában, Francia-, Spanyol-, Olaszországban, Portugaliában és Mexikóban indultak meg. Legfontosabb volt az olasz, melynek Campello Enrico gróf állott az élén (1882-től) és a francia, melyet Loysen Károly, ismertebb néven Hyacinthe atya († 1912) szervezett. Ez már 1869-ben elhagyta kolostorát, miután a jezsuiták betiltották prédikálását. Mint az „evangélium prédikátora“ támadta ezután az altramontanismust. Kiközösítettsé után az ókatholikus mozgalom kötötte le érdeklődését, majd 1873-ban Genevában telepedett le egy szabad gyülekezet papjaként. Később élére állott Parisban a „gallicanus“ egyháznak, 1884-től pedig vándor-prédikátorként működött.

Egészen különálló jelenség volt a katholicismus kebeléből az eredetileg papnak készült, de idejekorán kilépett Renan Ernő József († 1892), ki 1863-ban megjelent „Jézus élete“ című munkájával általanos és óriási feltűnést keltett nemcsak a tudományos világban, hanem laikus körökben is. Ez a munkája kritikai alapon, de túlságosan regényességgel menő, a képzelődésnek bő tért engedő módon rajzolta az evangéliumi történetet. A szerzője nevét világhírvé tevő könyv az elleniratoknak egész özönét zúdította magára, nemcsak katholicus, hanem protestáns szerzőktől is. Még magyar nyelven is egész irodalmat támasztott részint eredeti, részint fordított művekből. Ömaga pedig 1864-ben elvesztette az akkor klerikális államnál viselt egye-

temi tanári állását, mit csak a harmadik köztársa-ságtól 1871-ben kapott vissza. Ez a könyve első kötete lett egy nyolckötetes gyűjteményes munkának, mely a keresztyénség előállásának történetét tartalmazza s 1886-ban jutott el a befejezéséhez. Részleteiben immár meghaladott álláspontot képviselő, de irodalmi és aesthetikai tekintetben mindig remek számba menő eme monumentális munkájához csatlakozott aztán „Izrael népének története“ (1887—93) öt kötetben hasonló sajátságokkal.

A Renan hatása nem maradt nyomtalanul. Bibliai kritikája felújult azután is hazájában egy szélesebb-körű reformmozgalommal kapcsolatban. Ez az u. n. reformkatholicismus vagy modernismus volt, melyet a XIX. század vége termelt. A szellemi elmaradottság és ennél fogva alsóbbrendűség tapasztalása nyomasztóan nehezedett a katholicismus műveltebb híveinek érdeklődőbb és belátóbb taborára. Magának a pápai udvarnak a Taxii Leo — Vaughan Diana-féle s a szabadkőművesek leleplezésének cime alatt elkövetett szédelgés által való csúfos felültetése szégyenérzettel töltötte el az egész katholikus világ gondolkozó részét. Hogy a XIX. század utolsó évtizedében képesek voltak Rómában komolyan venni afféle állításokat, mint p. o. hogy a szabadkőművesek az ördög tiszteletére szoktak vallásos szer-tartásokat rendezni, amelyek — mint utólag kiderült — egyenesen az ők félrevezetésökre, beugratásokra voltak kieszelve: egész meztelenségében megmutatta az egyház vezető köreiben uralkodó egyoldalúságot és szűk látkört.

Betetőzte a tudósok elkedvetlenedését az Aquinoi Tamás bölcsészeinek örök érvénnyel való felruházása. Az az érzés, hogy egyházoknak a világ fejlődésétől való elszigetelése, mit a pápai udvar tervszerűen ápol és követel, halálos veszedelmet rejt magában, valami reform utáni vágyódást szült ben-

nök. Az egyházhhoz való hűséges és őszinte ragaszkodás mellett igyekeztek a haladás eredményeiből legalább annyit érvényesítni, amennyit összeegyeztethetőnek láttak a katholikus állásponttal s bizonyos várakozás töltötte el őket az iránt, hogy ebből az egyháznak egy új felvirágzási kora fog beállani. Főleg a történeti kritikának és a Kantrátámaszkodó vallási ismeret-elméletnek vívmányait vették át, még pedig a művelt államok legtöbbjében majdnem egyszerre kezdődőleg. Arra támaszkodtak, hogy nem tudhatják, mikor és micsoda pápai döntés tekintendő „ex cathedra“ származónak, s ezzel ténylegesen nagyobb szabadságot vettek magoknak, mint amilyennel a vatikáni zsinat előtt rendelkeztek.

Először tulajdonképen Északamerikában kezdődött ilyen mozgalom, még mielőtt az emiitett szomorú tapasztalatok megérlelték volna az európai katholikusokban a reform utáni vágyat. Hecker Izsák, egy protestáns születésű német amerikai, aki 1844-ben katholikusnak tért át, azt a célt tűzé maga elé, hogy megnyerje a protestánsokat a katholicismusnak. Ezt olyanformán vélte elérhetőnek, hogy az amerikai szellemhez képest nagyobb tért juttasson az egyházban az egyéni tevékenységnek és mindenféle szabadságnak. A pápa ezt az „americanismust“ 1899-ben elkároztatta ugyan, de azért a papságban igen sokszor volt a nyoma érezhető azóta is.

Heckernek 1888-ban bekövetkezett halála után egy terjedelmes életrajza révén széles körben ismertessé vált az americanismus, elsősorban a francia papok között. Franciaországban különben már addig is szorgalmat működést fejtettek ki egyes püspökök támogatásával némelyek, főleg a Renan nyomdokain a modern kritikát alkalmazgatva a tudományban, p. o. Duchesne az egyháztörténetben, d'Hulst a bibliatudományban. Hogy milyen

eredményekkel, azt már csak onnan is lehet sejteni, hogy indexre kerültek. Miután több főpap határozott állást foglalt el a tudományos oktatás és munkásság mélyreható reformja mellett, az 1896. és 1900. évi papi congressusok is nyíltan szót emeltek a reformok érdekében. A reformkatholicismus legjelentékenyebb francia művelője Loisy Alfréd volt, aki már a fejlődés-elmélettel és a történeti relativismussal is megbarátkozott, de a dogmák fenntartása mellett. A dogmának a vallásos élet jelképe gyanánt való felfogása viszont egy egész bölcsészeti iskolát jellemző, mely a Kant által tört ösvényeken halad.

Angliában a katholicismushoz való sok áttérés nyomán kikerülhetetlen volt protestáns eszméknek az egyházba való hatolása. Newman Henrikről már volt szóban, hogy ő is egyeztetni próbálta a fejlődés-elméletet a dogmával. A legérdekesebb egyéniség azonban Tyrrel György († 1909) volt, aki 18 éves korában anglikánusból lett katholikussá s a jezsuita-rendben működött, míg 1906-ban ki nem zárták belőle. Nemsokára ki is közösítette. Erre a szigorú eljárásra azzal szolgált rá, hogy az egyházat egyszerűen úgy fogta fel, mint amelynek hivatása azt tanítani, amit Jézus tanított, de csupán azt és csupán úgy, ahogyan ő tanította.

Ugyancsak a jezsuita-rend tagja volt a holland eredtű, de németül író Van Hoensbroech Pál gróf, ki több esztendei lelki tusa után 1892-ben hagyta oda rendjét, mivel abban az egyéniségnak is, a nemzeti érzésnek is elnyomóját láta. Azóta rendkívül nagybecsű szolgálatokat tesz a felvilágosodás ügyének azokkal a műveivel, melyekkel a pápaság árnyoldalait és a jezsuiták működését közvetlen szemlélet alapján tárja a világ elé.

Németországban különben a modernista Schell Hermann († 1906) würzburgi egyetemi tanár dog-

matikai működése keltett kiválóan nagy feltűnést. A legnagyobbat az azzal a művével, melyben a katholicismust, mint a haladás alapelvét mutatta fel. Kivált egyháztörténészek fáradoztak még ezen a téren rajta kívül, s ily irányban Fünk Ferencz († 1907) tübingai, Ehrhard Albert freiburgi egyetemi tanár s első sorban ennek itteni elődje, Kraiss Ferenc († 1901) szerzett legtöbb érdemet. Ez utóbbi egy napilap hasábjain éveken keresztül ostorozta a pápai udvar jezsuita szellemét és a tudomány ellen uralomvágyból életbeléptetett rendszabályait, nemkülönben a politikai igényeit. Szerinte a katholikus egyház megmentésére egyetlen egy mód kínálkozik: felhagyni a politikai katholicismusszal s visszatérni a vallási katholicismushoz. Ő és némely kortársa minden félelem nélkül bírálat alá vette a legendákat is.

Olaszországban szintén fogékony talajra talált a modernismus. Többnyire a franciától átvett gondolatokat termelték tovább, önálló munkásságot fejtett ki Murri Romoló a körülötte csoporthatalakkal együtt az alsóbb néposztályok gazdasági emelésére, de önálló politikája hasonlóképen ellen-tétbe juttatta a pápai udvarral.

Általában ezek többnyire nem kerülték ki a pápa tiltakozását és kárhoztatását egyenként sem. Végre aztán 1907-ben kijött egy új Syllabus a modernistáknak összesen 65 tévelygése ellen, s még abban az évben egy encyklika, mely nemcsak szembe állította a scholasticismust és a tekintélyeket a modernismusszal, hanem egy új ellenőrzési rendszerrel ennek minden újabb jelentkezését csirájában el akarta fojtani. A modernisták egy része engedelmeskedett s elhallgatott, a kiválóbbak azonban rendületlenül tovább folytatták eszméik hirdetését, sőt Angliában egy kicsiny nemzeti katholikus egyház is szervezkedett ennek következetében. Majd 1910-ben az u. n. „Borroineo-encyklikában“ szidalmazta újból

a pápa a modernistákat s velök egy kalap alá véve a reformátorokat és pártfogóikat. Ez is széles körökben keltett izgalmakat, melyeket csak fokozott az ugyanabban az évben életbeléptetett antimodernista eskü, melyben a pápa a holland kuyperianusok és a magyar „calvinisták“ által adott példa nyomán minden paptól elveszi egyszersmindenkorra a gondolkozás és meggyőződés szabadságát, azonban legálabb a „történelem közönséges eseményeit“ amazoktól eltérve mégis kiveszi az eskü hatálya alól.

Voltak, akik meg is tagadták az eskü letételét, természetesen kilépvén egyszersmind az egyház szolgálatából. Bizonyára ezt az utóbbit kívánta ki-kerülni az az előbb modernista eszmékkel kacérkodó, s ezzel népszerűséget szerzett magyar főpap, aki mikor még ezután némely tételei indexre kerültek, „dicséretesen alávetette magát“ a pápa akaratának, épen olyan könnyen, mint ahogy évekkel később fölcserélte aforradalmi lelkesedést az ellenforradalom boszuszomjával, persze csak mások irányában, semmisnek declarálván a jogrendet a klerikális érdekhöz képest s magasztalván annak megrontóit.

A felvilágosodás kora óta a modernismus ügye okozta a katholikus egyháznak a legválságosabb helyzetét. De megúszta ezt is. Hogy azonban a jövőben miképen fog megküzdeni a bizonyára elkövetkező hasonló irányú mozgalmakkal, s általában miképen áll meg a fejlődő, a haladó világgal szemben; az majd elválik. Ezt a kérdést egyébként a protestáns egyházak közül többé-ke vésbbé hatalmasakra nézve szintén föl lehet vetni. Nem is beszélve az ezer éven keresztül tespedés egyházának mondható görög keleti egyháizról, melyet a világháború eredményei szintén belesodortak a válságos helyzet hullámaiba. A jövő, talán a közeljövő mindenetre érdekes fejleményeket rejt méhében.

Az emberiség tovább haladásának mértéke és

gyorsaságának üteme feltétlenül nagyban függ attól, hogy a felvilágosodásnak, illetőleg a liberalismusnak és socialismusnak az állam és egyház közötti viszony rendezésére vonatkozólag közösen vallott elvei mikor és mennyire birnak diadalra jutni az egyes államokban. Azok az elvek t. i., amelyeket a magyarság legnagyobbjai is hirdettek: egy Kossuth Lajos főleg 1871. jan. 12-én kelt levelében, egy Deák Ferencz főleg 1873. jun. 28-án tartott képviselőházi beszédében, egy Jókai Mór főleg „A jövő század regényé”-ben stb.

Az az állam, miként eddig is, amelyik a leggyökeresebben s egyúttal a legkiméletesebben tud szabadulni minden egyházzal való minden közösségtől, de amely viszont nem fogja ellenséges szemekkel nézni a vallást és vallásosságot, a legsimábban fog előre haladni, kiterjesztve a haladás áldásait a nép minden rétegére s szétárasztva azokat minden egyes emberre minden téren. Az egyház pedig — még ha ki is tart a stabilismus elve mellett — majd akkor fog meggyőződni róla, hogy ha veszített is külső hatalomban, de aránytalanul többet nyert közbecsülésben, — és hogy ha nem is szólhat és nem elegedhetik belé immár az emberiségnek minden dolgába, annál belterjesebb lehet a hatása az őt megillető téren, talán még azokra is, akikben eddig csak ellenszenvet tudott kelteni a hivatásán kívül, sőt azzal ellentétes törekvéseivel.

Jöjjön el tehát, felvilágosodás! a te országod!

TARTALOM.

Oldal

I. A felvilágosodás a nagy francia forradalom előtt.

L A felvilágosodás fogalma- A scholasticismus kifejlődése	5
? Renaissance és humanismus.....	12
3. A reformáció és az újraéledt scholasticismus	20
4. Antischolasticismus az egyházakon kívül.....	27
5. Antischolasticismus az egyházakon belül.....	37
6. A felvilágosodás a protestáns theologiában	45
7. A felvilágosodás az egyetemes művelődés terén.....	54
8. A felvilágosodás a katholikus egyházban	67
9. A felvilágosodás az állami és társadalmi életben	72

II. A felvilágosodás a nagy francia forradalomtól fogva.

1. A nagy francia forradalom és következményei.....	84
2. A reactíó és a felvilágosodás közötti küzelmek a katholikus országokban a XIX. század két első harmadában	92
1. A felvilágosodás hatása a protestáns országokban.....	102
3. A felvilágosodás előnyomulása a katholikus or- szágokban a XIX század utolsó harmadától fogva.....	119
4. A felvilágosodás a protestantismus kebelében.....	131
5. A felvilágosodás a szellemi és közéletben	157
6. A felvilágosodás a katholikus egyházban	175